

Küroszi Theodórétoz
A görög betegségek orvoslása
III. kötet

A mű eredeti címe:

Τοῦ μακάριου Θεοδωρήτου ἐπισκόπου Κύρου
Ἑλληνικῶν θεραπευτικῆ παθημάτων

A fordítás alapjául szolgáló kiadás:

Théodoret de Cyr: *Thérapeutique des maladies helléniques*.

Texte critique, introduction, traduction et notes de Pierre Canivet

Sources Chrétiennes, 57 (Paris: Les Éditions du Cerf, 1958)

Lektorálta

Pásztori-Kupán István Gergely
és Kupán Zsuzsánna

Küroszi Theodórétosz

A görög betegségek orvoslása

III. kötet

Fordította, a kétnyelvű szöveget gondozta
és magyarázó jegyzetekkel ellátta
Pásztori-Kupán István

A Debreceni Református Hittudományi Egyetem
Hatvani István Teológiai Kutatóközpontja
és a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet
közös kiadása
Debrecen – Kolozsvár 2015

Kötetünk megjelenését
az Erdélyi Református Egyházkerület
támogatta

A fordítói és kutatói munkát
a Magyar Tudományos Akadémia
Bolyai János Kutatói Ösztöndíja
tette lehetővé

© 2015 Pásztori-Kupán István
www.proteo.hu/pasztori

Dedicated to the loving memories of
David F. Wright & Thomas P. Halton
emlékének

Készült az Erdélyi Református Egyházkerület
Misztótfalusi Kis Miklós Sajtóközpontjának nyomdájában
Felelős vezető
Dávid Zoltán

ISBN -----

Περὶ νόμων

[9.1] Ὑμεῖς μὲν, ὦ ἄνδρες, κεκαλλιεπημένων ποθεῖτε λόγων ἀκούειν καὶ τούτοις κατακληῖσθαι ζητεῖτε· οὐ δ' ἂν τούτους μὴ εὔροιτε, γελάτε καὶ κωμωδεῖτε καὶ τὰς ἀκοὰς βύετε καὶ τῶν λεγομένων ἐπαίειν οὐ βούλεσθε.

[9.2] Ἔδει δὲ ξυνιδεῖν, ὡς τὰ πολλὰ τῶν ἄγαν τιμιωτάτων ἐν ἐλύτροις εὐτελέσι καλύπτεται. Καὶ γὰρ τὸν πολυτελεῆ μαργαρίτην καὶ τοῖς πλουτοῦσι τριπόθητον εὐκαταφρόνητον ὄστρεον καὶ τίκτει καὶ τρέφει, καὶ μέντοι καὶ κατακρύπτει· οἱ δὲ τοῦτον ὠνούμενοι, χρυσίον διδόντες ὅτι μάλιστα πλεῖστον, χαίρειν ἐῶσι τὸ ὄστρεον.

[9.3] Καὶ τοῖς διαυγέσι δὲ λιθιδίοις ἐκείνοις, ἃ τὴν βασιλικὴν διακοσμεῖ κεφαλήν, ἐτέρα λίθου φύσις ἔξωθεν περικείται παντάπασιν ἄχρηστος· οἱ δὲ τοῦ τοιοῦδε κόσμου δημιουργοί, τοῦτο τὸ περιττόν τε καὶ ἄχρηστον περικόπτοντές τε καὶ ἀποξύοντες, τῶν διαφανῶν λίθων ἐκείνων γυμνοῦσι τὸ κάλλος.

[9.4] Καὶ τὸν χρυσὸν δὲ τὸν τοῖς πολλοῖς ἀξιέραστον, καὶ μέντοι καὶ τὸν ἄργυρον καὶ τὸν χαλκὸν καὶ τὸν σίδηρον ψάμμος καὶ γῆ ξυγκαλύπτουσι· ἀλλ' οἱ τὰς χρυσίτιδας καὶ ἀργυρίτιδας διερευνώμενοι φλέβας διορύττουσι μὲν τὰ μέταλλα, ξυλλέγουσι δὲ τὰ ψήγματα. Καὶ ἐπίσημον δὲ γενόμενον τὸν χρυσὸν καὶ τὸν βασιλικὸν δεξάμενον χαρακτῆρα οὐ χρυσὸς ἔξωθεν, ἀλλ' ἢ σκῦτιναι ἢ ξύλιναι φυλάττουσι θῆκαι.

[9.5] Εἰκότως οὖν ἄρα καὶ τὴν ἀληθῆ περι τῶν θείων καὶ τῶν ἀνθρωπίνων δόξαν οὐ λαμπροὶ τινες καὶ ὄγκον ἔχοντες, ἀλλ' ἀπλοῖ καὶ πεζοὶ καὶ πᾶσι γνώριμοι κηρύττουσι λόγοι, καὶ τὸν μέγαν καὶ ἄρρητον θησαυρὸν εὐτελεῖς ἄγαν φέρουσι θῆκαι.

[9.6] Ὅσῃν δὲ γε οὗτοι ῥώμην καὶ δύναμιν ἔχουσι, ῥᾶστα ἂν τις ξυνίδοι, τοὺς Ἑλλήνων καὶ Ῥωμαίων νομοθέτας παραγαῶν καὶ τούτοις τοὺς ἡμετέρους ἀλιέας καὶ τελῶνας παρεξετάσας.

¹ Az ortodox tanítók gyakran vádolják az eunomiánusokat azzal, hogy a szép szavakat többre becsülik a lényegnél. Ld. pl. Nazianzoszi Gergely, 27. *Beszéd* 1–2; Nüsszai Gergely, *Eunomiosz ellen* I, 34. Theodórétosz maga is hasonlóképpen bírálja Aszterioszt, az egyik szofistát a *Historia religiosa* II, 21-ben.

² A drágakövek csiszolásához ld. Arisztotelész, *Hist. anim.* I, 5, 490a; Alex. Kelemen, *Sztrómata* XXI, 3; Órigenész, *Comm. in Matth.* X, 7; Baszileiosz,

Kilencedik könyv: A törvényekről

Az igazi érték szerény külsővel rendelkezik

Ti azonban, ó férfiak, ékesszólással díszített beszédre áhítoztok, és ennek bűnökét keresitek; ha azonban ezt nem kapjátok meg, máris gúnyolódtok, tréfálkoztok, betömiték a fületeket, és nem akarjátok meghallgatni az elmondottakat.

Meg kell látni azonban, hogy sok igen értékes termék silány csomagolásban rejtőzik. Például a gazdagok által sokra értékelt drágagyöngyöt a könnyen lefitymálható kagyló hozza létre és táplálja, sőt el is rejti. Akik pedig megvásárolják azt, és aranyban fizetnek drága árat érte, örömmel válnak meg a kagylótól.¹

Ama csillogó drágakövek is, amelyek a királyi főket ékesítik, kívülről más fajtájú, teljesen értéktelen kövekbe vannak ágyazva. A drágakőmetsző mesterek pedig körbevágják és leválasztják ezt a fölösleges és haszontalan külső réteget, és feltárják ama ragyogó kő szépségét.²

Maga az arany, amely oly sokak számára szeretetreméltó, továbbá az ezüst, a bronz és a vas szintén a homokban és a földben rejtőznek. Az arany- és ezüst-erek bányászai kiássák a fémeket, és összegyűjtik a forgácsokat. Mihelyst azonban az aranyra rányomják a császár képmását, az érmét már nem arany tárolókban, hanem bőr- vagy faládákban őrzik.

Nyilvánvaló tehát, hogy az isteni és emberi dolgokra vonatkozó igaz vélekedést sem csillogó és fennkölt, hanem egyszerű, földközeli és mindenek számára érthető beszéddel hirdetik, e nagy és kimondhatatlan kincset pedig nagyon szerény ládákban tartják.³

A polgári törvények viszonylagossága

Egyébként könnyű megtudni, mennyi ereje és hatalma van e beszédeknek, ha összehasonlítjuk a görögök és a rómaiak törvényhozóit a mi halászaikkal és vámszedőinkkel. Ebből kiderül, hogy míg

Hexaémeron VII, 3 és 6. Ld. még C. Nardi, 'Quid de margaritarum origine Iohannes Chrysostomus senserit', *Latinitas* 28 (1980), 95–99.

³ Az arany és ezüst ókori tárolásához ld. John F. Healy, *Mining and Metallurgy in the Greek and Roman World* (London: Thames and Hudson, 1978). A keresztyén igehirdetés és üzenet egyszerűségéhez ld. Baszileiosz, *Hexaémeron* III, 8–9.

μὴν οἱ ἄλλοι Λοκροὶ τῆς τούτου νομοθεσίας ἠνέσχοντο, καὶ ταῦτα οὐ μακρὰν οἰκοῦντες, ἀλλ' ἀστυγείτονες ὄντες.

[9.10] Τὸν δὲ Λυκοῦργον λέγουσιν οἱ σεμνολογεῖν τοὺς τοῦδε νόμους σπουδάζοντες εἰς Δελφοὺς μὲν ἀφικέσθαι παρὰ τὸν Πύθιον, ἐμπνευσθῆναι δὲ παρ' ἐκείνου καὶ θεῖναι Λακεδαιμονίοις τοὺς νόμους. Λέγουσι δὲ καὶ τὸν χρησμόν, ὃν τοῦδε περὶ ὁ Πύθιος ἔχρησεν· ἔστι δὲ οὗτος·

ἦκεις, ὦ Λυκόεργε, ἐμὸν ποτὶ πῖονα νηὸν
Ζηνὶ φίλος καὶ πᾶσιν Ὀλύμπια δώματ' ἔχουσιν;
δίξω ἢ σε θεὸν μαντεύσομαι ἢ ἄνθρωπον·
ἀλλ' ἔτι καὶ μᾶλλον θεὸν ἔλπομαι, ὦ Λυκόεργε.
Ἦκεις εὐνομίην διζήμενος· αὐτὰρ ἐγὼ τοι δώσω.

[9.11] Τοιοῦτος μὲν δὴ οὗτος καὶ ὁ περὶ τούτου χρησμός. Ἄλλ' οὔτε τὸ πολὺ τοῦ νομοθέτου κλέος οὔτε τῆς Σπάρτης ἢ περιφάνεια οὔτε ὁ τοῦ Πυθίου χρησμός ἠνάγκασεν Ἀργείους ἢ Τεγεάτας ἢ Μαντινεῖς ἢ Κορινθίους, μάλα πλησίον οἰκοῦντας, τὴν Λακεδαιμονίων καταδέξασθαι πολιτείαν. Καὶ τί λέγω τοὺς ἄλλους; Φλιάσιοι γὰρ πόλισμα μὲν οἰκοῦσι σμικρὸν, αἰεὶ δὲ τὴν Λακεδαιμονίων ἡγεμονίαν ἠγάπησαν καὶ τούτων ἦσαν ὑπόσπονδοι, ἀλλ' ἦγοντο μὲν ὑπ' ἐκείνων καὶ ξυνεπολέμουν αἰεὶ, τοῖς δὲ ἐκείνων οὐκ ἐχρήσαντο νόμοις.

[9.12] Καὶ ἵνα τοὺς ἄλλους νομοθέτας παρῶ, Ἄπιν τὸν Ἀργείων καὶ Μνήσωνα τὸν Φωκέων καὶ τὸν Κυρηναίων Δημόνακτα καὶ

⁷ Lakedaimón az Eurótasz és a Knakion folyók között fekvő terület, amelynek legfontosabb települése Spárta volt. Időnként magát Spártát is nevezték Lakedaimónnak. Ld. Oinomaosz, 10. *töredék*. Oinomaoszhoz ld. a *Curatio* 6.8-hoz fűzött jegyzetet. Ld. még Eusebiosz, *Praep. ev.* V, 27, 8. Lükurgoszról, a törvényadóról Platón a következőképpen emlékezik: „Lükurgosz és Minósz csakugyan főleg a háborúra nézve hozták a spártai, illetve az itteni összes törvényeket”. Platón, *Törvények* I, 630d (Kövendi Dénes fordítása). Ld. még uo. 632d, illetve *Állam* X, 599d, ahol Szókratész ekképpen kéri számon a néhai Homérosztól az állam kormányzásával kapcsolatos megállapításait: „ugyan mondd meg, melyik állam került már valaha teáltalad jobb helyzetbe, mint ahogy például Lükurgosz által Lakedaimón, vagy sok más államférfi által sok kisebb és nagyobb állam?” (Szabó Miklós fordítása).

⁸ Az első négy sor Muraközy Gyula fordítása. Ld. Hérodotosz, *Historia* I, 65.

⁹ Oinomaosz, 10. *töredék*. Eusebiosz, *Praep. ev.* V, 27, 8. Ezt a jóslatot szerzőnk újfent idézi a *Curatio* 10.33-ban. Vö. Hérodotosz, *Historia* I, 65; Diodorus Siculus, *Bibliotheca historica* VII, 14, 1. A Lükurgosz-féle törvények, Spárta és Delphoi összefüggéseire ld. Herbert William Parke – D. E. W. Wormell, *The Delphic Oracle* (Oxford: Blackwell, 1956), I, 85–89.

többi lakosai sem ragaszkodtak az ő törvényeihez, pedig nem távol laktak tőle, hanem a szomszédságában éltek.

Lükurgoszról mondják azok, akik nem győzik dicsérni törvényeit, hogy mihelyst Delphoiba érkezett a püthiaihoz, Apollón ihlette meg, hogy a lakedaimóniak számára törvényeket alkosson.⁷ Idézni is szokták a jóslatot, amelyet a püthiai ez alkalommal mondott. Így hangzik:

Eljöttél ma tehát dús szentélyembe, Lükurgosz,
Zeusz akit úgy kedvel s valamennyi olümposzi isten?
Mondjalak istennek, jósolva, vagy ember lénynek?
Úgy hiszem én, inkább istenség vagy te, Lükurgosz!⁸
Jó törvényt keresni jöttél: ezt megadom én néked.⁹

Ekképpen szól hát a jóslat ebben a dologban. Mindazonáltal sem a törvényhozó nagy hírneve, sem Spárta ragyogása, de még a püthiai Apollón jóslata sem vehette rá a közelben lakozó argosziakat, tegeaiakat, mantineaiakat vagy akár a korinthosziakat, hogy elfogadják a lakedaimóniak alkotmányát.¹⁰ De miért is beszélek másokról? Hiszen még a kis Phlius városka lakói, akik mindig is szerették a lakedaimóniak uralmát, fegyverszüneti szerződésben voltak velük, mindig tőlük függtek és velük együtt harcoltak, nos ők sem használták a spártaiak törvényeit.¹¹

Hadd ne beszéljek a többi törvényhozóról: az argoszi Apiszról,¹² a phókiszi Mnaszónról,¹³ a kürénéi Démónaxról,¹⁴ az akhaiai

¹⁰ Vö. Alex. Kelemen, *Protrepitosz* X, 108: „Kövesse hát csak Szolón törvényeit az athéni, Phoróneuszét meg az argoszi, a spártai pedig Lükurgoszét! Ha azonban az Istenhez tartozóként tartod számon magad, akkor a mennyben van a te hazád, és Isten a törvényhozód.” (Tóth Vencel fordítása).

¹¹ Az argoszi dórok által alapított Phlius városa a Peloponnészosz északkeleti részén feküdt, Korinthosztól délnyugatra. Innét származott Phliusi Timón (Kr. e. kb. 320–230) szkeptikus filozófus. Vö. *Curatio* 2.20.

¹² Az argoszi Apiszhoz ld. Alex. Kelemen, *Sztrómata* I, 21, 106. Legendás hős, Apollón fia, aki Naupaktoszból Argoszbába ment, ahonnan kiűzte a kígyókat, és így Argoszt némelykor „Apisz földjének” nevezték.

¹³ Mnaszón kapcsán Arisztotelész jegyzi meg, hogy „Phókiszban is egy leányörökös miatt támadt viszály Mnaszeasz, Mnaszón apja, és Euthükratész, Onomachosz fia közt, s ez a viszály volt kezdete a phókisziak szent háborújának.” Arisztotelész, *Politika* V, 4 (Szabó Miklós fordítása).

¹⁴ Az arkádiai Mantineából származó Démónaxot a líbiai Küréné bírájává nevezték ki, amikor a város a delphoi jósdánál érdeklődött afelől, hogy milyen kormányzási forma volna számukra megfelelőbb. Vö. Hérodotosz, *Historia* IV, 161, aki szerint

Παγώνδην τὸν Ἀχαιοῶν καὶ τὸν Κνιδίων Ἀρχίαν καὶ Εὐδοξον τὸν Μιλησίων καὶ Φιλόλαον τὸν Θηβαίων καὶ Πιττακὸν τὸν Μιτυληναίων καὶ Νέστορα τὸν Πυλίων, οὓς τοὺς λόγους μέλιτος γλυκυτέρους ἐκάλεσεν Ὅμηρος, ἵνα τούτους καὶ τοὺς τῶν ἄλλων ἔθνων νομοθέτας παρῶ, Σόλων ὁ πολυθρύλητος καὶ Δράκων καὶ

Démónax „a város lakóit három törzsre osztotta [...] Battosz királynak külön földbirtokokat és papí tisztségeket adott, de mindazt a jogot, amelyet addig a királyok gyakoroltak, átruházta a népre.” (Muraközy Gyula fordítása). Diónax nem tévesztendő össze az azonos nevű, a Kr. u. I. századból való, ciprusi származású sztoikus filozófussal, aki Athénban élt, és Lukianoszt tanította. E ciprusi Démónax a következő szavakkal utasította el az eleusziszi misztériumokba való beavatást: „ha a misztérium rossz, akkor senkit sem szabad beavatni; ha jó, akkor mindenkire ki kell terjeszteni.” Ld. Lukianosz, *Démónax élete* 11.

¹⁵ A nemes thébai családból származó akhaiai Pagóndasz kb. 60 évesen vett részt a Kr. e. 424-ben lezajlott deliumi csatában, ahol a boióthiakat vezette. Ő változtatta meg a hopliták (görög dárdás-pajzsos gyalogosok) hadirendjét, és bevetette a tartalékos lovasságot. Ld. Thuküdidész, *A peloponnészoszi háború* V, 91, 93.

¹⁶ Arkhiaszt Eudoxosz helyett nevezték ki Knidosz törvényhozójává. Ld. Alex. Kelemen, *Sztrómata* I, 15, 69.

¹⁷ Ld. Arisztotelész, *Politika* II, 12: „Philolaosz a Bakhiadák nemzetségéből származott és szoros kapcsolatban volt Dioklészszel, aki az olümpiai játékokon nyertes lett; mikor azután az utóbbi, megundorodva anyjának, Alküionének szerelmétől, elhagyta a városállamot, vele együtt eltávozott Thébaiba; ott végezték be mindketten életüket. Még most is mutogatják sírjukat; egyiket a másiktól jól lehet látni, a korinthoszi földre azonban csak az egyiktől lehet átpillantani, a másiktól nem; azt mesélik ugyanis, hogy maguk rendelkeztek így a sírjukra vonatkozólag, Dioklész a gyalázatán érzett elkeseredés miatt, hogy ne legyen látható sírjáról Korinthosz földje, Philolaosz pedig, hogy látható legyen. Szóval ezért laktak a thébaiaknál, ahol aztán Philolaosz törvényeket alkotott számukra, többek között a népszaporodásról, amely törvényeket ott örökbefogadási törvényeknek nevezik; törvényalkotásának különleges vonása a telkek számának változatlan megőrzése.” (Szabó Miklós fordítása).

¹⁸ Arisztotelész feljegyzése szerint „Pittakosz is csak egyes törvényeket alkotott, de nem egész alkotmányt; az ő alkotása az a törvény, amely a részeg embert, ha valami bünt követ el, súlyosabban bünteti, mint a józant, mivel többen féktelenkednek mámorosan, mint józanon, nem a megbocsátásra van tekintettel, mintha az inkább megilletné a részegét, hanem az általános érdekre.” *Politika* II, 12 (Szabó Miklós fordítása). Szintén Arisztotelész említi a következőket: „egyszer a mütilénéiek Pittakoszt választották meg azokkal a száműzöttekkel szemben, akiknek élén Antimenidész és Alkaios, a költő álltak. El is mondja Alkaios az egyik szolionjában, hogy Pittakoszt türannosszá választották; ti. így támad rájuk: ‘a silányhazájú Pittakoszt állították az ernyedt és istenvert állam élére türannosznak, fennen dicsérvén őt nagy sokaságban’.” *Politika* III, 14 (Szabó Miklós fordítása). Pittakosz egyébként Kr. e. 595-ben megmentette szülővárosát a polgárháborútól. Platón szerint viszont a milétoszi Thalész tanítványai: Pittakosz, Biasz sőt a későbbi tanítvány, Anaxagorász is, többnyire távol maradtak az államügyektől. Ld. Platón, *A nagyobbik Hippiasz* 281c.

Pagóndaszról,¹⁵ a knidoszi Arkhiaszról, a milétoszi Eudoxoszról,¹⁶ a thébai Philolaoszról,¹⁷ a mütilénéi Pittakoszról,¹⁸ illetve a püloszi Nesztórról, akinek szavait Homérosz a méznél édesebbeknek nevezte.¹⁹ Kihagyom a többi népek törvényhozóit is: a hírneves Szolónt, Drakónt²⁰ és Kleiszthenészt,²¹ akik Athén törvényalkotói voltak. Az

¹⁹ Ld. Homérosz, *Íliász* II. ének:

Így szólt Péleidész, s jogaát odavágta a földhöz,
díszes aranyszögű pálcáját, s le is ült a helyére,
Átreidész meg amott dült-fült; s édesszavu Nesztór
kélt most szóra, Pülosz zengőszavu szónoka, köztük,
nyelvéről a beszéd, mint színméz, édesen ömlött.

(Devecseri Gábor fordítása)

A fent említett törvényhozókról Arisztotelész is megemlékezik. „Törvényhozói működést fejtettek ki továbbá: Zaleukosz a nyugati lokrisziaknál, a katanai Kharondasz a maga polgártársai közt, s a többi, Itáliában és Sziciliában levő Khalkiszi gyarmatvárosban. Többen azt iparkodnak bizonyítani, hogy Onomakritosz volt az első jelentékeny törvényhozó, aki lokriszi létére Krétában szerezte ismereteit, ahol jóstudománya révén tartózkodott; hogy az ő barátja volt Thalész, ennek a tanítványa pedig Lükurgosz és Zaleukosz, Zaleukoszé pedig Kharondasz. De midőn ezt állítják, rosszul figyelik meg az időbeli sorrendet. Mert az volt a korinthoszi Philolaosz is, a thébaiak törvényhozója. [...] Kharondasznál az egyetlen sajátosság a hamis tanúzás üldözése (ő az első, aki az ez ellen való eljárást megállapította), törvényeinek szabotossága révén még a mai törvényhozókon is túlsz.” Arisztotelész, *Politika* II, 12 (Szabó Miklós fordítása).

²⁰ Drakón (Kr. e. VII. sz.) athéni politikus, a démosz növekvő elégedetlenkedéseit látva Kr. e. 621-ben kísérletet tett az alkotmányosításra. Nem törölte el ugyan az adósrabszolgaságot, és földosztást sem kezdeményezett, de megnövelte a közügyekben való részvételre jogosultak számát: a politikai szerepvállalás lehetősége ettől kezdve nem az illető származásán, hanem a vagyonán múlt. Ezzel nyilván növelte az arisztokraták politikai előnyét. Noha támogatta a nyilvános tárgyalásokat, törvényeinek szigora és a halálbüntetés gyakori kilátásba helyezése miatt alakult ki a „drakói szigor” kifejezés. Arisztotelész sommás értékelése szerint „Drakónnak vannak ugyan egyes törvényei, ezeket azonban a fennálló alkotmányra alkalmazta: ezekben a törvényekben nincs semmi, ami említésre méltó, hacsak a büntetés szigorúsága nem.” Arisztotelész, *Politika* II, 12 (Szabó Miklós fordítása). A drakói rendszert a Kr. e. 594-ben arkhónná választott Szolón (Kr.e. kb. 640–560) próbálta a démosz érdekében megváltoztatni, pl. az adósrabszolgaság eltörlésével.

²¹ Kleiszthenész Kr. e. 508-ban vezette be az athéni törvénymódosításokat, amellyel továbbfejlesztette Szolón demokrácia felé irányuló rendszerét. Megtörte a földtulajdonos arisztokraták hatalmát, ötszázra emelte a tanács, a *boulé* (βουλή) létszámát, amelybe a régi négy törzs helyébe lépő tíz új törzs 50-50 képviselőt küldött, akik egy-egy évig viselhették e tisztséget. A boulé vezető testülete, a *prütania* (πρυτανία) az 500 közül választott 50 emberből állt; havonta új prütaniát választottak, ennek elnöki tisztségét pedig az 50 tag közül naponta más és más töltötte be.

Κλεισθένης νομοθέται Ἀθηναίων ἐγένοντο. Ἄλλ' οὔτε Μεγαρέας οὔτε Εὐβοέας οὔτε Θηβαίους, ὁμόρους γε ὄντας καὶ ἄγαν πλησιοχώρους, τοῖς τοῦ Σόλωνος ἢ τοῦ Δράκοντος ἢ τοῦ Κλεισθένους ὑπακοῦσαι νόμοις ἔπεισαν Ἀθηναῖοι. Καὶ αὐτοὶ δὲ Ἀθηναῖοι τούτοις ἐρρῶσθαι φράσαντες, καὶ μέντοι καὶ Λακεδαιμόνιοι καὶ Λοκροὶ καὶ Θηβαῖοι καὶ οἱ ἄλλοι δὲ Ἕλληνας κατὰ τοὺς Ῥωμαίων πολιτεύονται νόμους.

[9.13] Καὶ Ῥωμαῖοι δὲ τοὺς παρ' Ἑλλήσι καὶ βαρβάροις ξυναθροίσαντες νόμους καὶ τοὺς ἄριστα κείσθαι δόξαντας παρ' ἐκάστου νομοθέτου λαβόντες, ὅσαπερ ἔθνη τὸν τούτων ὑπεισηλθε ζυγόν, δουλεύειν τοῖσδε τοῖς νόμοις ἠνάγκασαν, τοὺς δὲ παρ' αὐτῶν οὐ βουλευθέντας ἰθύνεσθαι οὔτε ἔπεισαν οὔτε ἠνάγκασαν τὴν σφῶν πολιτείαν ἀσπάσασθαι.

[9.14] Πολλοὶ δὲ καὶ τὸν τῆς δουλείας δεξάμενοι χαλινόν, βιοτεύειν κατὰ τοὺς τούτων οὐκ ἀνέχονται νόμους. Οὔτε γὰρ Αἰθίοπες οἱ Θηβῶν τῶν Αἰγυπτίων ὁμοτέρμονες οὔτε τὰ πάμπολλα φῦλα τοῦ Ἰσμαήλ, οὐ Λαζοί, οὐ Σάννοι, οὐκ Ἀβασγοί, οὐχ οἱ ἄλλοι βάρβαροι, ὅσοι τὴν Ῥωμαίων ἀσπάζονται δεσποτείαν, κατὰ τοὺς Ῥωμαίων νόμους τὰ πρὸς ἀλλήλους ποιοῦνται ζυμβόλαια.

[9.15] Οἱ δὲ ἡμέτεροι ἀλιεῖς καὶ οἱ τελῶναι καὶ ὁ σκυτοτόμος ἅπασιν ἀνθρώποις τοὺς εὐαγγελικοὺς προσενηνόχασιν νόμους. Καὶ οὐ μόνον Ῥωμαίους καὶ τοὺς ὑπὸ τούτοις τελοῦντας, ἀλλὰ καὶ τὰ Σκυθικὰ καὶ τὰ Σαυροματικὰ ἔθνη καὶ Ἰνδοὺς καὶ Αἰθίοπας καὶ Πέρσας καὶ Σῆρας καὶ Ὑρκανοὺς καὶ Βακτριανοὺς καὶ Βρεττανοὺς καὶ Κίμβρους καὶ Γερμανοὺς καὶ ἀπαξαπλῶς πᾶν ἔθνος καὶ γένος ἀνθρώπων δεξασθαι τοῦ σταυρωθέντος τοὺς νόμους ἀνέπεισαν, οὐχ ὄπλοις χρησάμενοι καὶ πολλαῖς μυριάσι λογάδων οὐδὲ τῆ τῆς Περσικῆς ὠμότητος χρώμενοι βία, ἀλλὰ πείθοντες καὶ δεικνύντες ὄνησιφόρους τοὺς νόμους, καὶ οὐδὲ δίχα κινδύνων τοῦτο ποιοῦντες, ἀλλὰ πολλὰς μὲν κατὰ πόλιν ὑπομένοντες παροινίας, πολλὰς δὲ καὶ παρὰ τῶν τυχόντων δεχόμενοι μάλιστα καὶ στρεβλούμενοι καὶ καθειργνύμενοι καὶ πᾶσαν ἰδέαν κολαστηρίων δεχόμενοι.

[9.16] Εὐεργέτας γὰρ τοὶ ὄντας καὶ σωτήρας καὶ ἰατροὺς, ὡς ἐπιβούλους καὶ πολεμίους οἱ μὲν ἐξήλαυνον, οἱ δὲ καὶ κατέλευον, οἱ δὲ πέδαις καὶ ποδοκάκαις ἐδέσμουσαν, καὶ τοὺς μὲν αὐτῶν ἀπετυμπάνισαν, τοὺς δὲ ἀνεσκολόπισαν, τοὺς δὲ θηρίοις παρέδωσαν. Ἀλλὰ τοὺς μὲν νομοθέτας κατηκόντισαν, τὸ δὲ τῶν νόμων οὐ κατέλευσαν

²² Vö. Baszileiosz, 324. *levél*.

athéniak azonban nem győzték meg sem a megariakat, sem az euboia-
iakat, sem a thébaiakat, noha közös határral rendelkező tőszomszédok
voltak, hogy elfogadják Szolón, Drakón, vagy Kleiszthenész törvényeit.
Sőt, maguk az athéniak, akik ezeket a törvényeket megerősítették, aztán
a lakedaimóniak, a lokrisziak és a thébaiak, illetve a többi görögök is a
római törvény szerint élnek.

A rómaiak pedig, miután a görögöktől és a barbároktól összegyűj-
tötték a törvényeket, és mindenik törvényhozótól azt vették át, amit
kiválónak véltek, miután minden általuk leigázott népre rákényszerít-
ették e törvények tiszteletét, az ellenállókát mégsem tudták sem
meggyőzéssel, sem erőszakkal rákényszeríteni arra, hogy az ő alkot-
mányukat kövessék.

Sok olyan nép van, aki fölvette ugyan a római rabigát, de nem
hajlandó a rómaiak törvénye szerint élni. Hiszen sem az etiópok, az
egyiptomi thébaiak szomszédai, sem Izmáel számos törzse, sem a
lazik, sem a szamnik, abazgok, sem a többi barbárok, akik elfogadták
a római uralmat, nem a római törvények szerint kötötték meg az
egyezségeiket.²²

A mi halászaink, vámszedőink és a bőrművesünk²³ azonban minden
néphez elvitték az evangélium törvényeit. Nemcsak a rómaiakhoz és az
alájuk tartozókhöz, hanem a szkíta és szarmata nemzetekhez is, a hin-
dukhoz, etiópokhoz, perzsákhoz, kínaiakhoz, hürkanokhoz, baktriaiak-
hoz, bretonokhoz, kimbriaiakhoz, germánokhoz, egyszóval az emberis-
ség minden népéhez és nemzetéhez, akiket meggyőztek arról, hogy
elfogadják a keresztre feszített Úr törvényeit. Ehhez nem harci eszközö-
ket és számtalan harcost használtak, sem pedig a perzsa kegyetlenség
kényszerítő erejét, hanem meggyőzték őket és felmutatták e törvények
hasznosságát. Mindezt pedig nem veszélytelenül cselekedték, hanem
városenként sok megaláztatást viseltek el: az ottaniak gyakran megosto-
rozták, megkínnozták, bebörtönözték, és mindenféleképpen sanyargatták
őket.

Némelyek kiűzték vagy agyonkövezték jótevőiket, megmentőiket
és orvosukat, mint összeesküvőket és ellenségeket; egyeseket
közülük megbilincseltek és koloncot vertek rájuk; másokat halálra
botoztak, karóba húztak vagy éppen vadállatok elé vetettek. És noha
a törvényhozókat kivégezték, a törvény hatalmát nem tudták

²³ Ti. Pál apostolt.

κράτος· πολλῶ γὰρ ἰσχυρότεροι μετὰ τὴν ἐκείνων ἀπεφάνθησαν τελευτήν.

[9.17] Πρὸς γάρ τοι Πέρσας καὶ Σκύθας καὶ τᾶλλα βάρβαρα ἔθνη μετὰ τὴν ἐκείνων οἱ νόμοι διέβησαν τελευτήν· καὶ πάντων πολεμούντων, οὐ μόνον βαρβάρων, ἀλλὰ καὶ αὐτῶν γε Ρωμαίων, διέμειναν τὸ ἴσον ἔχοντες κράτος· καὶ πάντα κάλων Ρωμαῖοι κινήσαντες, ὥστε τῶν ἀλιέων καὶ τοῦ σκυτοτόμου καταλῦσαι τὴν μνήμην, λαμπρότεραν αὐτὴν καὶ περιφανέστεραν ἀπέφηναν· καὶ τοὺς μὲν Λυκούργου καὶ Σόλωνος καὶ Ζαλεῦκου καὶ Χαράωνδου καὶ Μίνωος καὶ τῶν ἄλλων νομοθετῶν ἀργεῖν προσέταξαν νόμους, καὶ ἀντεῖπε τῶν ὑπ' ἐκείνοις πολιτευσαμένων οὐδεὶς, ἀλλ' ὁ λόγος ἐγένετο νόμος· καὶ ἀπέσβη μὲν τῶν πολυθρυλῆτων νομοθετῶν ἡ μνήμη, οἱ δὲ Ρωμαίων νόμοι τὰς τῶν Ἑλλήνων ἰθύνουσι πόλεις.

[9.18] Καὶ ἀργεῖ μὲν παρ' Ἀθηναίοις ὁ Ἄρειος πάγος καὶ ἡ Ηλιαία καὶ τὸ ἐπὶ Δελφινίῳ δικαστήριον καὶ ἡ τῶν πεντακοσίων βουλή καὶ οἱ ἔνδεκα καὶ οἱ θεσμοθέται καὶ ὁ πολέμαρχος καὶ ὁ τοῦ ἐνιαυτοῦ ἄρχων ὀνόματα ἄλλως ἐστὶν ὀλίγοις κομιδῇ γνῶριμα τοῖς ἀναγινώσκουσιν ἐθέλουσι τὰ τοῖς πάλαι ξυγγεγραμμένα· παρὰ δὲ Λακεδαιμονίοις ξενηλασίαν οὐκ ἔστιν ἰδεῖν οὐδὲ τὴν τῶν εἰλώτων

²⁴ Az athéni Areopagosz vagy Areioszpagosz („Arész dombja”) nevet viselő sziklás domb az Akropolisztól északnyugatra található. Az Arész hadistennek szentelt domb északi lábánál lévő csarnokban üléseztek a város elöljárói, az areopagiták. Pál apostol itt mondta el híres athéni beszédét (ApCsel 17, 19–34).

²⁵ A hélaiia az igazságszolgáltatás szolgálatában álló athéni népbíróság volt, tagjait a polgárok közül sorsolás útján jelölték ki.

²⁶ Az Akropolisz közelében lévő Delphinion „az anyaméhből való Apollónnak” szentelt templom volt. Itt működött a főleg önvédelemből elkövetett gyilkossági ügyeket vizsgáló athéni törvényszék.

²⁷ Ti. a *boulé*, ld. fentebb.

²⁸ Az athéni *Tizenegyek* feladata az állami börtön felügyelete és az ítéletek végrehajtása volt.

²⁹ A *Theszmothéták* az athéni arkhónok fiatal segédei. Szám szerint hatan voltak.

³⁰ A *polemarkhosz* (háborús vezető) a három arkhón egyikeként Athén katonai parancsnoka volt. A polemarkhosz vezette pl. a marathóni küzdelemben a város seregét. Helyét Kr. e. 501-től fokozatosan a tíz *sztatégosz* vette át.

³¹ Kr. e. 683-tól kezdődően a három athéni arkhónt egy-egy esztendőre választották. Egyikük volt a névadó, *epónimosz* (ἐπώνυμος) arkhón: az illető évet – a későbbi római konzulokhoz hasonlóan – róla nevezték el. Szerzőnk fenti kijelentésébe némi irónia is vegyül: az arkhónok neveinek elfelejtésével az emberek az illető évet, azaz a múltat, a történelmet is elfelejtik.

megtörni, hiszen az még erőteljesebben tündökölt a törvényhozók halála után.

Az evangélium törvényeinek maradandósága

A törvények ugyanis a törvényhozók halála után terjedtek el a perzsák, a szkíták és a többi barbár népek között, és nemcsak a barbárok, hanem még a rómaiak részéről tapasztalható minden szembe-szegülés ellenére is sértetlenül megőrizték erejüket. A rómaiak minden követ megmozdítottak, hogy kiirtsák a halászok és a bőrműves emlékét, de az csak még tündöklőbbé és még hírnevesebbé vált. A rómaiak hatályon kívül helyezték Lükurgosz, Szolón, Zaleukosz, Kharóndasz, Mínosz és a többi törvényalkotó törvényeit, és senki nem szólt az ő alkotmányuk ellen, hanem az ő szavuk törvénné vált. A nevezetes törvényalkotók emléke kiveszett, és a rómaiak törvényei igazgatják a görög városokat.

Az athéniaiknál hatályon kívülre került az Areopagosz,²⁴ a hélaiia,²⁵ a Delphinion melletti törvényszék,²⁶ az ötszázak tanácsa,²⁷ a Tizenegyek,²⁸ a theszmothéták,²⁹ a polemarkhosz.³⁰ Az éves arkhónok nevei³¹ egyébként ma már csupán azon kevesek számára ismerős, akik veszik a fáradságot, hogy elolvassák a régiek írásait. A lakedaimóniai-aknál már nem látni sem az idegenek kitoloncolását,³² sem a helóták

³² A polgárok utazása és a külföldiek bebocsátása tárgyában ld. Platón alábbi eszmefuttatását: „Olyan államnak, amelynek a földművelésen kívül nincs más keresetforrása, és nem foglalkozik kereskedelemmel, meg kell fontolnia, mitévő legyen polgárainak külföldi utazása és a külföldiek bebocsátása tekintetében. A törvényhozónak tehát tanácsot kell e tárgyban adnia, mégpedig először lehetőleg szépszerszerűleg összekeveri a különféle szokásokat és erkölcsiségeket, mert az idegenekkel való érintkezés az újítás vágyát plántálja az emberekbe. Ez pedig a jó törvények által jól igazgatott államok számára a lehető legnagyobb ártalmat jelenti, viszont a legtöbb állam számára, minthogy alkotmányos berendezésük egyáltalán nem mondható jónak, igazán nem jelent semmit az az összekeveredés, ha polgáraik közé idegeneket fogadnak be, maguk pedig kéjutazásokat tesznek idegen államokban, amikor éppen kedve támad valakinek, hogy elutazzék oda, ahova éppen tetszik, akár ifjú, akár öreg. Az az eljárás viszont, hogy se ne engedjünk be idegeneket, se magunk külföldre ne utazzunk, egyrészt egyáltalán nem is lehetséges, azonkívül mások szemében nyersnek és barátságtalannak tűnnek fel, ha az idegenek kiűzésének már elnevezésében is ellenszenves eljáráshoz folyamodnánk, és ily módon öntelt és összeférhetetlen jelleműnek tüntetnénk fel magunkat. Pedig semmi esetre sem szabad kevésbe venni azt, hogy vajon jó hírünk van-e mások előtt vagy sem. [...] A következőképpen kell tehát eljárni a külföldre való utazások és az idegenek bebocsátása tekintetében. Először is negyven éven alul senkinek se

δουλείαν οὐδὲ τοὺς νεοδαμώδεις οὐδὲ τὴν ἐκ τῶν Λυκούργου νόμων τῆς παιδευαστίας ἄδειαν οὐδὲ τὰς ἐννόμους εἰς τοὺς γάμους παρανομίας.

lehesen sehová semmi körülmények között elutaznia, továbbá magánügyben egyáltalán senkinek, csupán állami megbízatásból mint hírnöknek, követnek vagy ünnepkövetnek. A háború esetén és hadjáratok alkalmával történő elutazásokat természetesen nem volna méltányos a polgári külföldi utazások közé számítani. Püthóba Apollón tiszteletére, Olümpiába Zeusz tiszteletére, továbbá Nemeába és az Iszthmoszra kell polgárokat küldeni, hogy részt vegyenek az áldozatokban és az istenek tiszteletére rendezett versenyeken, mégpedig lehetőleg minél több, szebb és kiválóbb embert kell küldeni, hogy ezek a városnak e szent és békés összejöveteleken jó hírnevet szerezzenek, a háborús dicsőség mellé annak megfelelő ellenpárját állítva – s hazatérve világosítsák fel az ifjúságot, hogy a többi állam alkotmányos berendezése csak másodrendű a miénkhez képest. De még másfajta szemléletet is kell kiküldeni a törvények őreinek engedélyével: ha némelyek a polgárok közül arra vágyódnak, hogy más emberek életviszonyait kényelmesen megszemléljék, ebben őket semmiféle törvény ne akadályozza; mert egy állam sem lehet eléggé művelt és nem juthat fejlődése tetőpontjára, ha elzárkózottsága folytán nem tesz szert elég élettapasztalatra a jó és rossz embereket illetően – és saját törvényeit sem tudja megőrizni, ha csak szokásból, nem pedig meggyőződés alapján fogadja el őket. Akadnak ugyanis az emberek tömegében mindig isteni férfiak – kevesen ugyan –, akikkel mindenáron érdemes megismerkedni, s ezek éppúgy megteremnek a rossz berendezkedésű, mint a bölcsen igazgatott államok talaján; s ezeknek nyomdokait követni kell a jó alkotmánnyal rendelkező államok lakosainak, szárazon és vízen kutatni kell őket – feltéve, hogy az illető maga már nem téríthető rossz útra –, részben azért, hogy megszilárdítsák azokat az intézményeket, melyek náluk otthon jók, részben, hogy javítsanak azokon, melyekben fogyatékoság mutatkozik. Mert ilyen szemlélődés és kutatás nélkül egy állam sem maradhat a tetőfokon, viszont akkor sem, ha helytelenül gyakorolják ezt a szemlélődést.” Platón, *Törvények* XII, 949e–951c (Kövendi Dénes fordítása). Vö. Szókratész alábbi szavaival: „Van egy nagyon régi formája a filozófiának, amely egész Görögországban, Kréta szigetén és Spártában a legelterjedtebb; a legtöbb bölcselkedő is ezeken a vidékeken található. Csakhogy ezek eltitkolják tudományukat, és úgy tesznek, mintha egészen tudatlanok volnának, hogy köztudomásúvá ne váljon róluk, hogy bölcsességgel uralkodnak a görögök fölött. [...] Azt akarják elhíttetni magukról, mintha kiválóságuk a harci erényekben és a bátorságban gyökerezne; attól tartanak ugyanis, hogy ha ismertté válik róluk, miben is rejlik tulajdonképpen kiválóságuk, minden ember annak a dolognak – a bölcsességnek – gyakorlására fogja rávetni magát. Mivel ekként törekvésük igazi tárgyát titokban tartják, sikerült a különböző városok Spárta-majmolóit alaposan a falhoz állítaniuk. Ezek ugyanis abban vélik a spártaiakat utánozni, hogy szétverik egymás fülét, ökölvívószíjat tekernek a kezükre, állandóan a tornacsarnokokban lebzselnek, és rövid köpenyeket hordanak, mintha csak ilyesmik által kerekedtek volna a spártaiak a többi görög fölé. A spártaiak pedig, ha már megunták, hogy titokban találkozzanak szofistáikkal, és nyíltan akarják társaságukat látogatni, egyszerűen kiutasítják ezeket a Spárta-majmolókat és a többi idegent, aki ott tartózkodik – s akkor már idegen szemektől nem zavartatva, nyugodtan felkereshetik a szofistákat. Ezenkívül a krétaikhoz hasonlóan egyetlen ifjúnak

szolgását,³³ sem frissen befogadott állampolgárokat,³⁴ sem pedig a Lükurgosz-féle törvények büntetlen pederasztiáját, sem a házasságra vonatkozó törvénytelenések törvényesítését.³⁵

sem engedik meg, hogy idegen városokat látogasson: nem akarják, hogy otthoni tanulmányainak eredményei kárba vesszenek. Ezekben a városokban pedig nem csupán a férfiak, hanem a nők is nagyra tartják a műveltséget. Hogy pedig mindezzel igazat mondok, és hogy a spártaiak a filozófiai tárgyú beszélgetések terén a leggondosabb nevelésben részesülnek, arról a következőkből is meggyőződhetnek. Ha valaki beszédbe elegyedik egy spártaiával – legyen bár egyike a legjelentéktelenebbeknek –, lehet, hogy kijelentéseinek legnagyobb része nem fog jelentősnek mutatkozni, de egyszerre csak, amint beszélgetés közben alkalom kínálkozik rá, ez a mi emberünk – akárcsak egy ügyes gerelyvető – odavet egy mindenképpen méltánylandó tömör és erőteljes kifejezést, úgyhogy a másik fél szinte törpévé zsugorodik mellette. Azt azonban mind kortársaink, mind pedig elődeink közül számosan felismerték már, hogy a spártai viselkedés lényegében nem annyira a testnevelés iránti vonzalomban, mint inkább a bölcsesség kedvelésében rejlik, mert tudják, hogy annak az embernek, aki ilyesféle mondasokat képes a beszédbe szőni, tökéletes szellemi nevelésben kellett részesülnie.” Platón, *Prótagorász* 342b–343a (Faragó László fordítása).

³³ Az ókori Spárta jobbágyosorban, tehát nem rabszolgasorban lévő, politikai jogokkal viszont nem rendelkező rétegét nevezték helótáknak (ἑλωται). A Kr. e. VIII. századi első messzéniai háború, illetve a Kr. e. 600 táján lezajlott második messzéniai háború során Spárta meghódította a Peloponnészosz déli részén található Messzénia. Az ekként leigázott messzéniaiak képezték a helóták többségét. A helóták állami tulajdonban voltak, és egy-egy állami földterülethez, ún. *klaroszhoz* osztották be őket: ők végezték a spártai földművelési munkák nagy részét. A klaroszokat szabad spártaiak vezették, de a helótákat nem adhatták-vehették és nem is szabadíthatták fel, mint a rabszolgákat, viszont kölcsönadhatók voltak. Terményeikből megszabott részt kellett leadniuk gazdájuknak, az azon felüli többletet viszont megtarthatták.

³⁴ A frissen befogadott állampolgárok kérdéséhez ld. A. H. M. Jones, *Sparta* (Cambridge: Harvard University Press, 1967), 9, 80, 82.

³⁵ Lükurgosz nemi és házassági törvényeiről Plutarkhosz is tudósít: „A nevelést a törvényhozó legfontosabb és legszebb feladatának tekintette, s ezért egészen az elején kezdve, gondosan figyelemre méltatta a házasság és a gyermeknemzés ügyét. Nem felel meg a valóságnak, amit Arisztotelész állít, hogy megkísérelte az asszonyok megfékezését, de felhagyott vele, mert képtelen volt korlátok közé szorítani az asszonyok szabadosságát és hatalmát; ez a hatalom annak volt köszönhető, hogy a férfiak állandóan hadjáratokon vettek részt és távol voltak hazulról, ezért kénytelenek voltak feleségüknek a kellestől többet megengedni, s mindezekhez még "ürnönek" is szólították őket. Éppen ellenkezőleg: Lükurgosz igen nagy figyelmet fordított a nők dolgaira. A leányok testét versenyfutással, birkózással, diszkosz- és dáravetéssel edzette, hogy a jövőben magzat erős, edzett és egészséges szervezetben fogadjon és növekedjen, s a nők könnyen viseljék el a gyermekszüléssel járó fájdalmakat. Leszoktatta őket az elpuhult és elkényeztetett életről, és állandó szokássá tette, hogy az ifjak és leányok ruhátlanul vegyenek részt a körmenetekben; az istenek ünnepein körtáncot jártak, és kardalokat adtak elő, s

[9.19] Ὁ γάρ τοι Λυκοῦργος, τῶν νομοθετῶν ὁ ἄριστος, ὡς δοκεῖ τοῖς τῶν Ἑλλήνων σοφοῖς, διηγόρευσεν ἐν τοῖς νόμοις, ὡς οἱ τὴν Λακεδαιμονίων πολιτείαν ξυγγεγραφοῦτες φασίν, ἐξεῖναι καὶ ἀνδράσι καὶ γυναιξὶν ἤδη δεξαμένοις τὸν τοῦ γάμου ζυγόν, ταῖς μὲν ἐξ ἄλλων ἀνδρῶν, τοῖς δὲ ἐκ γυναικῶν ἐτέροις ἀνδράσι ξυνεξευγμένων ποιεῖσθαι παῖδας ἀδεῶς μιγνυμένοις· καὶ τούτους τεθαύμακε τοὺς νόμους ὁ Πλάτων, καὶ τὴν ὑπ' αὐτοῦ διαπλασθεῖσαν πόλιν κατὰ τούτους προσέταξε πολιτεῦσθαι.

[9.20] Ἀλλὰ τὸν φιλόσοφον, ὡς φιλόσοφον καὶ τῶν νομοθετῶν εἶναι σεμνυνόμενον ἄριστον, φυλάξωμεν ἔσχατον, νῦν δὲ τῶν Πυθίων νόμων – οὐδὲν γὰρ διαφέρει Πυθίους ἢ Λυκουργίους καλεῖν – διελέγξωμεν τὴν ἀσθένειαν. Ἄμα τε γὰρ προσέταξαν οἱ Ῥωμαῖοι τούτους ἀργεῖν καὶ τοὺς σφετέρους κρατεῖν, καὶ διελύθη τῶν Λυκούργου τὸ ἄμαχον κράτος·

ilyenkor nézőként jelen volt a város egész ifjúsága. [...] A leányok ruhátlan megjelenése nem volt szégyenletes, mert senki nem feledkezett meg a szeméremről, és erkölcsstelenségtől nem kellett tartani; a dolog megszokottá lett, és egymással versenyre kelve vágytak szépek és egészségesek lenni. A fiatal leányokat mindez nemes versengésre ösztönözte. Növelte önérzetüket az is, hogy részt vehetnek a legkiválóbbak versengésében. Ezért tudtak úgy beszélni és gondolkodni, mint Gorgó, Leónidasz felesége. Vele történt egy alkalommal, hogy amikor egy idegenből érkezett asszonyvendége állítólag így szólt hozzá: 'Ti, spártai nők vagytok az egyedüliek, akik uralkodtok férjeteken' – így válaszolt: 'Igen, mert csak mi szülünk férfiakat.' Plutarkhosz, *Párhuzamos életrajzok, Lükurgosz* 14 (Máthé Elek fordítása).

³⁶ Ld. Plutarkhosz alábbi összefoglalóját: „Amikor az ifjú házasodni akart, erőszakkal ragadta el választottját, aki nem kiskorú vagy éretlen leány volt, hanem teljes virágjában levő fiatal nő. Az elrabolt menyasszonyt a nyoszolyólány szerepét vállaló társa vette gondjaiba. Haját rövidre nyírta, férfiruhába öltöztette, férfisarut húzott a lábára, s egy sötét szobában szalmára fektette. Ekkor a vőlegény, aki nem merült ki gyönyöröktől, hanem józan volt és, mint mindig, társaival együtt költötte el vacsoráját, bement menyasszonyához, leoldozta ruhája övét és karjába véve vitte a nászággyba, ahol csak rövid időt töltött vele, majd csendben eltávozott, s mint szokta, együtt aludt ifjú társaival. Életmódja nem változott; napjait társaival töltötte, éjszakánként velük aludt, s csak lopva és óvatosan látogatta meg fiatal feleségét, félve és restelkedve, nehogy a fiatalasszony háza népe észrevegye látogatásait. Felesége is segített, hogy alkalmi találkozásai titokban maradjanak. Ez így tartott hosszabb ideig, és nemegyszer előfordult, hogy már több gyermekük volt, de a férj még soha nem látta feleségét fényes nappal. Az ilyen házaselet nemcsak önmegtartóztatásra és mérsékletre nevelte a házastársakat, hanem frissen megőrizte testük alkotóerejét is. Mindig megújult vággyal siettek egymás karjába, érzelmeiket nem tompította el vágyaik korlátokat nem ismerő kielégülése, és érzelmeik forrása sem vesztett hevéből soha. Lükurgosznak azáltal, hogy a szemérmességét és a rendet tette a legfőbb szabályozó tényezővé a házaseletben, sikerült megszabadítania a házastársakat a hiú és asszonyos féltékenykedéstől.

Ez a Lükurgosz ugyanis, a legkiválóbb törvényhozó – legalábbis a görögök bölcséinek véleménye szerint –, amint azt lakedaimóniai alkotmány történetírói állítják, kijelentette a törvényekben, hogy a már házassági köteleket magukra vett férfiaknak és nőknek egyaránt szabad mások feleségével vagy férjével közöszni és kötetlenül gyermekeket nemzeni.³⁶ E törvényeket Platón is megcsodálta, és előírta, hogy az általa elképzelt várost ezek szerint kormányozzák.³⁷

Amde hagyjuk a végére a filozófust, aki filozófusként a törvényadók közül is legkiválóbbnak kívánt feltűni, jelenleg pedig hadd cáfoljuk meg a püthiai törvények erőtlenségét – hiszen semmiben nem különbözik, akár püthiainak, akár lükurgoszinak nevezzük. A rómaiak hatályon kívül helyezték ezeket, és megerősítették a magukét, így Lükurgosz törvényeinek ereje küzdelem nélkül megszűnt.

Helyesnek tartotta, hogy férj és feleség minden féltelenséget távol tartson a házastársi kapcsolatból, sőt helyeselte azt is, hogy a házastársak más és arra érdemes férfakkal is közösségben éljenek utódok nemzése érdekében. Úgy vélekedett, hogy csak nevetni lehet azokon, akik az ilyenféle közösséget elviselhetetlennek tartják, megakadályozására pedig vérbosszúhoz és háborúhoz folyamodnak. Lükurgosz házassági törvényei megengedték, hogy ha egy fiatal feleség koros férjének megtetszett egy csinos és derék fiatal férfi, összeismertesse vele feleségét, és ha viszonyukból gyermek származott, sajátjának ismerje el. Másrészt, ha egy derék és nemes férfiú megcsodált egy tisztas anyát, mert az férjének különösen szép gyermekeket szült, megkérhette az asszony férjét, hogy hálhasson feleségével és, mint aki termékeny földbe jó magot vet, hasonlóan szép gyermekeket nemzen vele ő is; így aztán az asszony gyermekeit egytől egyig mind nemes szülőktől származó vérrokonoknak tekintették.” Plutarkhosz, *Párhuzamos életrajzok, Lükurgosz* 15 (Máthé Elek fordítása).

³⁷ Ld. pl. Platón alábbi okfejtését: „Tanácsomat döntőbíró módjára mondom el, mintha kétfelől két emberrel állnék szemben, egy zsarnok módjára uralkodóval és egy zsarnokságtól leigázottal. S ez a tanács korántsem újdonság: most is csak azt javallhatom minden türannosznak, mint régen, hogy még e név használatától is óvakodjék, s nem kevésbé a hozzá fűződő cselekedetektől; uralmát, hacsak lehetséges, alakítsa át királysággá. S hogy ez lehetséges, azt Lükurgosz, ez a bölcs és derék férfiú élete példájával bizonyította. Látván ugyanis, hogy rokonainak családja Argoszbán és Messzénában királyi hatalmát lassanként türannisszá formálja át, és ezzel mindkét helyen önmagát és államát is romlásba viszi, minthogy családját és hazáját egyaránt féltette, ellenméregként felállította az öregek tanácsát, valamint – a királyi hatalom megmentésére s egyszersmind annak megkötésére – az előljárók hivatalát. Így sikerült szilárd kormányformát teremtenie, úgyhogy azóta a nemzedékek egész sora szolgálhatta hazája dicsőségét. S mi akadály lehet ennek ott, ahol a törvény az emberek királya és parancsolója, nem pedig az emberek a törvények kényurái?” Platón, *Nyolcadik levél* 354a–c.

τῶν δὲ ἀλιέων καὶ τελωνῶν καὶ τοῦ σκηνορράφου τοὺς νόμους οὐ Γάϊος ἴσχυσεν, οὐ Κλαύδιος καταλύσαι, οὐ Νέρων ὁ μετ' ἐκείνους, καὶ ταῦτα δύο τῶν νομοθετῶν τοὺς ἀρίστους κατακοντίσας – καὶ γὰρ τὸν Πέτρον ἐκεῖνος καὶ τὸν Παῦλον ἀνεῖλεν, ἀλλ' οὐ ξυνανεῖλε τοῖς νομοθέταις τοὺς νόμους – οὐκ Οὐεσπασιανός, οὐ Τίτος, οὐ Δομετιανός, καὶ ταῦτα πολλοῖς κατ' αὐτῶν καὶ παντοδαποῖς χρησάμενος μηχανήμασι·

[9.21] πολλοὺς γὰρ δὴ τούτους ἀσπαζομένους τῷ θανάτῳ παρέπεμψε, παντοδαπαῖς κολαστηρίων ἰδέαις χρησάμενος. Καὶ Τραϊανὸς

³⁸ Ti. Caligula (Kr. u. 12–41).

³⁹ Claudius (Kr. u. 41–54).

⁴⁰ Nero (Kr. u. 54–68).

⁴¹ Vespasianus (Kr. u. 69–79).

⁴² Titus (Kr. u. 79–81).

⁴³ Domitianus (Kr. u. 81–96). Ld. Tertullianus, *Apológia* V, 4; Eusebiosz, *Hist. eccl.* III, 19–20.

⁴⁴ Traianus uralkodása idején (Kr. u. 98–117) is nehéz sors várt a keresztyénekre, de az ő keresztyénüldözései semmiképpen sem hasonlíthatók pl. Nero hisztériás intézkedéseire. Traianus a hívek ellen fellépett ugyan – ennek esett áldozatául Antiochiai Ignatiosz is 110-ben –, de az eljárás tekintetében mindvégig ragaszkodott a törvény betartásához. Ez ügyben érdemes ehelyütt idézni ifjabb Pliniusszal, Bithynia kormányzóval 111-ben lezajlott levélváltását. A fiatal kormányzó tanácsért fordul a császárhoz az előtte bevádolt keresztyének ügyében: „Uram, rendes szokásomnak tekintem, hogy minden kétes ügyet eléd terjesszek. [...] Keresztyének ügyében folytatott törvényszéki eljárásokon még sohasem vettem részt; ezért nem is tudom, mit és milyen mértékben büntessenek vagy akár nyomoztassak. Igen fennakadtam például azon, hogy tekintettel kell-e lenni a vádlottak életkorára, vagy pedig egészen zsenge korúak és a már meglelt emberek között nem kell-e különbséget tenni; vádelejtéssel járhat-e a beismerés; vagy olyan személy számára, aki valaha keresztyén volt, ne legyen-e enyhítő körülmény, ha megtagadja hitét; és vajon magát a keresztyén nevet kell-e büntetni, akkor is, ha az illető semmi bűnt sem követett el, vagy pedig a keresztyén névhez hozzátapadó bűnöket? Eddig azok ellen, akiket a keresztyénség vádjával terhelték idéztek ítélszékek elé, a következő módon jártam el. Megkérdeztem tőlük, keresztyének-e. Azokat, akik keresztyénnek vallották magukat, másodszer és harmadszor is megkérdeztem, és büntetéssel fenyegettem meg őket. Akik még ezután is kitartottak, azokat kivégeztettem. Mert meggyőződésem, hogy függetlenül vallomásuk tartalmától, makacsságukért és csökönységükért megérdemelték ezt a büntetést. Másokat, akik ugyanebben a tébolyban szenvedtek, csak bűnösnek bélyegeztem, és Rómába szállítottam, mivel római polgárok voltak. Majd a törvényszéki eljárás során, már amint történni szokott, mások ellen is fölmerült ez a vád, úgy, hogy több eset került elé. Kaptam egy névtelen följelentést (*libellus sine auctore*), amelyben sok név szerepelt. Akik kijelentették, hogy nem keresztyének, és nem is voltak azok, amennyiben útmutatásom szerint az

Az üldözés megerősítette az evangélium törvényét

A halászok, a vámszedők és a sátorkészítő törvényeit azonban sem Gaius,³⁸ sem Claudius,³⁹ utánuk pedig Nero⁴⁰ sem tudta megszüntetni, e két legkiválóbb törvényadó megölése ellenére sem – hiszen ama Pétert és Pált is elpusztította ugyan, a törvényadókkal együtt viszont nem tudta elpusztítani a törvényeiket –, sem Vespasianus,⁴¹ sem Titus,⁴² sem Domitianus,⁴³ noha ő számos és sokféle intézkedést kiagyalt és bevetett ellenük.

Nyilván sokakat a halálba küldött, akik követték e törvényeket, és felhasznált ellenük mindenféle kínzási módot. Traianus⁴⁴ és

istenekhez fohászokdakt, és képmásod előtt, amelyet erre a célra az istenszobrokkal együtt odaállítottam, tömjén- és boráldozatot mutattak be, azonkívül káromolták Krisztust (*praeterea male dicerent Christo*) – márpedig az igazi keresztyének ilyesmire állítólag semmi áron sem kényszeríthetők – azokat elbocsátottam. Mások, akik a névsorban szerepeltek, bevallották, hogy keresztyének, de ezt hamarosan visszavonták: csak voltak, de már nem azok; egyesek három, mások még több, sőt egyik-másik már húsz esztendeje nem. Ezek mind áldozattal tisztelték képmásodat és az istenek szobrait (*imaginem tuam deorumque simulacra venerati sunt*), és káromolták Krisztust (*Christo male dixerunt*). A jelentések szerint azonban az a legnagyobb vétkük vagy eltévelyedésük, hogy bizonyos meghatározott napon hajnalhasadta előtt összegyülekeznek, és váltakozva karban énekelnek az istennek hitt Krisztus tiszteletére, és esküvel kötelezik magukat, nem ám valami gaztetre, hanem arra, hogy nem lopnak, nem rabolnak, nem követnek el házasságtörést, nem szegik meg esküjüket, a rájuk bízott letét kiadását felszólítás esetén nem tagadják meg; ennek végeztével pedig rendszerint szétszélednek; majd ismét összejönnek, hogy közösen fogyasszák el közönséges és ártatlan lakomájukat; ezt azonban abbahagyták, miután parancsodra betiltottam a titkos társaságokat. Éppen ezért annál szükségesebbnek tartottam, hogy két szolgálóleányból (*ex duabus ancillis*) – akiket ők diakonisszáknak neveznek (*quae ministrae dicebantur*) – még kínvallatás árán (*per tormenta*) is kivegyem az igazságot. Nem találtam bennük egyebet ostoba, határtalan babonáságnál (*superstitiam pravam et immodicam*). Ezért elnapoltam az ügy kivizsgálását, és hozzád fordulok tanácsért. Mert meggondolásra méltónak láttam ezt a dolgot, legfőképpen a vádlottak nagy tömege miatt; ugyanis mindenféle korú, mindenféle társadalmi osztálybeli emberek, férfiak és nők vegyest, igen sokan kerültek és kerülnek vád alá. Nemcsak a városokban, hanem a falvakban és a tanyákon is elharapódzott ennek a babonáságnak a ragálya; ezt azonban véleményem szerint meg lehet állítani, és meg lehet szüntetni. Annyi máris bizonyos, hogy a hovatovább elnéptelenedő templomokat megint egyre többen látogatják, és a szent ünnepeket hosszú szünet után újból megülik, és mindenfelé megint kelendők az áldozati állatok, amelyekre eddig csak igen ritkán akadt vevő. Ebből is könnyű arra következtetni, hogy még rengeteg embert lehet a helyes útra téríteni, ha helyet adunk nekik a megbánásra (*si sit paenitentiae locus*).” A császár válasza a következőképpen hangzott: „Secundusom! Helyesen jártál el

δὲ καὶ Ἀδριανὸς σφόδρα κατὰ τῶνδε τῶν νόμων παρεταξάτην· ἀλλὰ τὴν μὲν Περσῶν ὁ Τραϊανὸς δυναστείαν κατέλυσε καὶ Ἀρμενίου τῷ Ρωμαίων ὑπέταξε χαλινῷ καὶ μέντοι καὶ τὰ Σκυθικὰ ἔθνη τοῖς σκίητροις ὑποκύπτειν ἠνάγκασε· τὴν δὲ τῶν ἀλιέων καὶ τοῦ σκυτοτόμου καταλύσαι νομοθεσίαν οὐκ ἴσχυσεν.

[9.22] Καὶ Ἀδριανὸς τῶν μὲν τὸν Ἰησοῦν ἐσταυρωκότων ἄρδην τὴν πόλιν κατέλυσε, τοὺς δὲ τούτῳ πεπιστευκότας ἀφεῖναι τὴν ἐκείνου δουλείαν οὐκ ἔπεισεν. Καὶ Ἀντωνίνος δὲ ὁ μετ' ἐκείνους καὶ Οὐῆρος ὁ ἐξ ἐκείνου πολλὰ μὲν καὶ λαμπρὰ κατὰ βαρβάρων τρόπαια ἐστησάτην καὶ αὐτόνομον βίον ἀσπαζομένοις τὸν τῆς δυναστείας ἐπιτεθεικάτην ζυγόν· τοὺς δὲ τοῦ σωτηρίου σταυροῦ τὸν ζυγὸν φέρειν ἠγαπηκότας οὔτε ἐπεισάτην οὔτε ἠναγκασάτην καταλιπεῖν ὃν ἠγάπησαν, καὶ ταῦτα πολλαῖς μὲν ἀπειλαῖς δεδιζόμενοι, παμπόλλαις δὲ τιμωρίαις χρησάμενοι.

[9.23] Καὶ ἴνα Κόμοδον καταλίπω καὶ Μαξιμιανὸν καὶ τοὺς ἄλλους ἅπαντας τοὺς ἄχρις Αὐρηλιανοῦ καὶ Κάρου καὶ Καρίνου βεβασιλευκότας, τίς ἀγνοεῖ τὴν Διοκλητιανοῦ καὶ Μαξιμιανοῦ καὶ Μαξεντίου καὶ Μαξιμίνου καὶ Λικινίου κατὰ τῆς εὐσεβείας μανίαν; οὐ γὰρ καθ' ἓνα γε οὔτοι οὐδὲ κατὰ δύο ἢ τρεῖς τοὺς τῷ Χριστῷ πεπιστευκότας, ἀλλ' ἀγεληδὸν κατηκόντιζον καὶ κατὰ χιλίους καὶ μυρίους ἀνήρουν.

amaz egyének ügyeinek kivizsgálásában, akik ellen azt a vádat emelték előtte, hogy keresztyének. Mert általánosságban nem is lehet megfogalmazni valami meghatározott szabályt. Nem kell utánuk nyomozni; ha azonban följelentik és vádolják őket, büntetendők; de úgy, hogy az, aki nem vallja magát keresztyénnek, és ezt kézzelfoghatóan bizonyítja, azaz áldozatot mutat be isteneinknek – bár gyanús a múltja –, megbánása alapján nyerjen bocsánatot. Névtelen följelentéseknek azonban egyetlen ügyben sem szabad helyt adni, mert ez a leggyalázatosabb módszer és semmiképpen sem méltó korunkhoz (*nam et pessimi exempli nec nostri saeculi est*).” Ifj. Plinius (Plinius Minor), *Levelek*. X, 96–97. A császár levelének utolsó mondata meglepően időszerű ott, ahol a magukat Traianus utódaiként számon tartók országában a hivatalos szervek a névtelen feljelentéseket még ma is komolyan veszik, sőt ki is vizsgálják.

⁴⁵ Hadrianus idején (Kr. u. 117–138) is volt keresztyénüldözés, de a császár ragaszkodott a törvényesség betartásához. Éppen Euszebiosz idézi Hadrianus 123 körül kelt levelét, amelyet Minucius Fundanus kisázsiai prokonzulnak írt: „Minucius Fundanusnak. Levelet kaptam Serennius Granianustól, ettől az igen kiváló férfiútól, akinek te lettél az utódja. Úgy tűnik nekem, hogy nem jó, ha az ügyet kivizsgálatlanul hagyom, nehogy zaklassák az embereket, és a feljelentőknek segítséget nyújtsanak gonoszítottukhoz. Ha tehát a tartomány lakosai nyíltan be akarják nyújtani ugyanezt a folyamodványt a keresztyének ellen úgy, hogy bíróság döntsön róla, csak ehhez a megoldáshoz forduljanak, de nem folyamodványokhoz,

Hadrianus szintén kemény intézkedéseket hoztak e törvények ellen; egyrészt Traianus megtörte a perzsák uralmát, és az örményekre is kivetette a római zablát, sőt még a szkíta nemzetre is rákényszerítette jogarának igáját, másrészt azonban a halászok és a bőrműves törvényhozását nem volt képes megtörni.

Hadrianus⁴⁵ teljesen megsemmisítette ugyan a Jézust megfeszítő városát,⁴⁶ de nem tudta meggyőzni a Jézusban hívőket, hogy elhagyják az ő szolgálatát. Utóda, Antoninus,⁴⁷ majd ennek fia, Verus⁴⁸ a barbárok feletti győzelmeik alkalmával sok tündöklő diadalemléket állítottak; a saját törvényeik szerint élőkre pedig rákényszerítették hatalmuk igáját. Mindazonáltal nem tudták sem meggyőzni, sem kényszeríteni a megváltó kereszt igáját szeretőket, hogy elhagyják őt, akit szeretnek, noha számos fenyegetéssel riogatták őket, és mindenféle kínzást bevetettek.

És hogy ne is szóljak Commodusról, Maximianusról és mindazokról, akik Aurelianusig, Carusig és Carinusig uralkodtak,⁴⁹ ugyan ki ne ismerné Diocletianusnak, Maximianusnak, Maxentiusnak, Maximinusnak és Liciniusnak⁵⁰ az istenfélelem elleni őrjöngését? Hiszen nem egyenként, vagy kettesével, netán hármassal öldösték Krisztus híveit, hanem tömegesen gyilkolták őket, ezrével és tízezzel.

sem pedig pusztá kiáltozásokhoz [μόναις βοαῖς]. Valójában sokkal inkább illik, hogy ha valaki vádat akar emelni, akkor ismerd meg azt. Ha tehát valaki vádat emel ellenük, és kimutatja, hogy valami törvényellenes cselekedtek [δείκνυσθαι τι παρὰ τοὺς νόμους πράττοντας], úgy dönts a bűn súlyossága szerint. De, Héraklészre, ha valaki csak besúgás kedvéért [σκολοφαντίας χάριτι] hozza ezt fel ürügyül, hozz ítéletet erről a büntettről, és gondoskodj arról, hogy megbüntesd!” Euszebiosz, *Hist. eccl.* IV, 9 (Baán István fordítása).

⁴⁶ Ti. Jeruzsálemet. Hadrianus Aelia Capitolina néven akarta újjáépíttetni Jeruzsálemet, és benne Jupiternek kívánt templomot emelni. A Bar Kochba-féle lázadás (Kr. u. 135) nyomán a császár még a zsidóknak is megtiltotta, hogy bemenjenek a városba.

⁴⁷ Antoninus (Kr. u. 138–161).

⁴⁸ Lucius Verus (Kr. u. 161–169).

⁴⁹ Commodus (Kr. u. 180–192), Maximianus (235–238), Carinus (283–285).

⁵⁰ Theodóréosz *Egyháztörténete* a 325 és 428 közötti időszakot öleli fel, és említést tesz Maximianusról és Galeriusról. Diocletianus idején a keresztyének üldözése a birodalom keleti felében volt erőteljesebb. Az ő uralkodása alatt 303-ban és 304-ben kiadott keresztyénellenes rendeletek voltak a legkeményebbek a keresztyénüldözés teljes időszakában.

[9.24] Ἐν δὲ τισὶ πόλεσι καὶ τὰς ἐκκλησίας ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν καὶ παίδων πεπληρωμένας ἐνέπρησαν· καὶ κατ' αὐτὴν γε τὴν τοῦ σωτηρίου πάθους ἡμέραν, ἐν ἣ καὶ τοῦ πάθους καὶ τῆς δεσποτικῆς ἀναστάσεως τὴν μνήμην πανηγυρίζομεν, ἀπάσας τὰς ἐν τῇ Ῥωμαίων ἡγεμονίᾳ κατέλυσαν ἐκκλησίας.

9.25 Ἀλλὰ τὰς μὲν τῶν λίθων ἀρμονίας διέλυσαν, τὴν δὲ τῶν ψυχῶν εὐσέβειαν οὐ κατέλυσαν. Ὅποια δὲ κατὰ Χριστιανῶν κὰν τῇ Ἰουλιανοῦ τετόλμηται βασιλείᾳ, ἴσασι μὲν οἱ γεγηρακότες, ἀκηκόαμεν δὲ καὶ ἡμεῖς διηγουμένων τῶν τὴν τραγωδίαν ἐκείνην ἑωρακότεων· ἀλλ' οὗτοι ἅπαντες, τοσοῦτοί γε ὄντες καὶ τοσαύτην ἰθύνοντες βασιλείαν καὶ τοσοῦτων βαρβάρων καταλύσαντες θράσος καὶ λαμπρῶς ἐν πολέμοις ἠριστευκότες, ἀποχειροβιώτων ἀνθρώπων καὶ ἀγροίκων καὶ πενία ξυζώντων καὶ γυναικῶν ἐκ ταλασιουργίας ποριζομένων τὸν βίον, μυρίαὶς χρησάμενοι μηχαναῖς, οὐκ ἐκράτησαν.

[9.26] Καὶ τί λέγω ἄνδρας τε καὶ γυναῖκας; οὐδὲ γὰρ μαιρακίων τὰ πρῶτα στοιχεῖα πεπαιδευμένων τὰς περὶ τοῦ Θεοῦ καὶ Σωτῆρος ἡμῶν ἐκβαλεῖν ἠδυνήθησαν δόξας· καὶ κορυβαντιῶντες καὶ λυττῶντες καὶ τεχνάσμασι καὶ σοφίσμασι κεχηρημένοι μυρίαὶς, τοὺς τῶν ἀλιέων οὐ κατέλυσαν νόμους, ἀλλ' ἰσχυροτέρους πολλῶν πολεμοῦντες ἀπέφηναν καὶ ἀτεχνῶς ἔφεκσαν τοῖς σβεννύναι μὲν ἐθέλουσι φλόγα, ἔλαιον δὲ ταύτη προσφέρουσι καὶ σφοδροτέραν ἐργαζομένοις.

[9.27] Καὶ γὰρ δὴ καὶ οὗτοι τῷ κατὰ τῆς εὐσεβείας πολέμῳ κατάδηλον εἰργάσαντο τῆς ἀληθείας τὸ κράτος. Καὶ καθάπερ πάλαι τὴν βάτον ἐκείνην καῖον τὸ πῦρ οὐ κατέκαιεν, οὕτως τοὺς πολεμουμένους τὰ τῶν πολεμοῦντων οὐκ ἀνήλπισκε βέλη· ἀλλ' ὥσπερ τῶν δρυτόμων τὰ δένδρα τεμνόντων, πολλῶν πλείους τῶν τεμνομένων ἐκ τῶν ῥιζῶν παραφυάδες βλαστάνουσιν, οὕτω δὴ

⁵¹ A keresztyén templomok 303-ban történt vasárnapi lerombolásához ld. Euszebiosz, *Hist. eccl.* VIII, 2; Theodóreosz, *Hist. eccl.* V, 38.

⁵² Julianus aposztata császár (361–363) eleinte úgy próbált éket verni a keresztyének közé, hogy pártolni kezdte az ariánusok által üldözött niceánus tanítókat. Athanasziosz éppen ezért térhetett vissza rövid időre a száműzetésből, de mikor a viszály fokozása helyett 362-ben békés megegyezésre jutott a homoiuszianusokkal – ti. azokkal a mérsékelt ariánusokkal, akik elfogadták az Atya és a Fiú lényegi hasonlóságát –, újból kegyvesztett lett. Theodóreosz szerint Julianus a perzsiái hadjárat alkalmával annyira tehetségtelen hadvezérnek bizonyult, hogy katonáit a szükséges élelem- és innivaló-utánpótlás biztosítása nélkül étlen-szomjan meneteltette a sivatagban. Halálát feltehetőleg valamelyik elkecseregett katona okozta. A megsebzett császár megtöltötte tenyerét önnön

Némely városokban még fel is gyűjtötták a férfiakkal, nőkkel és gyermekekkel tele templomokat. A Megváltó szenvedésének napján pedig, amikor az Úr szenvedésének és feltámadásának emlékét ünnepeljük, lerontották az összes templomot a római birodalom területén.⁵¹

Mindazonáltal, ha le is rombolták a kőépületeket, a lelkek kegyességét nem semmisítették meg. Az idősebbek tudják, miket merészelték elkövetni a keresztyének ellen Julianus császársága idején.⁵² Sőt mi magunk is hallottunk beszámolókat ama tragédia szemtanútól.⁵³ De mindezek az ellenfelek – bármennyien is voltak, bármekkora birodalmat kormányoztak is, bármekkora bátorsággal rendelkező barbárokat is igáztak le, és bármennyire villogtak a csatákban – számtalan fortéllyal sem tudtak erőt venni a szegénységben élő kétkezi munkásokon, a földműveseken, illetve a fonás-szövésből tengődő asszonyokon.

De mit beszélek én férfiakról és nőkről? Hiszen még az alapismeretekre oktató ifjakat sem tudták rávenni arra, hogy megtagadják a mi Istenünkre és Megváltónkra vonatkozó tanítást! És noha korübant-táncot jártak,⁵⁴ és számtalan fortéllyal, ravaszsággal léptek fel, mégsem tudták megsemmisíteni a halászok törvényeit, hanem ellenkezőleg: küzdelmükkel még erőteljesebbeknek mutatták azokat; így aztán egyszerűen olybá tűntek, mint akik a tüzet akarván eloltani, olajat öntenek rá, és csak fokozzák hevességét.

Világos, hogy a kegyesség elleni küzdelmükkel ők is még nyilvánvalóbbá tették az igazság erejét. És amiképpen régen amaz égő csipkebokrot a tűz meg nem emésztette,⁵⁵ akképpen a támadók nyilai sem ölték meg azokat, akik ellen hadakoztak. Éppen ellenkezőleg: ahogyan az erdőirtók fakivágásai nyomán a gyökerekből a kidöntött fáknál sokkal több hajtás sarjad, hasonlóképpen a kegyesek

vérével, majd a levegőbe szórta azt, és így kiáltott: „Gyóztél, Galileai! [γενίκηκας Γαλιλαίε]”. Ld. Theodóreosz, *Hist. eccl.* III, 20.

⁵³ Ld. Theodóreosz, *Hist. eccl.* III, 11–14. A *Curatio* megírásának oka azonban nem válaszadási kísérlet Julianus császárnak a *galileaiak ellen* című művére. Ld. Canivet magyarázatát: SC 57, *Introduction* no. 27.

⁵⁴ A korübantoszok a keleti és a görög mitológia félvad, démoni figurái, akik Kübelének, az ősi fríg istennőnek a papjai voltak, és a kultusz rendjén eksztatikus zenével, táncsal és orgiákkal tisztelegtek az istennő előtt. A korübantoszok szamothrakéi misztériumai nagyban hasonlítottak az eleuszisziakhoz. A rituális drámájáték Cadmillusnak három fivére általi meggyilkolását mutatta be.

⁵⁵ 2Móz 3, 2.

τηνικαῦτα τῶν εὐσεβῶν ἀναιρουμένων, πολλαπλάσιοι τῆ τῶν εὐαγγελίων διδασκαλία προσήεσαν, καὶ τὸ αἷμα τῶν ἐκτμηθέντων ἀρδέια τοῖς νεοφύτοις ἐγίνετο.

[9.28] Καὶ μαρτυρεῖ τὰ ὁρώμενα· μυριοπλάσιοι γὰρ τῶν πάλαι πεπιστευκότων οἱ νῦν τῷ τῆς πίστεως ὀνόματι καλλυνόμενοι. Τῶν γὰρ πολεμίων οἱ παῖδες, τὴν τῶν πατέρων βδελυξάμενοι λύτταν, εἰς τὴν τῶν πολεμουμένων μετέβησαν φάλαγγα· καὶ φροῦδα μὲν τὰ τῶν Ἑλλήνων καὶ παντελεῖ παραδέδοται λήθη, τέθηλε δὲ τὰ τῶν ἀλιέων, καὶ ὁ παρὰ τούτων κηρυττόμενος Θεὸς εἶναι τῶν ὄλων πεπίστευται.

[9.29] Καὶ τῶν ταῦτα φρονούντων πλήρεις μὲν αἱ πόλεις, πλήρεις δὲ αἱ κῶμαι, ἐλεύθερα δὲ τοῦ πλάνου τὰ ὄρη, ἀντὶ γὰρ τῶν βωμῶν ἐκείνων καὶ τῆς παλαιᾶς ἐξαπάτης οἱ τῶν ἀσκητῶν ταῦτα οἰκοῦσι χοροῖ, τὸν ἐσταυρωμένον ὑμνοῦντες καὶ τὸν ἐκείνου Πατέρα καὶ τὸ πανάγιον Πνεῦμα.

[9.30] Εἰ δὲ τις ὑπέιληφε τὴν τῶν βασιλέων εὐσέβειαν κρατῦναι τῶν ἀλιέων τὰ δόγματα, καὶ ταύτη δείκνυσι τὴν τουτωνὶ τῶν δογμάτων ἰσχύν. Οὐ γὰρ ἂν καὶ νόμων παλαιῶν κατεφρόνησαν καὶ ξυγγραμμάτων ἀρχαίων καὶ ἔθους μακροῦ καὶ πατρῶν δογμάτων, εἰ μὴ τῶν μὲν ἐθαύμασαν τὴν ἀλήθειαν, τῶν δὲ τὸ μυθῶδες ἐμίσησαν.

[9.31] Τί δήποτε δὲ μὴ τοὺς παλαιοὺς τῆς ἐκκλησίας ἐνθυμεῖσθε πολέμους; εὐπετῶς γὰρ μάλα ταύτην διαλύσετε δι' ἐκείνων τὴν δόξαν. Εἰ γὰρ τοσοῦτοι βασιλεῖς καὶ τηλικοῦτοι, κατὰ τῆς εὐσεβείας παντὶ σθένει παραταξάμενοι καὶ μηχανὰς προσενεγκόντες παντοδαπὰς, οὐδὲ βραχὺν τοῖς ταύτης περιβόλοις ἐνεργάσαντο κλόνον, ἡλίθιος ἄρα καὶ παντελῶς ἔμπληκτος ὁ μὴ θεῖαν ὑπολαμβάνων τῶν ἀλιέων τὴν δύναμιν, ἀλλ' ἐκ βασιλικῆς ταύτην ἠῤῥῆσθαι δυναστείας νομίζων.

[9.32] Ἴνα δὲ τοῦτο ὑμῖν ἐκδηλότερον γένηται, τὰ παρὰ Περσῶν νῦν τολμώμενα καταμάθετε. Ποῖον γὰρ τοι εἶδος σφαγῆς

⁵⁶ Vö. Tertullianus, *Apologia* L, 13.

⁵⁷ Az effajta megállapítások viszonylagosságához ld. Pauline Allen, 'Some Aspects of Hellenism in the Early Greek Church Historians', *Traditio* 43 (1987), 368–381.

⁵⁸ Szerzőnk itt nyilván a keresztyénség előtti magaslati oltárookra, szentélyekre, jósdákra és egyéb kultuszhelyekre gondol.

megöletése nyomán még többen közeledtek az evangéliumi tanításhoz, és a kivágatottak vére öntözte az új csemetéket.⁵⁶

Tanúbizonyysága ennek a látható tapasztalat is, hiszen azok, akik ma a hit nevével ékeskednek, számtalanszor többen vannak a régi hívőknél. Az üldözők gyermekei, megvetvén atyáik dühét, az üldözöttek csoportjához szegődtek. A hellenizmus eltűnt és teljesen feledésbe merült,⁵⁷ a halászok tanítása azonban virágzik, és az általuk hirdetett Istenről hiszik, hogy ő a világegyetem Istene.

Az ekként gondolkodókkal vannak tele a városok és a falvak is; a hegyek szintén megszabadultak a tévelygéstől, mert azon magaslatok és régi családságok színhelyén⁵⁸ ma az aszkéták kórusa⁵⁹ honol, akik dicsőítik a megfeszítettet, az ő Atyját és a legszentebb Lelket.

Ha pedig valaki úgy véli, hogy a császárok kegyessége erősítette meg a halászok tanait, ez szintén igazolja ugyanezen tanítások erejét. Hiszen ők nem fordultak volna el mind a régi törvényektől, a múltbéli feljegyzésektől, az ősi szokásoktól, mind pedig az atyai intelmektől, hacsak nem csodálták a keresztyének igazságát, és meg nem gyűlölték a pogányok mítoszait.

Miért nem idézitek fel az anyaszentegyház ellen folytatott régi küzdelmeket? Ekképpen ugyanvalóst könnyen tönkretethetitek az általuk szerzett dicsőséget. Mert ha ilyen nagy császárok minden hatalmukkal és sokféle harci eszközeikkel felsorakoznának az igaz hit ellen, de annak falán a legkisebb rést sem ejthetnének, teljesen esztelennek és ostobának kell lennie annak, aki a halászok erejét nem isteninek tartja, hanem úgy véli, hogy terjedése csupán a császári hatalomnak köszönhető.

A nemrég Perzsiában lezajlott üldözések

Hogy pedig mindez világosabbá váljék számotokra, hadd tudjátok meg, mire vetemedtek mostanában a perzsák.⁶⁰ Az igazhívők elleni

⁵⁹ Az aszkéták kórusáról, a remetéről és a többi, visszavonultan élő szent emberről szól szerzőnk munkája, a *Historia religiosa*, vagyis *Az aszkéták története*.

⁶⁰ Bővebben ld. Theodórétosz, *Hist. eccl.* V, 38, ahol I. Isdigirdes, III. Szapor fia kegyetlen bosszút áll a keresztyéneken Abdasz szuszai püspök merészségéért, aki megrongálta a Pyreumot, a perzsák templomát. Theodórétosz maga sem értett egyet a püspök cselekedetével, de az utána következő megtorlás nyilván az egész

κατὰ τῶν εὐσεβούντων οὐκ ἐπινενόηται τούτοις; οὐκ ἐκδοραί, οὐκ ἐκτομαὶ χειρῶν καὶ ποδῶν, καὶ ὄτων καὶ ῥινῶν κολοβώσεις, καὶ δεσμοὶ πρὸς ὑπερβολὴν ὀδύνης ἐξευρημένοι, καὶ ὀρύγματα κεχριμένα μὲν εἰς ἀκρίβειαν, μυῶν δὲ τῶν μεγίστων ἀνάπλευα τοὺς δεδεμένους θοιναζομένων; ἀλλ' ὅμως τοσαύτας καὶ τούτων πολλαπλασίας κατὰ τῶν εὐσεβούντων τιμωρίας ἐξευρηκότες, αἰκίζονται μὲν καὶ κολοβοῦσι τὰ σώματα καὶ παντάπασι διαφθείρουσι, τὸν δὲ γε τῆς πίστεως οὐ ληστεύουσι θησαυρόν.

[9.33] Καὶ τοῖς μὲν ἄλλοις αὐτῶν νόμοις ἅπαντας ὑποκύπτειν τοὺς ὑπηκόους καταναγκάζουσι, τοὺς δὲ τῶν ἀλιέων ἐξαρηθηῆναι τοὺς πεπιστευκότας οὐ πείθουσι. Ἀλλὰ κατὰ τοὺς Ζαράδου πάλαι Πέρσαι πολιτεύομενοι νόμους καὶ μητράσι καὶ ἀδελφαῖς ἀδεῶς καὶ μέντοι καὶ θυγατράσι μιγνύμενοι καὶ νόμον ἔννομον τὴν παρανομίαν νομίζοντες, ἐπειδὴ τῆς τῶν ἀλιέων νομοθεσίας ἐπήκουσαν, τοὺς μὲν Ζαράδου νόμους ὡς παρανομίαν ἐπάτησαν, τὴν εὐαγγελικὴν δὲ σωφροσύνην ἠγάπησαν· καὶ κυσὶ καὶ οἰωνοῖς τοὺς νεκροὺς προτιθέναι παρ' ἐκείνου μεμαθηκότες, νῦν τοῦτο δρᾶν οἱ πιστεύσαντες οὐκ ἀνέχονται, ἀλλὰ τῆ γῆ κατακρύπτουσι καὶ τῶν τοῦτο δρᾶν ἀπαγορευόντων οὐ φροντίζουσι νόμων οὐδὲ πεφρίκασι τὴν τῶν κολαζόντων ὁμότητα· πλεον γάρ που δεδοίκασι τὸ τοῦ Χριστοῦ δικαστήριον· καὶ τὰ ὀρώμενα γελῶντες ὄνειροπολοῦσι τὰ μὴ φαινόμενα καὶ δειμαίνουσι. Καὶ τούσδε τοὺς νόμους παρ' ἀνδρῶν Γαλιλαίων ἐδέξαντο·

[9.34] καὶ τὴν μὲν Ρωμαίων δυναστείαν οὐκ ἔδεισαν, τῆ δὲ τοῦ σταυρωθέντος ὑπετάγησαν βασιλείᾳ· καὶ κατὰ μὲν τοὺς Ρωμαίων πολιτεύεσθαι νόμους οὔτε Αὔγουστος αὐτοὺς κατηνάγκασεν οὔτε Τραϊανός, ὁ τὴν ἐκείνων καταλύσας ἀρχὴν, τὰ δὲ Πέτρου καὶ Παύλου καὶ Ἰωάννου καὶ Ματθαίου καὶ Λουκᾶ καὶ Μάρκου ξυγγράμματα ὡς οὐρανόθεν κομισθέντα γεραίρουσι, καὶ οἱ ἰθαγενεῖς τοῖς τῶν ξένων καὶ ἐπηλύδων ὑπετάγησαν νόμοις.

keresztyén közösséget érintette. A perzsiai eseményeket 426–427-re szokták datálni. Mivel a jelen munkában szerzőnk úgy hivatkozik ezekre a történésekre, mint amelyekre „mostanában” (νῦν) került sor, ez a *Curatio* megírásának időszakát is jelenti.

⁶¹ A fent említett fejezetben (*Hist. eccl.* V, 38) szerzőnk a hírhedt perzsa kegyetlenség több formáját is bemutatja.

⁶² Zarathusztra törvényeihez ld. Henry Chadwick, *The Relativity of Moral Codes: Rome and Persia in Late Antiquity*, Early Christian Literature and the Classical Tradition: In honorem Robert M. Grant, ed. by William R. Schoedel, Robert L. Wilken (Párizs: 1979). A perzsák vérfertőző szokásairól számos egyházatya tesz

öldöklésnek ugyan milyen formáját nem találták ki ezek? A megnyúzást, a kezek és lábak levágását, fülek és orrok lemetelését? Nemde kieszték a legborzalmasabb kötelékeket is a gondosan bezsírozott gödrökkel együtt, amelyeket a legnagyobb patkányokkal töltöttek meg, hogy a megkötözötteken lakmározzanak?⁶¹ És miközben ilyen és ehhez hasonló kínzásokot agyaltak ki a hívők ellen, meggyötörték, megcsonkították, sőt teljesen elpusztították ugyan a testüket, de nem rabolták el hitük drága kincsét.

Továbbá, noha rákényszerítették az alattvalóikat, hogy engedelmeskedjenek az ő egyéb törvényeiknek, nem tudták meggyőzni a híveket, hogy megtagadják a halászsok törvényeit. Mindazonáltal a régtől Zarathusztra törvényei szerint élő, mind anyjukat, mind nővéreiket, sőt akár leányaikat is feleségükké tevő perzsák,⁶² akik úgy vélték, hogy ez az erkölcstelen törvénytelenység törvényes, mihelyst meghallották a halászsok törvényeit, eltaposták Zarathusztra törvényeit, mint erkölcstelenséget, és megszerették az evangéliumi mértékletességet. Tőle tanulták azt is, hogy halottaikat a kutyák és a madarak martalékává tegyék.⁶³ A hívek ma már nem fogadnak el ilyesmit, hanem földbe temetik halottaikat. Ügyet sem vetnek a temetést tiltó törvényekre, és nem félnek az őket megbüntető vadságától. Sokkal inkább rettegnek Krisztus ítélőszékétől. Kigúnyolják a láthatókat, és álmukban a láthatatlanoktól tartanak. Ezeket a törvényt kapták a galileai férfiktól.

Nem féltek a rómaiak uralmától, de alávetették magukat a megfeszített Krisztus országlásának. És sem Augustus nem tudta rákényszeríteni őket, hogy a rómaiak törvénye szerint éljenek, sem Traianus, aki elpusztította fejedelemségüket. Ehelyett mennyből küldött rendeléseként tisztelik Péter, Pál, János, Máté, Lukács és Márk írásait: az őshonosok alávetik magukat az idegenek és a jöttmentek törvényeinek.

említést. Ld. pl. Euszebiosz, *Praep. ev.* I, 4, 6; VI, 10, 16; VI, 10, 38; Tatianosz, *Beszéd a görögök ellen* XXVIII; Tertullianus, *Apologia* IX, 16; Origenész, *Kelszosz ellen* V, 27: „Magyarázza el, aki akarja [...], vajon helyes-e például [...] a perzsák törvénye, amely nem tiltja az anyák saját fiukkal és az apák saját leányaikkal történő közösülését.” (Somos Róbert fordítása).

⁶³ Vö. Alex. Kelemen, *Sztrómata* III, 30; III, 48. Porphüriosz szerint Püthagorász is Zarathusztra tanítványa volt. Ld. Porphüriosz, *Püthagorász élete* XII, 23.

[9.35] Καὶ Μασσαγέται δέ, τρισαθλίους ἡγούμενοι πάλαι τοὺς ἄλλως πως καὶ μὴ διὰ σφαγῆς τελευτῶντας καὶ τούτου εἶνεκα τοὺς γεγηρακότας θύειν καὶ θοινᾶσθαι ποιησάμενοι νόμον, ἐπειδὴ τῶν ἀλιευτικῶν καὶ σκυτοτομικῶν ἐπήκουσαν νόμων, ἐβδελύξαντο τὴν μισαρὰν ταύτην ἐδωδὴν καὶ σφαγὴν.

[9.36] Καὶ Τιβαρηνοὶ τοὺς πρεσβύτας κατὰ κρημνῶν βαθυτάτων εἰθικότες ὠθεῖν, τὸν παμπόνηρον τοῦτον κατέλυσαν νόμον, τῶν εὐαγγελικῶν ἐπακούσαντες νόμων. Οὐκέτι δ' οὔτε Ὑρκανοὶ οὔτε Κάσπιοι τοὺς κύνας τοῖς τῶν τεθνεώτων ἐκτρέφουσι σώμασιν, οὔτε Σκύθαι τοῖς τετελευτηκόσι ξυγκατορύττουσι ζῶντας, οὓς ἡγάπων ἐκεῖνοι. Τοσαύτην εἰργάσαντο μεταβολὴν τῶν ἐθνῶν τῶν ἀλιέων οἱ νόμοι.

[9.37] Καὶ οὔτοι μὲν καὶ τὰ βάρβαρα ἔθνη κατὰ τοὺς σφῶν ἔπεισαν πολιτεύεσθαι νόμους· Πλάτων δὲ τῶν φιλοσόφων ὁ ἄριστος, νόμους γεγραφώς, οὐδὲ Ἀθηναίους ἔπεισε τοὺς οἰκείους πολίτας κατὰ τὰς τούτων ὑποθήκας τὴν πολιτείαν ῥυθμίσαι. Καὶ μάλα γε εἰκότως· μάλα γὰρ εἰσι καταγέλαστοι.

[9.38] Καὶ ἵνα μὴ τις ὑπολάβῃ με συκοφαντεῖν τὸν φιλόσοφον, ἀκούσατε, ὦ ἄνδρες, ὧν ἐκεῖνος νενομοθέτηκεν. Κελεύσας γὰρ καὶ τὰς γυναῖκας, οὐ μόνον τὰς νέας, ἀλλὰ καὶ τὰς γεγηρακυίας, γυμνάζεσθαι, εἶτα γελῶντας τοὺς προσδιαλεγόμενους ἰδῶν, ὑπολαβὼν ἔφη·

Ὁ δὲ γελῶν ἀνὴρ ἐπὶ γυμναῖς ταῖς γυναιξὶ τοῦ βελτίστου ἔνεκα γυμναζομέναις, ἀτελεῖ τοῦ γελοίου σοφίας δρεπόμενος καρπὸν, οὐδὲ οἶδεν, ὡς ἔοικεν, ἐφ' ᾧ γελᾷ.

⁶⁴ Szerzőnk a masszagétákról a *Curatio* 5.5-ben és 8.6-ban tesz említést. Ez a törzs a Káspi-tengertől keletre elterülő síkságon lakott. Hérodotosz észrevételezi, hogy sokan a masszagétákat is a szkíta fajhoz sorolják. Hérodotosz, *Historia* I, 201; 205; 212; 214–216.

⁶⁵ Tertullianus szerint némely szkíták emberhúst fogyasztottak (*Apologia* IX, 9).

⁶⁶ Euszebiosz, *Praep. ev.* I, 4, 7. A tibarénoszok a Fekete-tenger délkeleti partjai mentén laktak.

⁶⁷ A hürkánoszok északkeleti kaukázusiak voltak, és a Káspi-tenger délkeleti részét népesítették be. A pártusokkal együtt egy perzsa szatrapát alkottak. Vö. Hérodotosz, *Historia* III, 117; VII, 62.

A masszagéták⁶⁴ régen úgy vélték, hogy a lemészároltatáson kívül minden más halálnem háromszorosan megalázó. Éppen ezért olyan törvényt hoztak, miszerint az időseket föl kell áldozni és elfogyasztani.⁶⁵ Mikor azonban meghallották a halászok és a bőrműves törvényeit, megutálták ezt a gyalázatos kannibalizmust és mészárlást.

A tibarénoszok, akik az időseket a szirtek tetejéről szokták a mélységbe taszítani, eltörölték ezt a mindennél gonoszabb szokást, amikor meghallották az evangéliumi törvényeket.⁶⁶ A hürkánoszok és a kaszpiánusok többé nem etetik a kutyákat halottaik testével.⁶⁷ A szkíták sem temetik el a halottakkal együtt azokat az élőket, akiket az elhunytak szerettek.⁶⁸ A halászok törvényei ilyen horderejű változásokat hoztak a népek életében.

Platón tévedései a polgári törvénykezés tekintetében

A halászok még a barbár népeket is meggyőzték, hogy az ő törvényeik szerint éljenek. Platón pedig, a filozófusok legkiválóbbika megírta a törvényt, de még az athéniakat, saját polgártársait sem győzte meg, hogy életvitelüket e rendelkezések szerint szabályozzák. És ez így van rendjén, hiszen az ő törvényei valóban nevetségesek.

A fiatalok nevelése

Még mielőtt valaki azt gondolná, hogy kötekedem a filozófussal, halljátok meg, ó férfiak, miféle törvényt hozott ő. Megparancsolta ugyanis, hogy a nők is – nemcsak a fiatalok, hanem az idősek is – meztelenül tornásszanak. Mikor pedig látta, hogy beszélgetőtársai nevetnek, a következőt tette hozzá:

Ha aztán valaki nevet a meztelen nőkön, akik a legjobb cél érdekében edzik magukat, az csak „elmésségének éretlen gyümölcsét aratja” élcelődésével, mert – úgy látszik – nem tudja, min nevet.⁶⁹

⁶⁸ E szokás legismertebb korabeli vonatkozása nyilván Attila temetése.

⁶⁹ Platón, *Allam* V, 457b (Szabó Miklós fordítása). Vö. Euszebiosz, *Praep. ev.* XIII, 19, 1–2. Platón fenti mondatában az idézőjelbe tett rész valószínűleg Pindarosz 209. töredéke: ἀτελεῖ σοφίας καρπὸν δρέπειν. Ld. H. Maehler, szerk., *Pindari carmina cum fragmentis*, II rész, IV. kiadás (Leipzig: Teubner, 1975).

[9.39] Καὶ πάλιν·

Ταῦτά δὲ καὶ περὶ θηλειῶν ὁ ἐμὸς λόγος ἂν εἴποι πάντα, ὅσα περὶ τῶν ἀρρένων, ἴσα καὶ τὰς θηλείας ἀσκεῖν δεῖν. Καὶ οὐδὲν φοβηθεὶς εἴποιμ' ἂν τοῦτον τὸν λόγον οὔτε ἰπικῆς οὔτε γυμναστικῆς, ὡς ἀνδράσι μὲν πρέπον ἂν εἴη, γυναιξὶ δ' αὖ οὐκ ἂν πρέπον.

Καὶ τίς οὐκ ἂν εἰκότως τούτων ἀκούων γελάσειεν; ἢ μὲν γὰρ φύσις ἀπένειμεν ἑκατέρῳ γένει τὰ πρόσφορα, γυναιξὶ μὲν ταλασίαν, ἀνδράσι δὲ γεωργίαν καὶ πολεμικὴν ἐμπειρίαν.

[9.40] Ταύτη γὰρ που τῇ διαιρέσει καὶ Ὅμηρος κέχρηται· πεποίηκε γὰρ ἐν τοῖς ἔπεσι τῇ Ἀνδρομάχῃ τὸν Ἑκτορα λέγοντα·

ἀλλ' εἰς οἶκον ἰοῦσα τὰ σαυτῆς ἔργα κόμιζε,
ἰστόν τ' ἠλακάτην τ' ἠδ' ἀμφιπόλοισι κέλευε
ἔργον ἐποίχεσθαι· πόλεμος δ' ἀνδρεσσι μελήσει.

Ὁ δὲ φιλόσοφος οὐδὲ τὴν τῶν ποιητῶν διέγνω διαίρεσιν, ἀλλὰ καὶ γυμνάζεσθαι τὰς γυναῖκας γυμνάς καὶ ἰππεύειν ἐκέλευσεν. Καὶ τὰ ἐξῆς δὲ ξυνομολογεῖ τοῖς προτέροις· λέγει γὰρ οὕτως·

[9.41] Τὴν δὲ τοῦ τῶν γάμων χρόνου ξυμμετρίαν δικαστῆς σκοπῶν κρινέτω, γυμνοῦς μὲν τοὺς ἀρρένας, γυμνάς δὲ ὀμφαλοῦ μέχρι θεώμενος τὰς γυναῖκας.

Ὁ δὲ ταῦτα νομοθετῶν οὐδὲ τῶν τῆς Κανδαύλου γυναικὸς λόγων ἐμνήσθη. Ἐκείνη γὰρ τοῦ ἀνδρὸς γυμνὸν οἱ δεῖξαι τὸ σῶμα κελεύσαντος, μάλα ἔφη σωφρόνως, ὅτι

ἀποδυομένη τὸν κιθῶνα ξυναποδύεται καὶ τὴν αἰδῶ ἢ γυνή.

⁷⁰ Platón, *Törvények* VII, 804d–e (Kövendi Dénes fordítása). Vö. Eusebiosz, *Praep. ev.* XIII, 19, 15.

⁷¹ Homérosz, *Íliász* VI, 490–492 (Devecseri Gábor fordítása).

⁷² Platón, *Törvények* XI, 925a (Kövendi Dénes fordítása). Vö. Eusebiosz, *Praep. ev.* XIII, 19, 12.

⁷³ Hérodotosz, *Historia* I, 8 (Devecseri Gábor fordítása nyomán). Hérodotosz szerint Kandaulész, Szardeisz királya olyan szenvedélyesen szerette a feleségét, hogy őt tartotta minden nő között a legszebbnek. Ennek bizonyítására kedvenc testőré, Gügész használta fel, akinek megparancsolta, hogy lesse meg a királynét, amikor a hálószobában levetkőzik. Kezdeti vonakodása ellenére Gügész mégis engedelmeskedett, a királyné azonban észrevette, amint kisurrant. Magához hívatta Gügészt és választás elé állította: vagy megöli Kandaulészt és feleségül veszi őt, s így a lídek királya lesz, vagy azonnal meghal, mivel a törvényt megszegve meztelenül látta őt. A testőr újabb sikertelen vonakodás után végül királygyilkosságra

És újfent:

S az én törvényeim ugyanazt mondanák ki a lányokra, mint a fiúkra vonatkozólag, hogy a lányokat is ugyanazokban a dolgokban kell gyakorolni. És nem félek attól az ellenvetéstől, sem a lovaglást sem a testgyakorlást illetőleg, hogy mindez csak férfiakhoz illik, de a nőkhöz nem.⁷⁰

Ugyan ki ne nevetne méltán, ha ilyesmiket hall? Hiszen a természet mindkét nem számára kirendelte a hozzá illő szerepet: a nőknek a szövés-fonást, a férfiaknak pedig a földművelést és a hadtudományt.

Maga Homérosz is használta ezt a megkülönböztetést, hiszen a következőket adja az Andromakhéhoz beszélő Hektór szájába:

Hát csak eredj haza, és munkáddal foglalatoskodj,
rokka legyen gondod, s a szövőszék, szolgáléánynak
össz munkára parancsot, a harc meg a férfiaké lesz.⁷¹

A filozófus még a költők megkülönböztetéseit sem alkalmazta, hanem elrendelte, hogy a nők is meztelenül tornásszanak és lovagoljanak. A folytatás pedig egybevág az előzményekkel, hiszen így szól:

A házasság idejének alkalmas vagy alkalmatlan voltát bírói vizsgálat döntse el, úgy, hogy a férfiakat teljesen meztelenül, a nőket pedig övig meztelenül szemléli meg.⁷²

Aki ilyen törvényt hoz, még Kandaulész feleségének szavaira sem emlékszik. Ő ugyanis, amikor férje megparancsolta, hogy mutassa meg meztelen testét, nagy önuralommal így felelt:

A levetett inggel együtt az asszony leveti a szemérmét is.⁷³

kényszerült: törrel megölte az alvó Kandaulészt, és magához ragadta annak feleségét és a királyságot. A fent idézett mondat Hérodotosznál a Kandaulész parancsa ellen tiltakozó Gügész szájából származik, aki a következőket mondja: „Királyom, miféle kárhözatos beszédet mondasz, mikor azt parancsolod, hogy úrnőmet nézzem meg meztelenül? Hiszen a levetett inggel leveti az asszony a szemérmét is. Régóta ismernek az emberek bölcs mondásokat, amelyekből tanulnunk kell; ezek között van az is, hogy ‘mindenki a magát nézze’. Én pedig elhiszem, hogy ő a legszebb asszony a világon, és kérlek, ne kívánj tőlem törvényteleniséget!” (Devecseri Gábor fordítása). Vö. Alex. Kelemen, *Paidagogosz* II, 100: „Nehogy a köntös levetésével egyszermind tisztességünket is levessük egyszer”; III, 33: „A régi atléták szégyellették mindenestül megmutatni férfi voltukat. Ágyékkötővel végezték be a küzdelmet, így védve szemérmüket. Ezek a

[9.42] Τοιγαροῦν ὁ φιλόσοφος τὰς νυμφευομένας γυμνοῖ τῆς αἰδοῦς καὶ ἀναίδειαν ἐκδιδάσκει. Κὰν τῶ δεκάτῳ δὲ τῶν Νόμων τὰ παραπλήσια γέγραφεν·

Τῆς γὰρ τοιαύτης, φησί, σπουδῆς ἔνεκα χρὴ καὶ τὰς παιδείας ποιεῖσθαι χορεύοντάς τε καὶ χορευούσας, κόρους τε καὶ κόρας, καὶ ἅμα δὴ θεωροῦντας καὶ θεωρουμένους, μετὰ λόγου τε καὶ ἡλικίας τινὸς ἐχούσας εὐκυίας προφάσεις, γυμνοῦς τε καὶ γυμνάς, μέχρι περ αἰδοῦς σώφρονος ἐκάστων.

[9.43] Ἐγὼ δὲ τὴν μὲν ἐντεῦθεν φυομένην λῶβην ὄρῳ, κέρδος δὲ οὐδὲν ξὺν ταύτῃ φυόμενον. Οὐ γὰρ που μόνον εἰς ἀναίδειαν ἐπαιδοτριβοῦντο γυμνούμεναι καὶ γυμνοῦς ἄνδρας θεώμεναι, ἀλλὰ καὶ πολλὰς ἀλλήλοισ ἀφορμὰς προὔξενουν ἀκολασίας. Τῶν γὰρ δὴ γυμνῶν σωμάτων ἡ θεωρία καὶ τοὺς ἄνδρας καὶ τὰς γυναῖκας εἰς ἔρωτας ἐκτόπους ἠρέθιζεν.

[9.44] Ἄλλ' ἵνα μὴ παντελῶς τὴν ἐκ τῶνδε τῶν νόμων φυομένην ἀπογυμνοῦντες βλάβην λοιδορεῖσθαι τῶ φιλοσόφῳ δόξωμεν, οὐκ ἐλέγχειν, ἐπὶ τοὺς παγκάλους τῶν γάμων μεταβῶμεν νόμους, μετρίους τοὺς ἐλέγχους ποιούμενοι. Ἀκούσωμεν τοίνυν ἐν Πολιτείᾳ λέγοντος·

Ἄνδρῶν τούτων ἀπάντων πάσας εἶναι γυναῖκας κοινάς, ἰδίᾳ δὲ μηδεμίαν μηδενὶ ξυνοικεῖν· καὶ τοὺς παῖδας αὖ κοινούς, καὶ μήτε γονέα ἔκγονον εἰδέναι τὸν αὐτοῦ, μήτε παῖδα γονέα.

[9.45] Εἶτα ἐπιξυνάπτει·

Εἷς μὲν τοίνυν, ἦν δ' ἐγώ, νομοθέτης αὐτοῖς ὥσπερ τοὺς ἄνδρας, οὕτως καὶ τὰς γυναῖκας ἐκλέξας, παραδώσει καθόσον οἷόν τε ὁμοφυεῖς. Οἱ δέ, ἅτε δὴ οἰκίας τε καὶ ξυσσίτια κοινὰ ἔχοντες, ἰδίᾳ δὲ οὐδενὸς οὐδὲν τοιοῦτο κεκτημένου, ὁμοῦ δὴ ἔσσονται, ὁμοῦ δ' ἀναμειγμένων καὶ

Ilyen tehát a filozófus, aki a házasulandókkal levátközteti szemérmüket, és szemérmertlenségre tanítja őket. Hasonlóképpen ír a *Törvények* tizedik könyvében is:

Ennek a komoly dolognak a kedvéért kell az ifjak és leányok kartáncait is rendezni, hogy ott korukhoz illő, indokolt alkalmuk legyen látni egymást, ruha nélkül, már amennyire a józan szemérem engedi.⁷⁴

A magam részéről látom az ebből sarjadó gyalázatot, ugyanakkor semmilyen vele születő hasznot nem érzékelek. Hiszen a meztelen férfiakat szemlélő meztelen nők nem csupán a szemérmertlenségben edződnek, hanem ez számos egyéb féktelen kapcsolat ürügyéül is szolgálhat. Hiszen a meztelen testek szemlélése mind a férfiakat, mind a nőket helytelen nemi kívánságra ösztönzi.

A nő- és gyermekközösség Platónnál

De nehogy olybá tűnjünk, mintha a fenti törvényekből származó gyalázatot lemeztelenítve rágalmaznánk a filozófust ahelyett, hogy megcáfolnánk, hadd térjünk rá a házasságra vonatkozó legszebb törvényeire, és azokat illessük megfelelő mértékű bírálattal. Hallgassuk tehát, mit mond az *Államban*:

Ezek az asszonyok ezeknek a férfiaknak valamennyien közös asszonyai, külön-külön azonban egyik sem élhet együtt egyikkel sem; s aztán a gyermekek is közösek, tehát sem a szülő nem ismerheti a saját gyermekét, sem a gyermek a szülőjét.⁷⁵

Majd ezt is hozzáteszi:

[SZÓKRATÉSZ:] Tehát, mint mondtam, egyik törvényhozójuk, a-hogy a férfiakat kiválogatta, éppúgy kiválogatja a nőket is, s amennyire csak lehetséges, hasonló természetűeket rendel melléjük. Így aztán a közös lakásokban és étkezőhelyeken – mivel lakása senkinek külön nem lesz – állandóan együtt lesznek; s

nők pedig köntösükkel együtt szemérmüket is levetik.” (Tóth Vencel fordítása). Vö. Thuküdidész, *A peloponnészoszi háború* I, 6, 5.

⁷⁴ Platón, *Törvények* VI, 772a (Kövendi Dénes fordítása). Vö. Euszebiosz, *Praep. ev.* XIII, 19, 13. Szerzőnk téves hivatkozása tekintetében ld. SC 57, 348, 4. jegyzet.

⁷⁵ Platón, *Állam* V, 457d (Szabó Miklós fordítása). Vö. Euszebiosz, *Praep. ev.* XIII, 19, 14. A platóni államkormányzási alapelv értelmében a vezetőknél és az

öröknek semmilyen vagyonuk sem lehet, amely elvonhatná figyelmüket a közügyektől, illetve ellenérdekeltekké tenné őket a közösség dolgának előmozdításában. A teljes vagyontalanság gondolatát Platón az emberi kapcsolatokra is kiterjeszti: a közösségért felelős ember döntéseit sem a vagyona, sem személyes kapcsolatai ne befolyásolják.

ἐν γυμνασίοις καὶ ἐν τῇ ἄλλῃ τροφῇ, ὑπ' ἀνάγκης, οἶμαι, τῆς ἐμφύτου ἄξονται πρὸς τὴν ἀλλήλων μῖξιν· ἢ οὐκ ἀναγκαῖά σοι δοκῶ λέγειν;

– Οὐ γεωμετρικαῖς γε, ἢ δ' ὅς, ἀλλ' ἐρωτικάις ἀνάγκαις, αἱ κινδυνεύουσιν ἐκείνων δριμύτεραι εἶναι πρὸς τὸ πείθειν καὶ ἔλκειν τὸν πολὺν λεῶν.

[9.46] Ὅτι μὲν οὖν ὁ φιλόσοφος κοινὰς εἶναι τὰς γυναῖκας ἐκέλευσε, μακρῶν οὐ δεῖ λόγων εἰς ἔλεγχον. Αὐτὸς γὰρ δὴ διαρρήδη νανομοθέτηκε καὶ τῆς κοινῆς ξυνουσίας τὴν ἀνάγκην ἐπινενόηκεν. Κοινῇ γάρ, ἔφη, οἰκοῦντες καὶ κοινῇ ἐστιώμενοι καὶ γυμναζόμενοι, ὑπὸ τῆς ἐμφύτου ἐπιθυμίας πρὸς τὴν ἀλλήλων μῖξιν ὠθήσονται. Καὶ τοῦτο δὴ κοινὸς τοὺς τικτομένους ἀποφαίνει, ἀδεῶς ἐκάστου ταῖς προστυχούσαις ὁμιλούντων καὶ οἰκεῖά γε νομιζόντων τὰ ὑπὸ τούτων τικτόμενα.

[9.47] Τοῦτο τοι νανοηκῶς ὁ προσδιαλεγόμενος, τοῦ Σωκράτους εἰρηκότος: „Ἡ οὐκ ἀναγκαῖά σοι δοκῶ λέγειν;” ἐπήγαγεν·

Οὐ γεωμετρικαῖς γε, ἀλλ' ἐρωτικάις ἀνάγκαις, αἱ κινδυνεύουσιν ἐκείνων δριμύτεραι εἶναι πρὸς τὸ πείθειν καὶ ἔλκειν τὸν πολὺν λεῶν.

[9.48] Ἐγὼ δὲ τῶν νῦν τὰ Πλάτωνος ἐρμηνεύειν ἐθελόνητον, μᾶλλον δὲ παρερμηνεύειν πειρωμένων, θαυμάζω τὴν ἀναίδειαν· φασὶ γὰρ αὐτὸν μὴ ξυνουσίαν νομοθετῆσαι κοινήν, ἀλλὰ φιλικὴν κοινωνίαν, καὶ οὐκ ἀκούουσι λέγοντος:

Καὶ οἰκήσεων καὶ ξυμποσίων καὶ γυμνασίων κοινωνοῦντες ἀλλήλοις, ὑπ' ἀνάγκης καὶ τῆς ἐμφύτου ἐπιθυμίας ἄξονται πρὸς τὴν ἀλλήλων μῖξιν.

[9.49] Ἀλλ' ἴσως ἐρυθριῶντες ἐπὶ τοῖς καταγελάστοις τοῦ φιλοσόφου νόμοις, ξυγκαλύπτειν πειρῶνται τοῦ διδασκάλου τὴν ἀμαρτάδα· ἀλλ' ἔδει γε τῶν ἐκείνου λόγων ἀναμνησθῆναι, ὅτι

⁷⁶ Πλάτων, *Ἄλλαν* V, 458c–d (Szabó Miklós fordítása nyomán). Vö. Eusebiosz, *Praep. ev.* XIII, 19, 15.

⁷⁷ Πλάτων, *Ἄλλαν* V, 458d (Szabó Miklós fordítása).

mivel a testgyakorló helyeken s az élet egyéb viszonylataiban is mindig érintkezni fognak egymással, a beléjük oltott vágy kényszerítő ereje – úgy gondolom – az egymással való egyesülésre fogja hajtani őket. Vagy nem gondolod, hogy ennek így kell történnie?

[GLAUKÓN:] Bizony nem is a mértani törvények, hanem a szerelem kényszerítő ereje teszi ezt, amely alighanem még amazoknál is hevesebben győzi meg és vonzza a nagy tömeget.⁷⁶

Nem kell hosszasan cáfolni tehát, hogy a filozófus elrendelte a nőközösséget. Ő ugyanis világosan állította, sőt kifejezetten törvénybe iktatta a nemi együttlét szükségességét is. Ahogy fogalmazott: mivel közösen laknak, közösen étkeznek és tornásznak, a természetes vágyakozás az egymással való közösülésre indítja majd őket. Éppen ezért tünteti fel a gyermekeket is közös ivadékokként, hiszen mindenki alkalmoszerűen létesíthet nemi kapcsolatot, és az ebből születő gyermekeket közösnek tekintheti.

A beszélgetőtárs, megértve Szókratész alábbi kijelentését: „Vagy nem gondolod, hogy ennek így kell történnie?” – ekképpen folytatta:

Bizony nem is a mértani törvények, hanem a szerelem kényszerítő ereje teszi ezt, amely alighanem még amazoknál is hevesebben győzi meg és vonzza a nagy tömeget.⁷⁷

A magam részéről csodálkozom azok szégyentelenségén, akik ma Platón gondolatait akarják magyarázni, illetve inkább félremagyarázni. Azt állítják ugyanis, hogy Platón nem a nemi, hanem a baráti közösséget rendelte el, és közben ügyet sem vetnek az alábbi szavaira:

Mind a lakásban, mind a lakomákon és a testgyakorlaskor érintkezni fognak egymással, így a beléjük oltott vágy kényszerítő ereje az egymással való egyesülésre fogja hajtani őket.⁷⁸

De feltehetően szégyellik a filozófus eme teljesen nevetséges törvényeit, és megpróbálják eltussolni tanítójuk tévedését. Ehelyett azonban az ő szavait kellene felidézniük, miszerint:

⁷⁸ Vö. Πλάτων, *Ἄλλαν* V, 458c–d (Szabó Miklós fordítása nyomán).

φίλος μὲν ὁ ἀνὴρ, φίλη δὲ ἡ ἀλήθεια· ἀμφοῖν δὲ ὄντων
φίλοι, φίλτερον ἡ ἀλήθεια.

[9.50] Ἀτὰρ οὖν καὶ τῶν ἄλλων ἐπακούσωμεν νόμων· αὐτοῦ
γὰρ δὴ καὶ οὗτοι·

Γυναικὶ μὲν, ἣν δ' ἐγὼ, ἀρξαμένη ἀπὸ εἰκοσέτιδος τίκτειν τῇ
πόλει· ἀνδρὶ δ' ἐπειδὴν τὴν ὄξυτάτην δρόμου ἀκμὴν παρῆ, τὸ
ἀπὸ τούτου γεννᾶν τῇ πόλει μέχρι πεντεκαιπεντηκονταετοῦς.

Ἀλλὰ ταῦτα μὲν οὐ μάλα δῆλην ἔχει τὴν βλάβην, τὰ δὲ ἐξῆς
οὐ γέλωτος, ἀλλὰ καὶ θρήνων ἄξια καὶ πυρὸς τοὺς παγκάλους
ἀναλίσκοντος νόμους· λέγει γὰρ ταῦτα·

[9.51] Ὅταν δὲ αἱ γυναῖκες οἷ τε ἄνδρες τοῦ γεννᾶν ἐκβῶσι
τὴν ἡλικίαν, ἀφήσομεν που ἐλευθέρους αὐτοὺς ξυγγίνεσθαι,
ὡς ἂν ἐθέλωσι, [...] διακελευσάμενοι προθυμεῖσθαι μάλιστα
μὴ εἰς φῶς ἐκφέρειν κῆμα μηδέν, εἴαν δὲ τις βιάσῃται,
οὕτω τιθέναι, ὡς οὐκ οὔσης τροφῆς τῷ τοιούτῳ.

[9.52] Τίς ἔχετος ἢ Φάλαρις τοιαῦτα νενομοθέτηκε; τίς δὲ
τοιαύτας μαιφονίας, ὡς ἔννομά γε δρῶν, τετόλμηκε πώποτε;

⁷⁹ Ez a parafrázis egyrészt nyilvánvaló utalás Platón, *Állam* X, 595c-re, ahol Szókratész ekképpen indítja Homérosz-bírálatát: „De hát az igazságnál többre senkit sem tarthatunk, s ezért, mint mondtam, beszélnem kell.” (Szabó Miklós fordítása). Vö. Platón, *Kharmidész* 161c: „Semmiképpen nem azt kell ugyanis keresni, hogy ki mondta, hanem hogy igaz-e vagy sem” (Papp János fordítása). Ugyanakkor kétségtelen, hogy Arisztotelész alábbi megállapítása szintén ott lappang a fenti mondat háttérében: „ha mindkettő a barátunk [ti. Platón és az igazság], akkor illő, hogy az igazságot részesítsük előnyben”. *Nikomakhoszi etika* 1096a. Vö. Isaac Newton, *Quaestiones quaedam philosophicae*, 1661: „Amicus Plato, amicus Aristoteles, magis amica veritas – Platón a barátom, Arisztotelész a barátom, de még nagyobb barátom az igazság”.

⁸⁰ Platón, *Állam* V, 460e (Szabó Miklós fordítása). Platónnál szerepel a nő szülésének felső korhatára is: „negyvenéves koráig”. Ld. Eusebiosz, *Praep. ev.* XIII, 19, 17.

⁸¹ Platón, *Állam* V, 461b–c (Szabó Miklós fordítása). Eusebiosz, *Praep. ev.* XIII, 19, 18. A Platón szövegéből Eusebiosz és Theodorétosz által kihagyott rész így hangzik: „[azzal érintkezessenek, akivel akarnak], kivéve leányukat, anyjukat, a leányaik leányait és az anyjuknál idősebbeket; az asszonyokra nézve pedig: kivéve fiukat, apjukat s az ezektől lefelé, illetve felfelé származókat”.

A férfi a barátom, az igazság a barátom; ha pedig mindkettő a barátom, akkor az igazság a közelebbi barát.⁷⁹

Szabad közösülés és magzatelhajtás

Hallgassuk meg hát Platón egyéb törvényeit, hiszen nyilván tőle származnak az alábbiak is:

Az asszony szerintem húszéves korától szüljön az államnak; a férfi pedig attól kezdve, hogy a futásban már túl van a legsebbebb iramon, ötvenöt éves korig nemzhet az államnak.⁸⁰

Noha a fentiek látszólag semmilyen visszataszítót nem tartalmaznak, a folytatás azonban nem nevetésre, hanem könnyekre méltó, sőt tűzre, hogy eleméssze e csodaszép törvényeket. Íme, mit mond:

Ha aztán a nők és a férfiak a nemzés törvényes korhatárát már átlépték, akkor a férfiaknak bizonyos szabadságot engedélyezünk, hogy azzal érintkezessenek, akivel akarnak, [...] de lelkükre kötjük, hogy ha fogamzás történt, lehetőleg ne engedjék világra jönni a magzatot, ha pedig valami ezt mégis megghiúsítja, vegyék úgy, hogy az ilyen gyermek részére nincs táplálék.⁸¹

Miféle Ekhetosz⁸² vagy Phalarisz⁸³ hozott ilyen törvényeket? Ki az, aki valaha a törvényesség örve alatt efféle vérszomjasságokra

⁸² Ekhetosz mitikus király Eukhénór és Phlógea fia, Apeirosz vagy Épeirosz (latinosan Epirus) kegyetlen uralkodója volt. A leghíresebb róla szóló történet szerint a titokban szerelembe esett lányának, Metopénak az udvarlóját megcsonkította, Metopét pedig két bronztűvel megvakította, pincébe vagy toronyba záratta, és bronzszemcséket adott neki, hogy ha azokból lisztet őröl, visszanyeri látását. Ld. pl. Apollonius Rhodius, *Argonautica* IV, 1093–1095. Ekhetosz a kegyetlenség és a gyermekkínzás valamiféle szimbólumává is vált. Róla olvassuk a következőket az *Odüsszeia* XVIII. énekében, amikor Antinoosz így korholja Íroszt, a kérők egyikét:

Én mondom neked, és így megy majd teljesedésbe:
hogyha ez itt most győz s derekabb leszen ebben a harcban,
barna hajóba dobhatlak, a szárazföldre vitetlek
majd, Ekhetoszhoz, az emberkínzó szörnyű királyhoz;
ő füled és orrod gonosz érczel vágja le tüstént,
s tépi szemérmedet is ki, ebeknek nyersen ebédül.

(Devecseri Gábor fordítása)

⁸³ Phalarisz agrigentumi türannoszhoz (Kr. e. 570–544) – aki a felhevített ércbika belsejében kínoztta halálra áldozatait – ld. a *Curatio* 7.43-hoz fűzött jegyzetet. Ld. még Eusebiosz, *Praep. ev.* V, 35, 2–3. Phalariszról az a hír is terjedt, hogy

διακελευσάμενος γὰρ μὴ ἐκφέρειν εἰς φῶς, ἀμβλωθριδίους δῆπου διαφθεῖρειν φαρμάκοις τὰ βρέφη παρεγγυᾶ, τὰ δέ γε τοῦ δηλητηρίου φαρμάκου περιγενόμενα καὶ τικτόμενα οὕτω τιθέναι, ὡς μηδὲ τῆς τυχούσης ἀπολαῦσαι κηδεμονίας, ἀλλ' ἢ λιμῶ ἢ κρυμῶ διαφθαρήναι ἢ θηρίων γενέσθαι βοράν. Ποίαν ταῦτα ὁμότητος ὑπερβολὴν καταλείπει;

[9.53] Τοιαῦτα μὲν δὴ περὶ γάμου καὶ παιδοποιίας νομοθετήκεν· ὅποια δὲ καὶ περὶ τῆς ἄλλης ἀκολασίας διέξεισιν, εὐπετές τῶ βουλομένῳ καταμαθεῖν. Τοὺς γὰρ τὴν παρὰ φύσιν ἀσέλγειαν ἀσπαζομένους καὶ τῆδε μακαρίους ὑπέιληφε καὶ ἐκδημήσαντας ἐντεῦθεν εὐδαίμονας ἔσσειν εἶρηκεν·

Οὐ μικρὸν, γὰρ φησιν, ἄθλον τῆς ἐρωτικῆς φέρονται. Εἰς γὰρ σκότον καὶ τὴν ὑπὸ γῆς πορείαν οὐ νόμος ἐστὶν εἶτι ἐλθεῖν τοῖς κατηγμένοις ἤδη τῆς ὑπουρανοῦ πορείας, ἀλλὰ φανὸν βίον διάγοντας εὐδαιμονεῖν μετ' ἀλλήλων πορευομένους καὶ ὁμοτέρους ἔρωτος χάριν.

Τούτοις δὲ ἐπιλέγει ταῦτα·

Ὡ παῖ, καὶ οὕτω σοι θεία δωρήσεται ἢ παρ' ἐραστοῦ φιλία.

[9.54] Καὶ ταῦτα οὐ περὶ τῶν σωφρόνως, ἀλλὰ περὶ τῶν ἀκολάστως ἐρώντων ἔφη καὶ ῥάδιον ἐκ τῶν ἐκείνου διαλόγων ταῦτα μαθεῖν. Τοιοῦτον δὲ νόμον οὔτε Νέρων ὁ Ρωμαίων αἰσχρότατος βασιλεὺς οὔτε Σαρδανάπαλος ὁ Ἀσσύριος, ὁ ἐν ἡδοναῖς καὶ τρυφαῖς διαβόητος, οὔτε ἔγραψεν οὔτε ἐπῆνεσε πώποτε. Ἐγὼ γὰρ

meette a csecsemőket. Ld. Naukratiszi Athénaiosz (Kr. u. II–III. sz.), *Deipnosophistae (Lakomázó szofisták)* IX, 54, 32–35, in G. Kaibel, szerk., *Athenaei Naucratisae Deipnosophistarum Libri XV*, 3 kötet (Leipzig: Teubner, 1887–1890).

⁸⁴ A magzatelhajtással szembeni ókeresztyén állásponhoz ld. Werner Schäffe, 'Frühchristlicher Widerstand: Abtreibung und Aussetzung Neugeborener', in *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt: Geschichte und Kultur Roms in Spiegel der neueren Forschung*, szerk. Hildegard Temporini & Wolfgang Haase (Berlin: Walter de Gruyter, 1979), II, 23, 1, pp. 526–527. Ld. még Achim Keller, *Die Abortiva in der römischen Kaiserzeit* (Stuttgart: Deutscher Apotheker Verlag, 1988).

⁸⁵ Platón, *Phaidrosz* 256d–e (Kövendi Dénes fordítása). Euszebiosz, *Praep. ev.* XIII, 20, 6.

⁸⁶ Platón, *Phaidrosz* 256e (Kövendi Dénes fordítása). Euszebiosz, *Praep. ev.* XIII, 20, 6.

vetemedett? Hiszen a világrahozatal megtiltásával a magzatelhajtó szerek alkalmazását is megparancsolta,⁸⁴ hogy megöljék a magzatot. Ha pedig a magzat túlélte a gyilkos mérgeket és megszületett, akkor úgy bántak vele, hogy semmilyen gondoskodásban se legyen része, hanem vagy éhhalál vagy fagyhalál végezzen vele, netán vadállatok étkeül szolgáljon. Mondhatott-e ennél nagyobb kegyetlenséget?

Pederasztia

Platón tehát efféle házassági és gyermeknemzési törvényeket alkotott. Aki akarja, könnyen kiderítheti, hogy mit tanított a többi zabolátlanság dolgában. Tulajdonképpen azokat tartja boldogoknak, akik a természetellenes kicsapongás hívei, és szerinte ők e földi életből való eltávozás után boldogok lesznek, hiszen ezt mondja:

Szerelmes mámoruk nem kis jutalmát veszik el; mert nem szabad a föld alatti vándorlás sötétségébe jutnia azoknak, akik már megkezdtek az égi utat, hanem fényben élve boldogok lehetnek: egymás mellett haladva s egyszerre kelve szárnyra, ha az idő eljön, szerelmük folytán.⁸⁵

Mindezekhez még hozzáteszi:

Ilyen isteni adományban részesít, fiam, a szerető barátsága.⁸⁶

A fentieket pedig nem a józan életű szerelmesekről, hanem a féktelenül bujálkodókról állítja. Mindezt könnyen megtudhatjuk a dialógusaiból. Efféle törvényeket sem Nero, a rómaiak leghitványabb császára, sem az élvhajhászatáról és fényűzéséről elhíresült asszír Szardanapallosz⁸⁷ nem hozott, sem azokhoz nem járult hozzá soha. Én úgy vélem,

⁸⁷ Szardanapalloszról először Hérodotosz számol be, mint az asszíriai Ninosz (Ninive) városának rengeteg kincessel rendelkező királyáról, akinek földalatti kincstárát néhány tolvaj alagútásás révén rabolta ki. Ld. Hérodotosz, *Historia* II, 150. Az állítólag Kr. e. VII. században élt uralkodó történetisége nem teljesen bizonyított: a neve elvileg az Asszurbanipal elkorcsosult változata is lehet, viszont a szokásai alapján semmiképpen nem azonosítható a híres hódítóval. A szicíliai Diodórosz, aki a birodalomalapító Ninosz harmincadik utódként és egyben – tévesen – az asszírok utolsó uralkodójaként írja le Szardanapalloszt, elég részletesen taglalja az excentrikus király szokásait. A páratlan fényűzés közepette élő zsarnokot a palotán kívül élők közül senki nem látta. Teljesen elnőiesedett életmódot folytatott: a legpuhább gyapjúból bíbor fonalakat font, női ruhákban járt; arcát és egész testét fehéritőkkel és kenőcsökkel ápolta; nőies hangon beszélt; mindkét nem képviselőivel tartott fenn szerelmi kapcsolatot; saját sírfeliratát is ő maga írta. Ld. Diodorus Siculus, *Bibliotheca historica* XXIII, 1–4. A sírfeliratot Theodórosz is

οἶμαι καὶ τοὺς λίαν ταῖς ἡδυπαθείαις δουλεύοντας οὐκ ἐπαινεῖν τὸ πάθος, ἀλλὰ δουλεύειν τῷ χρόνῳ, τὸ ἔθος ἕξιν ἐργασαμένους.

[9.55] Καὶ τί δεῖ λέγειν, ὅσα καὶ περὶ φόνων παρανόμως ἐνομοθέτησεν; Ἄθῳ μὲν γὰρ εἶναι κελεύει τὸν τὸν ἴδιον ἀναιροῦντα οἰκέτην, τὸν δὲ θυμῷ τὸν ἀλλότριον σφάττοντα τὴν τιμὴν μόνην ἐκτίειν, τὸν δὲ θυμῷ τὸν ἐλεύθερον κτείναντα δύο μόνα φεύγειν ἔτη διαγορεύει, τὸν δὲ καὶ μετ' ἐπιβουλῆς ἀνελόντα τρία ἔτη προστάττει φεύγειν, τὸν δὲ γε καὶ μετὰ τὴν φυγὴν τὰ αὐτὰ δεδρακότα ἀειφυγία ζῆμοις μόνη. Παραπλήσια δὲ καὶ πατράσι παῖδας ἀνελοῦσι καὶ παισὶ πατέρας ἀπεκτονόσι καὶ ἀνδράσι γυναῖκας καὶ γυναξὶν ἀνδρας νενομοθέτηκεν.

[9.56] Ἄλλ' ὁ μὲν φιλόσοφος τοιοῦσδε νόμους ξυνέγραψε καὶ οὐδένα πέπεικεν ἀνθρώπων, οὐ πολίτην, οὐ ξένον, οὐκ ἄστον, οὐ χωρτικόν, οὐχ Ἑλληνα, οὐ βάρβαρον, οὐ δοῦλον, οὐκ ἐλεύθερον, οὐκ ἄνδρα, οὐ γυναῖκα, οὐ νέον, οὐ πρεσβύτην, οὐ λόγοις ἐντεθραμμένον, οὐ λόγων ἀμύητον, κατὰ τούσδε βῖῶναι τοὺς νόμους.

[9.57] Ἐγὼ δὲ λοιπόν, οὓς οἱ ἀλιεῖς καὶ οἱ τελῶναι καὶ ὁ σκυτοτόμος ἅπασιν ἀνθρώποις προσήνεγκαν, ἀναγνώσομαι

idézi alább a *Curatio* 12.93-ban (a rövidebb és a hosszabb változatot ld. ott). Arisztotelész szerint „a nagy tömeg egészen rabszolgalelkületet mutat, s a barmok életmódját követi; hanem persze némi igazolást talál abban, hogy a hatalmon levők közül sokan Szardanapallosz életfelfogását vallják.” Arisztotelész, *Nikomakhoszi etika* 1095b (Szabó Miklós fordítása). Alexandriai Kelemen a szem vétkeinek felsorolásakor utal Szardanapalloszra: „A könnyed tekintetek, a szemhéjak játékaival tett kacsintások nem egyebek, mint a szemekkel végzett házasságtörések, mert hisz a kívánság az ő segítségükkel vívja csatáját. Az egész testet megelőzőleg ugyanis a szem romlik meg. [...] Pylesminek mutatják be az asszírok elpuhult királyát, Szardanapalloszt, aki magasan hever az ágyán, bíborát simogatja, és pillantásokat vet az emberekre. Azok az asszonyok, akiknek erre van gondjuk, saját tekintetükkel kelletik magukat.” Alex. Kelemen, *Paidagógosz* III, 70 (Tóth Vencel fordítása). Az apologéták közül Jusztinosz vette célba az asszír zsarnokot: „A rossz démonok hatására a jóra törekvőket, mint Szókratészt, meg a hozzá hasonlókat üldözték, szenvedtek és börtönökben sínylődtek. Szardanapallosz és Epikurosz meg a hozzájuk hasonlóak viszont szemmel láthatóan gazdagon és dicsőségtől övezve, boldogan éltek.” Jusztinosz, *Második Apológia* VII, 3.

⁸⁸ Ld. Platón, *Törvények* IX, 867c–868a: „Újra sorban végigmenve tehát az egyes eseteken, mondjuk ki, hogy ha valaki saját kezével szabad embert öl meg, s a dolog előre megfontolt szándék nélkül, indulatos felfohbanásban történt, egyébként ugyanaz legyen a büntetése, mint annak, aki akaratlanul, de nem haragjában ölt

hogy akik fölöttébb rabjai az élvezeteknek, nem magasztalják a szenvedélyt, de szolgaságuk idővel állandó szokássá válik.

Gyilkosság

Mit szóljunk a gyilkosságokról jogtalanul hozott törvényeihez?⁸⁸ Hiszen elrendelte, hogy szabadon engedjék azt, aki megöli saját háziszolgáját; az, aki haragjában más szolgáját öli meg, csupán bírságot fizet; ha valaki haragjában szabad embert öl, csupán két évi száműzetésre ítéli, előre megfontolt szándék esetén pedig háromra. Aki a száműzetés után ugyanazt teszi, csupán örök száműzetéssel lakol. Hasonlóképpen rendelkezik a gyermekeiket meggyilkoló apák, az apjukat megölő gyermekek, a feleségüket megölő férfiek, illetve a férjüket megölő feleségek esetében is.

A filozófus efféle törvényeket hozott, de senkit sem győzött meg – sem polgártársat, sem idegent, sem városit, sem falusit, sem görögöt, sem barbárt, sem szolgát, sem szabad embert, sem férfit, sem nőt, sem fiatalot, sem időset, sem műveltet sem műveletlent – afelől, hogy e törvények szerint éljen.

Az evangéliumi törvények felsőbbrendűsége

Számomra nem marad más, mint hogy bemutassam azokat a törvényeket, amelyeket a halászhok, a vámszedők és a bőrműves kínáltak

meg valakit, két évig legyen azonban száműzött, hogy megszenvedjen indulatosságáért. Aki pedig szintén haragjában, de előre megfontolt szándékkal ölt, egyébként szintén az előbbihez hasonlóan bűnhődjék, de ne két, hanem három évig legyen száműzetésben, indulata tartósságának megfelelően hosszabb száműzetéssel bűnhődve. Visszatérésüket illetőleg a következő eljárás döntsön. Ezt nagyon nehéz törvénnyel pontosan szabályozni: mert megeshet, hogy amely esetet a törvény súlyosabbnak ítél, az az enyhébb eset, és viszont: aki törvény szerint enyhébb elbírálás alá esik, az kegyetlenebbül járt el a gyilkosság elkövetését illetőleg, mint a másik; bár általában az előbb elmondottak a tényállásnak megfelelnek. Mindezeket a törvények őrei ítélik meg, s miután a száműzetés ideje letelt, maguk közül tizenkét bírót küldjenek ki az ország határára, akik a letelt idő alatt alaposabban megvizsgálták a száműzött tetteit, és így döntenek a kegyelemről és a visszafogadról. Azok pedig alkalmazkodjanak e bírók ítéletéhez. Ha pedig egy ilyen hazatért vétkes indulatán uralkodni nem tudva ismét gyilkosságba esik, úgy menjen száműzetésbe, hogy többé soha vissza ne térjen; s ha mégis visszatérne, úgy bűnhődjön, mint az idegen, ha ilyen bűn után visszatér. Ha valaki haragjában rabszolgát öl meg: ha a magáét, tisztulásnak vesse alá magát; ha a másét, a kárt kétszeresen térítse meg a tulajdonosnak.” (Kövendi Dénes fordítása).

νόμους. Ὑμεῖς δὲ τούτους κάκεινους ἐκ παραλλήλου θέντες, τὰς θεοπρεπεῖς τούτων ἀκτίνας θαυμάσατε. Ὁ μὲν οὖν φιλόσοφος καὶ τὴν ἀκόλαστον παιδευαστίαν ἐθαύμασε καὶ τὰ τρισόλβια ταύτης ἐπιδέδειχεν ἄθλα· ὁ δὲ Σωτὴρ ὁ ἡμέτερος οὐ μόνον τὴν ἀκόλαστον πρᾶξιν, ἀλλὰ καὶ τὴν ὄψιν τὴν τοιαύτην κολάζει·

Ὁ ἐμβλέψας, γὰρ ἔφη, γυναικὶ πρὸς τὸ ἐπιθυμῆσαι αὐτῆς, ἤδη ἐμοίχευσε αὐτὴν ἐν τῇ καρδίᾳ αὐτοῦ.

[9.58] Καὶ ὁ μὲν ἀδεῶς καὶ ταῖς ἀλλοτρίαις κοινωνεῖν ἐνομοθέτησε γυναιξίν· ὁ δὲ τῆς φύσεως ποιητῆς, ἐπειδὴ καὶ δημιουργῶν τῶν ἀνθρώπων τὴν φύσιν ἓνα ἐξ ἀρχῆς ἄνδρα καὶ μίαν γυναῖκα διέπλασε, καὶ τὸ διαλύειν ἀπαγορεύει τὸν γάμον, μίαν δὲ μόνην ἀφορμὴν διαλύσεως ἔδωκε, τὴν ἀληθῶς διασπῶσαν τὴν ζεύγλην·

Πᾶς, γὰρ φησιν, ὁ ἀπολύων τὴν γυναῖκα αὐτοῦ, παρεκτὸς λόγου πορνείας, ποιεῖ αὐτὴν μοιχευθῆναι· καὶ ὁ ἀπολελυμένην γαμῶν μοιχᾶται.

[9.59] Διὰ δὲ τούτων πάντα φέρειν κελεύει τὰ τῆς γυναικὸς ἐλαττώματα, κἂν λάλος ᾦ, κἂν μέθυσος, κἂν εἰς λοιδορίαν προχειροτάτη· εἰ δὲ τοῦ γάμου παραλύσει τοὺς νόμους καὶ πρὸς ἕτερον ἴδιοι, τῆνικαῦτα λύειν κελεύει τὴν ζεύγλην.

[9.60] Τοιαῦτα δὲ πάλιν καὶ διὰ τοῦ σκυτοτόμου νενομοθέτηκε· καὶ Κορινθίοις ἐπιστέλλων ἐκεῖνος πᾶσιν ἀνθρώποις τοὺς νόμους προσήνεγκεν·

Καλὸν, γὰρ ἔφη, γυναικὸς μὴ ἄπτεσθαι· διὰ δὲ τὰς πορνείας ἕκαστος τὴν ἑαυτοῦ γυναῖκα ἐχέτω, καὶ ἐκάστη τὸν ἴδιον ἄνδρα ἐχέτω.

Ὅρατε, ὅσον τῶν τοῦ φιλοσόφου καὶ τῶν τοῦ σκυτοτόμου νόμων ἐστὶ τὸ διάφορον; Οὗτος μὲν γὰρ καὶ ἐκάστη γυναικὶ τὸν ἴδιον ἄνδρα ἔχειν καὶ ἐκάστῳ ἀνδρὶ τὴν ἴδιαν γυναῖκα προσέταξεν· ἐκεῖνος δὲ τῶν ἀνδρῶν ἀπάντων ἀπάσας εἶναι τὰς γυναῖκας κοινάς.

[9.61] Καὶ περὶ ἐγκρατείας δὲ νόμους τιθεῖς, οὔτε τῇ γυναικὶ ξυγχωρεῖ τὴν τοῦ ἀνδρὸς ὁμιλίαν φυγεῖν, ἐκείνου τοῦτο μὴ στέργοντος, οὔτε τὸν ἄνδρα, μὴ ξυμφωνούσης τῆς γυναικός·

⁸⁹ Mt 5, 28.

⁹⁰ Mt 5, 32.

fel az egész emberiségnek. Ti pedig – ezeket a törvényeket amazokkal párhuzamba állítva – csodálni fogjátok e törvények isteni sugarait. A filozófus még a féktelen pederasztiát is csodálta, és annak háromszoros jutalmáról értekezett. A mi Megváltónk azonban nem csupán a zabolátlan cselekedetet, hanem az efféle pillantásokat is bírálta:

Aki – úgymond – asszonyra tekint, hogy megkívánja őt, immár paráználkodott azzal az ő szívében.⁸⁹

A keresztyén házasság

Platón gátlástalanul meghozott törvénye szerint mások feleségeivel is lehet közösülni. A természet teremtője azonban, az emberi természet megalkotásakor kezdettől fogva egy férfit és egy nőt formált; megtiltotta a házasság felbontását, és egyetlen válási okot engedélyezett, amely valóban feloldja a köteléket. Ezt mondja:

Valaki elbocsátja feleségét paráznaság okán kívül, házasságtörővé teszi azt; és aki elbocsátott asszonyt vesz el, házasságot tör.⁹⁰

Ezáltal azt parancsolja, hogy a férj viselje el az asszony minden fogyatkozását, akár nyelves, akár iszákos, akár a legkötekedőbb is legyen. De ha megszegi a házasság törvényeit és másra tekintget, akkor az ilyen viselkedés miatt elrendeli a kötelék feloldását.

Továbbá ugyanígy rendelkezik a börművesen keresztül is, aki a korinthusiakhoz intézett levelében mindenki számára kihirdette a törvényt, és így szól:

Jó a férfiúnak asszonyt nem illetni. De a paráznaság miatt minden férfiúnak tulajdon felesége legyen, és minden asszonynak tulajdon férje.⁹¹

Látjátok, mekkora a különbség a filozófus és a börműves törvényei között? Pál elrendelte, hogy minden asszonynak saját férje, illetve minden férfinak saját felesége legyen. Platón pedig azt mondta, hogy minden férfi számára minden nő közös legyen.

Megállapítja az önmegtartóztatás szabályait is: sem a nőnek nem engedi meg, hogy a férj belegyezése nélkül szüneteltesse a nemi kapcsolatot, sem a férfinak, hogy ugyanezt tegye, ha a nő nem ért ezzel egyet.

⁹¹ 1Kor 7, 1–2.

Ἡ γυνή, γάρ φησι, τοῦ ἰδίου σώματος οὐκ ἐξουσιάζει, ἀλλ' ὁ ἀνὴρ· ὁμοίως δὲ καὶ ὁ ἀνὴρ τοῦ ἰδίου σώματος οὐκ ἐξουσιάζει, ἀλλ' ἡ γυνή· μὴ ἀποστερεῖτε ἀλλήλους, εἰ μὴ τι ἂν ἐκ συμφώνου.

Στέρεσθαι γὰρ ὑπολαμβάνει τῆς ἐξουσίας ὁ παρὰ γνώμην μετιῶν τὴν ἐγκράτειαν.

[9.62] Εἶτα κατ' ὀλίγον ἐπὶ τὰ τέλεια ποδηγῶν ἐπήγαγεν·

Πρὸς καιρὸν, ἵνα σχολάσητε τῇ νηστείᾳ καὶ τῇ προσευχῇ, καὶ πάλιν ἐπὶ τὸ αὐτὸ συνέρχησθε.

Οὕτω δὲ μετρήσας τῇ φύσει τοὺς νόμους, λέγει καὶ τὴν αἰτίαν·

Ἵνα μὴ πειράζη ὑμᾶς ὁ Σατανᾶς.

Καὶ διδάσκων, ὡς παρ' ἡμῶν ἐκεῖνος λαμβάνει τὰς ἀφορμάς, ἐπήγαγεν·

Διὰ τὴν ἀκρασίαν ὑμῶν.

[9.63] Καὶ περὶ ἀγαμίας δὲ οὐ νόμους, ἀλλὰ παραινέσεις εἰσενεγκῶν, ἔδειξε καὶ τῆς ἀγαμίας τὸ χρήσιμον·

Ὁ ἄγαμος, γὰρ ἔφη, μεριμνᾷ τὰ τοῦ Κυρίου, πῶς ἀρέσῃ τῷ Κυρίῳ· ὁ δὲ γαμήσας μεριμνᾷ τὰ τοῦ κόσμου, πῶς ἀρέσῃ τῇ γυναικί.

Ταῦτά δὲ καὶ περὶ γυναικῶν ἔφη, διδάσκων, ὡς ἡ παρθενία προξενεῖ βίον φροντίδων ἐλεύθερον.

[9.64] Θαυμάσατε, ὦ ἄνδρες, τοῦ σκυτοτόμου τὴν γλῶτταν καὶ τὸν διὰ ταύτης φθεγξάμενον προσκυνήσατε. Εἰ δὲ βούλεσθε, καὶ τοὺς φονικοὺς καταμάθετε νόμους. Ὁ μὲν γὰρ φιλόσοφος οὐδὲ τὸν ἀπεκτονότα πατέρα τὴν ἴσιν ὑποσχεῖν τιμωρίαν ἐκέλευσεν, ὁ δὲ Σωτὴρ ὁ ἡμέτερος καὶ λοιδορίαν κολάζει παρὰ καιρὸν γινομένην καὶ θυμὸν ἀδίκως κινούμενον·

⁹² 1Κορ 7, 4–5.

⁹³ 1Κορ 7, 5.

⁹⁴ 1Κορ 7, 5.

⁹⁵ 1Κορ 7, 5. Αὐτὸς ὁμοίως ἔχει ἡ ἀποστολή: „ὡς ἡ παρθενία προξενεῖ βίον φροντίδων ἐλεύθερον.”

A feleség – úgymond – nem ura a maga testének, hanem a férje; hasonlóképpen a férj sem ura a maga testének, hanem a felesége. Ne fosszátok meg egymást, hanem ha egyenlő akaratból.⁹²

Saját jogától megfosztottnak tekinti azt, aki a másik beleegyezése nélkül tartóztatja meg önmagát.

Kevéssel odébb, a tökéletességről szólva hozzáteszi:

Bizonyos ideig [tartóztatassátok meg magatokat], hogy ráérjete a böjtölésre és az imádkozásra, azután ismét együvé térjete.⁹³

Ekképpen mérsékelve a természet törvényeit, megnevezi az okot is:

Hogy a Sátán meg ne kísértsen titeket.⁹⁴

Továbbá tanítja, hogy a Sátán belőlünk meríti támadásai indítékát, és így folytatja:

Mivelhogy magatokat meg nem tartóztathatjátok.⁹⁵

A nőtlenségre nézve pedig nem törvényeket, hanem intéseket fogalmazott meg, felmutatva a nőtlenség hasznát, hiszen így szól:

Aki házasság nélkül van, arra visel gondot, ami az Úré, mi módon kedveskedhessék az Úrnak; aki pedig feleséget vett, a világiakra visel gondot, mi módon kedveskedhessék a feleségének.⁹⁶

Ugyanezt állítja a nőkről is, tanítván, hogy a szüzesség gondoktól mentes életet biztosít.⁹⁷

Evangéliumi előírások és tanácsok

Csodáljátok, ó férfiak, a börműves beszédét, és imádjátok Őt, aki ezen keresztül megnyilatkozik. Ha akarjátok, ismerjétek meg a gyilkossággal kapcsolatos törvényeket is. Miközben a filozófus még az apagyilkosság esetében sem rendeli el az ezzel egyenlő büntetést, a mi Megváltónk még az időszakos gyalázkodást vagy a jogtalan harag megnyilvánulását is keményen megrója, mondván:

⁹⁶ 1Κορ 7, 32–33.

⁹⁷ Ld. 1Κορ 7, 34–40.

Πᾶς, γὰρ ἔφη, ὁ ὀργιζόμενος τῷ ἀδελφῷ αὐτοῦ εἰκῆ ἔνοχος ἔσται τῇ κρίσει· ὅς δ' ἂν εἴπῃ ῥακά, ἔνοχος ἔσται τῷ συνεδρίῳ· ὅς δ' ἂν εἴπῃ μωρέ, ἔνοχος ἔσται εἰς τὴν γέενναν τοῦ πυρός.

[9.65] Καὶ λόγων δὲ ἀργῶν εὐθύνας ἀπαιτήσιν ἠπειλήσεν. Καὶ οὐ μόνον τοὺς φίλους εὐεργετεῖν, ἀλλὰ καὶ τοὺς ἐχθροὺς ἐκέλευσεν εὖ ποιεῖν·

Ἀγαπᾶτε, γὰρ ἔφη, τοὺς ἐχθροὺς ὑμῶν καὶ εὐχεσθε ὑπὲρ τῶν διωκόντων ὑμᾶς.

Εἶτα καὶ δείκνυσιν ἄθλον τὴν τῶν ἀγωνιζομένων ὑπερβαῖνον ἀξίαν· ἔφη γάρ·

Ἵνα γένησθε υἱοὶ τοῦ πατρὸς ὑμῶν τοῦ ἐν οὐρανοῖς· ὅτι ἀνατέλλει τὸν ἥλιον αὐτοῦ ἐπὶ πονηροὺς καὶ ἀγαθοὺς καὶ βρέχει ἐπὶ δικαίους καὶ ἀδίκους.

[9.66] Καὶ περὶ ὄρκων δὲ νόμους τιθεῖς, καὶ αὐτοὺς ἀπαγορεύει τοὺς ὄρκους, ἀποχρῆν λέγων τὸ „ναὶ” καὶ τὸ „οὐ” πρὸς τὴν τῶν λεγομένων βεβαίωσιν. Καὶ τὸν ἀκτῆμονα δὲ βίον τελειότατον ἔφη·

Ὅς γὰρ ἂν, φησι, μὴ ἀποτάξῃται πᾶσι τοῖς ὑπάρχουσιν αὐτοῦ, οὐ δύναταί μου εἶναι μαθητῆς.

Ἄλλ' ὅμως καὶ οὕτως ἀκριβῆ πολιτεῖαν νομοθετῶν, οὐδέν τι τερπνὸν κατὰ τόνδε τὸν βίον ἢ θυμῆρες δώσειν ὑπέσχετο, ἀλλὰ πενίαν καὶ τάλαιπωρίαν καὶ λοιδορίας καὶ μᾶστιγας καὶ διαφοροὺς σφαγᾶς·

Ἐν τῷ κόσμῳ, γὰρ ἔφη, θλίψιν ἔχετε, καί· Μακάριοί ἐστε, ὅταν ὀνειδίσωσιν ὑμᾶς καὶ διώξωσι καὶ εἴπωσι πᾶν πονηρὸν ῥῆμα καθ' ὑμῶν ψευδόμενοι ἕνεκεν ἐμοῦ· χαίρετε καὶ ἀγαλλιᾶσθε, ὅτι ὁ μισθὸς ὑμῶν πολὺς ἐν τοῖς οὐρανοῖς.

⁹⁸ Mt 5, 22.

⁹⁹ Mt 5, 44. Az ellenség szeretetéhez ld. pl. Tertullianus, *Apologia* XXXVII, 1; Athenagorász, *Kérvény a keresztyének ügyében* X; Euszebiosz, *Hist. eccl.* IX, 8, 13–15.

¹⁰⁰ Mt 5, 45.

¹⁰¹ Mt 5, 33–37.

Mindaz, aki haragszik az ő atyjafiára, méltó az ítéletre; aki pedig azt mondja az ő atyjafiának: ráka [ostoba], méltó a főtörvénytörésekre; aki pedig ezt mondja: bolond, méltó a gyehenna tüzére.⁹⁸

Szintén figyelmeztetett a felelőtlen szavakért történő felelősségre vonásra. Továbbá megparancsolta, hogy nemcsak a barátainkkal, hanem az ellenségeinkkel is jót tegyünk, mondván:

Szeressétek ellenségeiteket, és imádkozzatok azokért, akik üldöznek titeket.⁹⁹

Ezután felmutatja a küzdők érdemeit felülmúló jutalmat, hiszen így szól:

Hogy legyetek a ti mennyei Atyátoknak fiai, aki felhozza az ő napját mind a gonoszokra, mind a jókra, és esőt ad mind az igazaknak, mind a hamisaknak.¹⁰⁰

Az esküvésekre vonatkozó szabály megalkotásakor megtiltja magát az esküvést, mondván, hogy az „igen” és a „nem” elegendő az elhangzottak megerősítéséhez.¹⁰¹ A szegénység szerinte a legtökéletesebb életforma:

Aki – úgymond – búcsút nem vesz minden javaitól, nem lehet az én tanítványom.¹⁰²

És miközben ilyen szigorú életformát rendel el, a jelen életre vonatkozóan nem ígér semmi kellemes vagy gondtalan dolgot, hanem szegénységet, nyomorúságot, sértéseket, ostromozásokat és különböző súlyos sebeket:

E világon nyomorúságtok leszen¹⁰³ – mondja. Továbbá: boldogok vagytok, ha szidalmaznak és háborgatnak titeket, és minden gonosz hazugságot mondanak ellenetek énért; örüljétek és örvendeztetek, mert a ti jutalmatok bőséges a mennyekben.¹⁰⁴

¹⁰² Lk 14, 33.

¹⁰³ Jn 16, 33.

¹⁰⁴ Mt 5, 11–12.

[9.67] Καὶ τοὺς μὲν πόνους καὶ κινδύνους ἐπέδειξε, τὰ δὲ βραβεῖα καὶ τοὺς στεφάνους μετὰ τοῦ βίου τὸ τέλος ἀποδώσειν ὑπέσχετο. Καὶ ἐν ἐτέρῳ δὲ χωρίῳ φησὶν·

Εἰ ἐμὲ ἐδίωξαν, καὶ ὑμᾶς διώξουσιν· εἰ τὸν ἐμὸν λόγον ἐτήρησαν, καὶ τὸν ὑμέτερον τηρήσουσιν.

Καὶ πάλιν·

Εἰ τὸν οἰκοδεσπότην Βεελζεβούλ ἐπεκάλεσαν, πόσῳ μᾶλλον τοὺς οἰκιακοὺς αὐτοῦ.

[9.68] Οἱ μὲν δὴ νόμοι τοιοῦτοι· ἄξιον δὲ ἀληθῶς καὶ τοὺς θεσπεσίους ἄνδρας ἐκείνους θαυμάσαι καὶ τοὺς ἐκείνοις πεπιστευκότηας. Τοιῶνδε γὰρ λόγων ἀκούοντες καὶ οὔτε πλοῦτον οὔτε δυναστείαν οὔτε σώματος ῥώμην παρὰ τοῦ κεκληκότος δεξάμενοι, ἀλλὰ μακρᾶς καὶ ταύταις οὐ φαινομέναις ἐπαγγελίαις πεπιστευκότες, καὶ τοὺς πόνους ἠσπάσαντο καὶ τῶν κινδύνων ἠνέσχοντο καὶ τὴν οἰκουμένην περινοστήσαντες τοῖς ἔθνεσι προσήνεγκαν τὰ μαθήματα.

[9.69] Οὐδὲν δὲ ἦττον καὶ τοὺς δεξαμένους εὐφημῆσαι προσήκει, ὅτι παρὰ τοῖς κήρυξιν οὐδὲν περιφανὲς ὀρώντες οὐδὲ περίβλεπτον, ἀλλὰ γλώττας ἀλιευτικὰς τε καὶ σκυτοτομικὰς καὶ πενίαν ἐσχάτην, οὐδὲ γὰρ τῆς ἀναγκαίας ἠπόρουσαν τροφῆς· πόθεν γὰρ ἂν ταύτην εἶχον, οἳ γε καὶ τὸ μεριμνᾶν περὶ τῆς αὔριον νόμῳ κεκωλυμένοι; οὐ μόνον τοῖς λεγομένοις ἐπίστευσαν, ἀλλὰ καὶ τῶν παρ' αὐτοῖς πολιτευομένων κατεφρόνησαν νόμων καὶ τῶν ἐθῶν τῶν πατρῶων ἐξέστησαν καὶ μετὰ κινδύνων καὶ αὐτοὶ τὸν λοιπὸν ἐβίωσαν χρόνον, ὁμοίως μὲν τοῖς διδασκάλοις κηρύττοντες, ὁμοίως δὲ παροινούμενοι καὶ προπηλακίζομενοι καὶ διὰ τῶν ἴσων κλυδωνίων ὀδεύοντες.

[9.70] Τοσοῦτο δὲ σέβας τῶν μέχρι θανάτου κεκινδυνευκῶτων καὶ εἶχον ἐκεῖνοι, καὶ μὲν δὴ καὶ ἔχουσιν ἅπαντες, ὡς τὰς ἐκείνων γε θήκας θησαυροὺς ὑπολαμβάνειν ἀγαθῶν παντοδαπῶν χορηγούς.

[9.71] Ἀθρήσατε δὴ οὖν, ὦ ἄνδρες, τῶνδε τῶν νόμων τὴν δύναμιν. Τούτους γὰρ καὶ Ῥωμαῖοι καὶ Πέρσαι καὶ οἱ τῆς τούτων ἡγεμονίας ἔξω τελοῦντες καταλύσαι λίαν ἐσπουδακότες, τὴν μὲν οἰκίαν ἀσθένειαν ἔδειξαν, τὴν δὲ τούτων ἰσχὺν ἐκδηλοτέραν ἀπέφηναν.

¹⁰⁵ Jn 15, 20.

¹⁰⁶ Mt 10, 25.

Egyrészt felsorolta a nyomorúságokat és a veszedelmeket, de egyben meg is ígérte, hogy az élet végeztével átadja a jutalmakat és a koronákat. Másutt pedig így szól:

Ha engem üldöztek, titeket is üldöznek majd; ha az én beszédemet megtartották, a tiéteket is megtartják majd.¹⁰⁵

És újfent:

Ha a házigazdát Belzebubnak hívták, mennyivel inkább az ő házanépét?!¹⁰⁶

Tanulságok

Ilyenek hát a mi törvényeink. Valóban méltó, hogy csodáljuk amaz ihletett férfiakat és azokat, akik hittek nekik. Ők meghallották az ígét, és noha az őket elhívó Úrtól sem gazdagságot, sem hatalmat, sem testi erőt nem kaptak, mindazonáltal bíztak e hosszantartó és láthatatlan ígéretekben, és elfogadták a nyomorúságokat; eltúrték még a veszedelmeket is, sőt a lakott világot bejárva eljuttatták a népekhez a tanítást.

Semmivel sem méltatlanabb azokat dicsérni, akik befogadták őket, mert a hírnökökön semmilyen csodálatosat vagy figyelemre méltót nem láttak, hanem a halászok és bőrművesek beszédét, valamint a legnagyobb szegénységet. Hiszen még a legszükségesebb betevő falatjuk sem volt! Ugyan honnét vehették volna, ha tilos volt nekik a holnap felől aggodalmaskodni?¹⁰⁷ Mégis, nem csupán a szavaiknak hittek, hanem meg is vetették az életüket addig szabályozó törvényeket, és ősi szokásaikat elhagyva, maguk is veszedelmek között éltek tovább. Tanítóikhoz hasonlóan hirdették az ígét; őket is ugyanúgy megvetették és meggyalázták, és átvészelték ugyanazokat a viharokat.

Akik pedig halálukig veszedelmekben forogtak, olyan tiszteletet vívtak ki maguknak mind amazok, mind pedig az egész közösség szemében, hogy sírjaikat mindenféle jótétemény kincsébányájának tartották.

Mérjétek hát fel, ó férfiak, e törvények erejét. Mind a rómaiak, mind a perzsák, mind pedig e kettő uralmán kívüliek ugyanvalóst buzgólkodtak, hogy végérvényesen eltöröljék ezeket, de ehelyett csak a saját erőtlenségüket igazolták, illetve még világosabban felmutatták

¹⁰⁷ Vö. Mt 6, 34.

Τοῖς δὲ Λυκούργου καὶ Σόλωνος οὐδεὶς ἐπολέμησε νόμοις, ἀλλ' αὐτόματοι κατελύθησαν.

[9.72] Καὶ οὔτε ὁ Πύθιος οὔτε ἡ Πολιάς τοὺς ὑπὸ σφῶν τεθέντας ἐκράτυναν νόμους, εὐθὺς δὲ γε Ῥωμαίων προστεταχότων ἐσβέσθησαν. Δειξάτω τις ὑμῶν, ὦ ἄνδρες, ἓνα γοῦν Σπαρτιάτην ὑπὲρ τῶν Λυκούργου νόμων ἀποθανεῖν ἀνασχόμενον, ἢ ἓνα Ἀθηναῖον ὑπὲρ τῶν Σόλωνος, ἢ ὑπὲρ τῶν Ζαλεύκου Λοκρόν, ἢ Κρήτα ὑπὲρ τῶν Μίνωος· ἀλλ' οὐκ ἂν τις ὑμῶν τοῦτο γε δείξειεν· ἡμεῖς δὲ δείκνυμεν ὑπὲρ τῶν ἀλιευτικῶν καὶ σκυτοτομικῶν νόμων πολλὰς καὶ ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν ἀνασχομένας ἀποθανεῖν μυριάδας· καὶ μάρτυρες οἱ τῶν μαρτύρων σηκοὶ παῖ πόλεις λαμπρύνοντες καὶ χώρας φαιδρύνοντες καὶ ξένοις ὁμοῦ καὶ ἐγχωρίοις τὴν ὠφέλειαν προσφέροντες.

[9.73] Ἐπειδὴ τοίνυν καὶ τῶν νόμων καὶ τῶν νομοθετῶν κατάδηλον ἐκ συγκρίσεως γεγένηται τὸ διάφορον, καὶ τὰ μὲν ὤφθη λογισμῶν ἀνθρωπίνων εὐρήματα, τὰ δὲ θεόσδοτα καὶ σωτήρια, δέξασθε, ὦ ἄνδρες, τὰ θεσπέσια δῶρα καὶ τὸν μεγαλόδωρον καὶ φιλόδωρον μὴ ἀτιμάσητε χορηγόν. Εἴσεσθε δὲ αὐτῶν τὸ θεοπρεπὲς ἀκριβέστερον, εἰ τούτοις ἐντύχητε τὴν πονηρὰν τῶν ψυχῶν ἐξελάσαντες πρόληψιν.

¹⁰⁸ Az athéniak szerint Athéné Poliasz képmása az égből hullott alá. Temploma az Akropoliszon volt, az ún. Erekhtheion mellett, illetve azzal részben összeépítve. Bővebben ld. Arthur Stoddard Cooley, 'Athena Polias on the Acropolis of Athens', *American Journal of Archaeology* III, No. 4/5 (1899), 345–408.

az evangéliumi törvények erejét. Lükurgosz és Szolón törvényeit viszont senki nem támadta meg: maguktól számolódtak föl.

Sem a püthiai Apollón, sem Athéné Poliasz ¹⁰⁸ nem tudták megerősíteni az általuk hozott törvényeket: a rómaiak hatalomátvétele után rögtön eltűntek. ¹⁰⁹ Ó férfiak, mutasson közületek valaki akár egyetlen spártait is, aki kész meghalni Lükurgosz törvényeiért, vagy egyetlen athénit, aki meghalna Szolón törvényeiért, vagy egy Lokroiból valót, aki Zaleukosz, illetve egy kréta, aki Minósz törvényeiért tette így. Egyetlen egyet sem tudtok felmutatni. Mi azonban tízezreket tudunk felidézni, férfiakat és nőket egyaránt, akik készek meghalni a halászsok és a bőrműves törvényeiért. Tanúsítják ezt a vértanúk sírjai, a neves városok és kiemelkedő helyek, amelyek mind az idegenek, mind a környékbeliak javát szolgálják.

Mivel tehát az összehasonlításból világosan kiderült mind a törvények, mind pedig a törvényadók közötti különbség – egyik oldalon az emberi okoskodás eredménye, a másikon pedig az Istentől kapott üdvös tanítás látható – fogadjátok be, ó férfiak, az isteni ajándékokat, és ne legyetek tiszteletlenek e bőkezű és szeretettel adományozó Úr iránt. Még pontosabban fel fogjátok mérni e törvények Istenhez méltó voltát, mihelyst számúztok lelkeitekből a gonosz előítéletet.

¹⁰⁹ A püthiai Apollón ihlette Lükurgosz törvényeit (vö. *Curatio* 10.33), Athéné Poliasz pedig Zaleukoszéit (ld. *Curatio* 9.9).

Περὶ χρησμῶν ἀληθῶν τε καὶ ψευδῶν

[10.1] Οἱ τυραννίδος ἐρῶντες τὴν οὐδαμόθεν αὐτοῖς προσήκουσαν ἀρπάζουσι δυναστείαν, ἀλλὰ τὸ μὲν τῆς βασιλείας περιτίθενται σχῆμα, τὴν ἀλουργίδα, τὸν στέφανον, τὸν θρόνον, τὸ ζεῦγος, τοὺς δορυφόρους, τὸν δὲ βασιλικὸν ζηλοῦν οὐκ ἐθέλουσι τρόπον. Οὐ γὰρ ἤπιοι ποθοῦσι καλεῖσθαι πατέρες, ἀλλὰ δεσπότηαι πικροί, οὐδὲ κηδεμόνες φιλάνθρωποι, ἀλλ' ἡγεμόνες παγγάλεποι. Τῷ τοι πολλάκις μὲν αὐτοὺς οἱ ἔννομοι καταλύουσι βασιλεῖς, τοὺς ὑπ' αὐτῶν παρανομούμενους οἰκτεῖροντες, πολλάκις δὲ καὶ στρατιῶται καὶ δῆμοι γυμνοῦσι τῆς δυναστείας, τὸ θράσος οὐ φέροντες.

[10.2] Τοῦτο καὶ δεδράκασι καὶ πεπόνθασιν οἱ παμπόνηροι δαίμονες. Τὴν γὰρ δὴ τάξιν καταλιπόντες, ἦν ἔλαχον, καὶ τὴν ἡμερωτάτην τοῦ πεποιηκότος ἀποδράσαντες δεσποτεῖαν, ἤρπασαν μὲν τὴν τυραννίδα, τὸ δὲ θεῖον ὄνομα σεσυληκότες, θεοῦς σφᾶς αὐτοὺς προσηγόρευσαν καὶ τὸ θεῖον σέβας σφίσι προσφέρειν τῶν ἀνθρώπων τοὺς ἀνοήτους ἀνέπεισαν· εἶτα κρατῦναι τὴν δυναστείαν σπουδάζοντες, καὶ προγινώσκειν τὰ μέλλοντα καὶ προλέγειν ἐνεανιεύσαντο, ταύτη μάλιστα τοὺς εὐαλότους ἀνθρώπους παρακρούμενοι.

[10.3] Διὰ τοι τοῦτο πανταχοῦ γῆς τὰ τῆς ἀπάτης κατεσκευάσαν ἐργαστήρια καὶ τὰς μαντικὰς ἐπενόησαν μαγγανείας, τοὺς ἀλευρομάντις καὶ στερνομάντις καὶ νεκυομάντις καὶ τὴν Κασταλίας

¹ E fejezet háttéréhez ld. pl. S. Levin, 'The Old Greek Oracles in Decline', in *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt: Geschichte und Kultur Roms in Spiegel der neueren Forschung* (Berlin: Walter de Gruyter, 1989), 1599–1649; Robin Lane Fox, *Pagans and Christians* (New York: Knopf, 1987), 168–261. A gonosz, mint az emberiség elámitásával hatalmat szerző zsarnok a *Curatio* hetedik fejezetének nyitányában is megjelenik. Ld. még Julien Ries, 'Cultes païens et démons dans l'apologétique chrétienne de Justin à Augustin', in *Anges et démons. Actes du colloque de Liège et de Louvain-la-Neuve 25–26 novembre 1987*, Homo religiosus 14 (Louvain-la-Neuve: Centre d'histoire des religions, 1989), 337–352. A zsarnokok megbuktatásához ld. Khrüszosztomosz, *Panegyricum in Babylam martyrem (Bablasz vértanú dicsérete)* 2.

² Vö. Júd 6.

³ Vö. *Curatio* 4.44skk.

⁴ A fenti megnevezéssel gyakorta illették a jósdákat. Ld. pl. Khrüszosztomosz, *De laudibus Pauli* IV, 8.

⁵ Euszebiosz, *Praep. ev.* II, 3, 1–4 és V, 55. Vö. Szophoklész, 55. *töredék*.

Tizedik könyv: Az igaz és hamis jóslatokról

A Megváltó érkezése előtti démonok zsarnoksága

Az önkényuralom szerelmesei anélkül ragadják magukhoz a hatalmat, hogy azt bárki is nekik tulajdonította volna, s miközben ők saját magukat egyfelől a királyi méltóság jegyeivel vétetik körül – bíbor ruházattal, koronával, trónussal, harckocsival és őrséggel –, másfelől nem akarják a királyi gondolkodásmódot utánozni. Eközben nem áhítják, hogy jószágos atyáknak nevezzék őket, hanem inkább szigorú despotáknak, nem emberbarát vezetőknek, hanem hajthatatlan parancsuraknak. Ezért gyakran előfordul, hogy az igazságos királyok az általuk törvénytelenül kezeltékkel való együttérzésből fakadóan megbuktatják őket; s éppoly gyakran a katonák és a nép fosztják meg őket hatalmuktól, ha dölyfüket tovább el nem viselhetik.¹

Ezt cselekedték és ugyanígy végezték a gonosz démonok is. Mert midőn rendelt helyüket elhagyták² és a Teremtő szerfölött türelmes uralma elől megfutamodtak,³ magukhoz ragadták az önkényuralmat, s ezzel együtt elrabolták az isteni címet, magukat valódi isteneknek nevezvén, oktalan embereket vettek rá arra, hogy őket isteni tiszteltben részesítsék. Uralmuk megszilárdítása céljából azzal dicsekedtek, hogy ismerik, és előre meg is tudják mondani az elkövetkezendőket, amivel be is csapták a könnyen félrevezethető embereket.

Ebből a célból a földön mindenütt „ámítás-műhelyeket”⁴ helyeztek el, és kieszelték a jóslási bűvészműtávkönyveket. Ilyenek a lisztjósok, a hasbeszélők és a halottidézők,⁵ továbbá a kasztáliai forrás,⁶ a

⁶ A kasztáliai forrást vagy kútfőt Pauszaniász Delphoi bemutatása rendjén a következőképpen írja le: „A gyakorlótérrel a szentélybe fölmenve az út jobboldalán találjuk Kasztália józú vizét.” Pauszaniász, *Graeciae descriptio (Görögország leírása)* X, 8, 9. A püthiának, mielőtt a papok a delphoi Apollón szentélyébe kísérték volna, meg kellett fürödni vagy a kasztáliai forrás vizében, vagy pedig a másikonban, amelyet Kasszotisznak hívtak. J. Fontenrose, *The Delphic Oracle: Its Responses and Operations* (Los Angeles: University of California Press, 1981), 224, 37-es jegyzet. A jósnó tevékenységének módján Órigenész is megütközött: „mármint úgy hírlik a Püthiáról, amely minden jóshelynél tündöklésebbnek számít, hogy Kasztália barlangnyílása mellett ül Apollón prófétaasszonya, és női nemi szervén keresztül fogadja be a prófétai szellemet. [...] Mindezt pedig nem egyszer, s nem is kétszer teszi meg – hiszen ez talán még elfogadható is lenne – hanem mindannyiszor, ahányszor – mint hiszik – Apollón hatására prófeciát mond.” Órigenész, *Kelszosz ellen* VII, 3 (Somos Róbert fordítása).

πηγήν καὶ τὸ Κολοφώνιον ρεῖθρον καὶ τὴν ἱερὰν δρῦν καὶ τὸ Δωδωναῖον χαλκεῖον καὶ τὸν Κιρραῖον τρίποδα καὶ τὸν Θεσπρωτικὸν λέβητα, καὶ ἐν Λιβύῃ μὲν τὸ μαντεῖον τὸ Ἄμμωνος, ἐν δὲ γε Δωδώνῃ τὸ τοῦ Διός, ἐν δὲ Βραγχίδαις καὶ Δήλῳ καὶ Δελφοῖς καὶ Κολοφῶνι τοῦ Κλαρίου καὶ Πυθίου καὶ Δηλίου καὶ Διδυμαίου, καὶ ἐν Λεβαδίᾳ μὲν Τροφώνιου, ἐν Ὠρωπῶ δὲ Ἀμφιάρεω, ἐν δὲ τῇ Τυρρηνῶν καὶ Χαλδαίων τῆς νεκυομαντείας τὰ ζοφώτατα ἄντρα, καὶ ἀλλαχοῦ μὲν Ἀμφιλόχου, ἀλλαχοῦ δὲ Γλαύκου καὶ ἐτέρωθι Μόψου καὶ ἄλλων τινῶν δυσωνύμων ἀνθρώπων.

⁷ Dodona Epiruszban van, nem messze Joanninától. Ld. Pauszaniasz, *Graeciae descriptio (Göröghon leírása)* VII, 21, aki említi a vadgalambokat és a tölgyfákat, mintegy utalva az *Íliász* XVI, 234-re („vadtelű Dódónában ülő” Zeusz). Vö. Órigenész megállapításával: „És a ‘vadtelű Dódónát uraló’ isten, aki mellett ott vannak a ‘mosatlanlábú s földön háló’ próféták, visszautasította a férfi neműeket, és prófétaóket alkalmazott Dódónában, amint azt Kelszosz is bemutatta.” Órigenész, *Kelszosz ellen* VII, 6 (Somos Róbert fordítása). Szókratész így szól a *Phaidrosz*-ban: „Barátom, azok a régiek ott a dódónai Zeusz-szentélyben azt hirdették, hogy egy tölgy hangjai voltak az első jósigék. Mert az akkori embereknek – nem lévén olyan bölcsök, mint ti, fiatalok – elég volt naivságukban tölgyre és sziklára hallgatni, ha igazat szóltak; neked pedig bizonyára fontos, hogy ki az, aki beszél, és hová való. Mert nemcsak arra nézel, így van-e vagy másképp.” Platón, *Phaidrosz* 275b–c (Kövendi Dénes fordítása).

⁸ Kirrha – az *Íliász* II, 520-ban Kríszia – Delphoi kikötővárosa kapcsán Pauszaniasz megjegyzi, hogy ott Apollón, Artemisz és Létó temploma található. A delphoi jósdában található háromlábú üst onnét kb. 10 kilométernyi távolságra volt.

⁹ Theszprótia nem a medencéről (ld. a dodonai ércmedencét) volt híres, hanem arról a tölgyfáról, amely alatt egy volt rabszolganő jósdát állított fel Zeusznak. Részletesebben ld. Hérodotosz, *Historia* II, 55–56.

¹⁰ A líbiai Küréné (Ciréné) közelében lévő görög kolónia melletti Ammon-szentélyt már Hérodotosz is kapcsolatba hozza Zeusz kultuszával: „A Libüába repült galamb pedig állításuk [ti. a thébai papok] szerint a libüaiaknak azt hagyta meg, hogy Ammónnak alapítsanak jóshelyet, de valójában ez a jósdá is Zeuszé.” Hérodotosz, *Historia* II, 55 (Muraközy Gyula fordítása). A kettő kapcsolatát erősíti Platón megjegyzése is: „Akár teljesen új várost alapít valaki, akár egy lehanyaglott régi várost hoz rendbe – ami az isteneket és a templomokat illeti, hogy minő templomokat kell felállítani és melyik istenről vagy daimónról kell őket elnevezni –, akinek csak van belátása, nem tesz kísérletet sem arra, hogy változtasson azokon, amik a delphoi, dódónai jósdá, vagy Ammón rendelkezéséből keletkeztek, vagy régi hagyományokon alapulnak, melyek látomások vagy isteni sugallatok folytán szereztek érvényt.” Platón, *Törvények* V, 738b–c.

¹¹ A Brankhidák kisázsiai papi nemzetség volt. Ők tartották ellenőrzésük alatt a Miléosz mellett lévő Dúdima városának hatalmas Apollón-szentélyét és jósdáját. Ld. Hérodotosz, *Historia* I, 92, illetve Órigenész, *Kelszosz ellen* VII, 3. Bővebben ld. pl. Joseph. E. Fontenrose, *Didyma: Apollo's Oracle, Cult and Companions* (Berkeley: University of California Press, 1988).

¹² Délosz szigetén Apollón szentélye volt. Ld. Theodorétosz, *Hist. eccl.* III, 16, 21, illetve Pauszaniasz, *Göröghon leírása* X, 5, 3–5.

kolophóni kútfő, a szent tölgy, a dodonai ércmedence,⁷ a kirrhai háromlábú üst,⁸ a theszprótiai medence,⁹ Líbiában az Ammón orákuluma,¹⁰ Dodonában Zeusz jósdája, a Brankhidáknál,¹¹ Déloszon,¹² Delphoiban és Kolophónban a Klarisz,¹³ illetőleg az annak megfelelő püthiai, déliszi vagy didümaiszi jósdá, majd még a Trophónioszé Lebadiában,¹⁴ az Amphiaraooszé Óróposzban,¹⁵ a türrhénoszok és a káldeusok iszonyú sötét halottidéző barlangjai; másutt Amphilokhosz orákuluma,¹⁶ ismét egy másik helyen Glaukoszé,¹⁷ s majd ismét másutt Mopszoszé¹⁸ és egyéb átkos nevű embereké.¹⁹

¹³ A kisázsiai Kolophónban, Klarosz mellett volt Apollón Klariosz híres szentélye és jósdája, amelyet a homéroszi *Apollón-himnusz*, valamint Jamblikhosz is említ (*A misztériumokról*). A szentély a Kr. u. II–III. században virágzott. A látnok állítólag a klaroszi titkos forrásból ivott, és versben mondta el jóslatát. Ld. pl. Robert Graves, *A görög mítoszok* (Budapest: Európa, 1988). Órigenész így ír ezekről: „Tegyük fel: létezik ehhez [a dódónaihoz] hasonló jósdá Klaroszban, és egy másik Brankhidészben, s egy másik Ammón szentélyében, vagy bárhol a földön, ahol jósolnak: hogyan bizonyítható be, hosz ezek istenek és nem valamiféle démonok?” Órigenész, *Kelszosz ellen* VII, 6 (Somos Róbert fordítása).

¹⁴ A homéroszi *Apollón-himnusz* szerint a boióthiai Lebadeiából való Trophóniosz fivérével, Agamédésszel együtt építette fel Apollón templomát a delphoi jósdá mellett. Miután befejezték a munkát, a jósnő azt mondta a fivéreknak, hogy hat napig teygenek, amit akarnak, a hetedik nap pedig a legnagyobb vágyuk teljesül majd. Így is cselekedtek, és a hetedik napon holtan találták őket. Innét származtatják a mondást, miszerint az istenek kedvencei fiatalon halnak meg. Pauszaniasz szerint Lebadeia városa Trophóniosznak volt felajánlva. Pauszaniasz, *Göröghon leírása* I, 34, 2.

¹⁵ Amphiaraoosz Argosz mitikus királya volt, akinek óróposzi szentélye és jósdája Attika keleti partjain helyezkedett el, szemben a boióthiai Eretriával. Pauszaniasz följegyzi, hogy a legenda szerint amikor Amphiaraooszt száműzték Thébából, megnyílt a föld és elnyelte őt harci szekerekkel együtt. Továbbá „az óróposziak voltak az elsők, akik Amphiaraooszt istennek vélték, de azóta az egész Hellasz csatlakozott hozzájuk”. Pauszaniasz, *Göröghon leírása* I, 34, 2. Ld. Jusztinosz, *Első apológia* 18.

¹⁶ Ld. alább a Mopszoszhoz kapcsolódó jegyzetet.

¹⁷ Glaukosz, a boióthiai halász egy csodás növény felfedezése és elfogyasztása következtében halhatatlanná lett. Tengeri istenként, a viharban lévő hajósok és halászok segítőként tisztelték.

¹⁸ Mopszosz, a próféta és Amphilokhosz közösen alapították a malloszi jósdát és szentélyt, de később egymás ellen fordultak és megölték egymást. Pauszaniasz szerint az ő korában ez a jósdá volt a legmegbízhatóbb. Pauszaniasz, *Göröghon leírása* I, 34, 3. Trophónioszt, Amphiaraooszt és Mopszoszt Kelszosz is együtt említi, mint „ember alakú isteneket”, akik „nem hazug istenek, hanem valóságosak”. Ld. Órigenész, *Kelszosz ellen* VII, 35 (Somos Róbert fordítása).

¹⁹ A fenti jóshelyek felsorolását ld. még Alex. Kelemen, *Protrephtikosz* II, 11.

[10.4] Ὅτι δὲ παμπονήρων ἦν δαιμόνων ταῦτα χρηστήρια τὴν θείαν προσηγορίαν σεσυληκότων, ἱκανὴ μὲν τεκμηριῶσαι καὶ ἡ νῦν αὐτοῖς ἐπικειμένη σιγή. Μετὰ γὰρ δὴ τὴν τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν ἐπιφάνειαν ἀπέδρασαν οἱ τήνδε τὴν ἑξαπάτην τοῖς ἀνθρώποις προσφέροντες, τοῦ θεοῦ φωτὸς οὐκ ἐνεγκόντες τὴν αἴγλην.

[10.5] Μαρτυρεῖ δὲ διαρρήδη καὶ Πλούταρχος ὁ Χαιρωνεύς, ἀνὴρ οὐχ Ἑβραῖος, ἀλλ' Ἕλλην καὶ τὸ γένος καὶ τὴν γλῶτταν, καὶ μέντοι καὶ ταῖς Ἑλληνικαῖς δόξαις δεδουλωμένος καὶ τὸν τῶν χρηστηρίων ἀκριβῶς ἐπιστάμενος πλάνον. Οὐ πόρρω γὰρ που τῆς Χαιρωνείας Δελφοὶ καὶ Λεβαδία καὶ Ὠρωπός, ἀλλ' ὄμοροί τε καὶ πλησιόχωροι. Οὗτος πολλὰ μὲν καὶ ἄλλα ξυνέγραψε, πολυμαθῆς γὰρ ὁ ἀνὴρ καὶ μάλα πολύπειρος, ξυνέγραψε δὲ καὶ περὶ τῶν μαντιῶν τινα καὶ τότε τὸ ξύγγραμμα Περὶ τῶν ἐκλελοιπότην χρηστηρίων ἐκάλεσεν ἐν τοίνυν τούτῳ πρὸς πολλοῖς ἄλλοις καὶ ταῦτα ἔφη:

[10.6] Τὸ μὲν οὖν ἐφεστάναι τοῖς χρηστηρίοις μὴ θεοὺς οἷς ἀπηλλάχθαι τῶν περὶ γῆν προσήκόν ἐστιν, ἀλλὰ δαίμονας ὑπηρέτας θεῶν, οὐ δοκεῖ μοι κακῶς ἀξιοῦσθαι τὸ δὲ τοῖς δαίμοσι τούτοις μονονουχὶ δραχμὴν λαμβάνοντας ἐκ τῶν ἐπῶν τῶν Ἐμπεδοκλέους ἀμαρτίας καὶ ἄτας καὶ πλάνας ἐπιφέρειν, τελευτῶντας δὲ καὶ θανάτους ὥσπερ ἀνθρώπων ὑποτίθεσθαι, θρασύτερον ἡγοῦμαι καὶ βαρβαρικώτερον.

²⁰ Szerzőnk némileg figyelmen kívül hagyja, hogy Julianus aposztata császár alatt a jósdák újraéledtek. Ld. pl. Khrüszosztomosz, *Babülasz vértanú dicsérete* 76, ahol a szerző felsorolja, hogy a császár valóban parancsot adott a pogány szentélyek megjavítására, oltáraik felállítására, és a régi isteneknek járó tisztelet helyreállítására. Erre válaszul számos varázsló, jós és koldulópap gyűlt össze.

²¹ Plutarkhosz, *A jósdák hanyatlásáról* 111–115; 301–303; 378–389. Vö. Y. Vernière, 'Nature, fonction des demons chez Plutarque', in *Anges et démons: Actes du colloque de Liège et de Louvain-la-Neuve, 25-26 novembre, 1987*, ed. J. Ries et al. (Louvain-la-Neuve: Centre d'histoire des religions, 1989), 241–251.

²² Ld. pl. Empedoklész, *115. töredék* in G. S. Kirk – J. E. Raven – M. Schofield, *A preszókratikus filozófusok* (Budapest: Atlantisz, 2002), 401:

Ananké ügye ez, régi határozata az isteneknek,
örökérvényű, széleskörű és esküvel megpecsételt:
amint kedves tagjait vétkek közepette gyilkossággal mocskolja valaki,
aki vétke révén hamissá tenné az esküt, amelyet esküdött,

A jósdákat a démonok állították fel

Azt pedig, hogy e jósdák az „isten” nevet elorzó gonosz démonok alkotásai, elégségesen igazolja a most reájuk nehezdedő hallgatás. Mihelyst ugyanis a mi Megváltónk megjelent, mindazok, akik az emberek számára felkínálták ezt az ámítást, elmenekültek, mivel nem bírták az isteni fény ragyogását elviselni.²⁰

Plutarkhosz tanúsága a démonokról

A fentieket nyilván tanúsítja a Khairóneiából való Plutarkhosz²¹ is, aki nem héber férfi volt, hanem mind származása, mind anyanyelve tekintetében görög, sőt egyben a görög szemlélet rabja is, aki ugyanalóست jól ismerte a jósdák ámításait. Delphoi, Lebadeia és Óróposz ugyanis nincsenek távol Khairóneiától, hanem éppen határosak, illetve szomszédosak azzal. Plutarkhosz – mivel rendkívül tanult és minden tekintetben tapasztalt férfi volt – sok és különféle témájú könyvet írt: egyet még a jósdokról is. Ennek az iratnak *A jósdák hanyatlásáról* címet adta. Ebben a művében – sok egyéb mellett – ezt is kijelenti:

Számomra nem tűnik hibás tételnek, hogy a jósdákat nem az istenek irányítják – mivel ők megérdemlik, hogy a földi dolgoktól mentesek legyenek –, hanem a démonok, az istenek szolgái. Azt viszont, hogy ezeknek a démonoknak Empedoklész verseiből²² kiragadott módon bűnöket, vagy akár vétkeket és csalásokat tulajdonítsanak, feltételezve, hogy ők is végesek és halandók, mint az emberek – kiemelten arcátlan és barbár dolognak tartom.²³

ő, a daimónok egyike, kiknek hosszú élet az osztályrésze,
háromszor tízezer évig tévelyegjen távol a boldogoktól,
az idők során a halandók mindenféle alakjában megszületve,
az élet fáradtságos ösvényeit változtatva egymással!
Mert az aithér ereje a tengerbe üzi őket,
a tenger a földi talajra köpi, a föld a fénylő Nap
sugaraiba, az meg a lég örvényeibe hajtja.
Egyik a másiktól fogadja be, ám gyűlöli valamennyi.
Közülük való vagyok most én is, az istenek közül száműzött, csavargó,
aki az őrzöngő Viszályra hagyatkozik.

(Cziszter Kálmán és Steiger Kornél fordítása).

²³ Plutarkhosz, *A jósdák hanyatlásáról* 16. Euszebiosz, *Praep. ev.* V, 4, 2; XVII, 1.

[10.7] Ταῦτα οὐ προφήτης ἡμέτερος οὐδ' ἀπόστολος εἶρηκεν, οὐδέ τις ἄλλος τῶν ἐκείνοις πεπιστευκότων καὶ τὰ ἐκείνων δοξάζειν ἐσπουδακότων, ἀλλ' ἀνὴρ πᾶσαν μὲν ἡσκημένος παιδεῖαν, τῇ δὲ παλαιᾷ τῶν φιλοσόφων ἐξαπάτη δουλεύων· οὗτος ἔφη, πρῶτον μὲν, οὐκ εἶναι τοὺς χρῶντας θεούς, ἀλλὰ δαίμονας, ἔπειτα δέ, τοὺς τούτων νεωκόρους καὶ ὑπὸ τούτων κατειλημμένους καὶ ἀναβεβακχουμένους ἐπὶ μισθῷ χρησιμολογεῖν, προλέγειν δὲ οὐδὲν ἀληθές, ἀλλὰ καὶ περὶ τούτων, ὧν τὸν ἀτμὸν καὶ τὴν ἐπίπνοιαν ἔχειν νεανιεύονται, πολλὰ δεινὰ καὶ χαλεπὰ προαγγέλλειν, οὐ μόνον ἄτας καὶ πλάνας, ἀλλὰ καὶ θανάτους ἀνθρώποις παραπλησίως, καὶ τὰ ἔπη δὲ οὐκ ἔκ τινος θειασμοῦ καὶ κατακωχῆς λέγειν, ἀλλ' ἐκ τῆς Ἐμπεδοκλέους συλῶντας ποιήσεως.

[10.8] Καὶ τὰ ἐξῆς δὲ τὴν αὐτὴν ἔχει διάνοιαν· λέγει γάρ·

Καὶ περὶ μὲν τῶν μυστικῶν, ἐν οἷς τὰς μεγίστας ἐμφάσεις λαβεῖν ἔστι τῆς περὶ δαιμόνων ἀληθείας, εὖστομά μοι κείσθω, καθ' Ἡρόδοτον· ἐορτὰς δὲ καὶ θυσίας, ὥσπερ ἡμέρας ἀποφράδας καὶ σκυθρωπάς, ἐν αἷς ὠμοφαγίαι καὶ διασπασμοί, νηστεῖαι τε καὶ κοπετοί, πολλαχοῦ δὲ πάλιν αἰσχρολογίαὶ πρὸς ἱεροῖς, μανίαι τε ἄλλαι ὀρινομένων ῥιψαύχενι σὺν κλόνῳ, θεῶν μὲν οὐδενί, δαιμόνων δὲ πονηρῶν ἀποτροπῆς ἕνεκα φῆσαιμ' ἂν ἐπιτελεῖσθαι, παραμυθίας τῆς παλαιᾶς ποιουμένους ἀνθρωποθυσίας.

[10.9] Ἐν μὲν οὖν τοῖς ἔμπροσθεν ἐξητασμένοις ἔφη μὴ εἶναι τὰ μαντεῖα θεῶν, ἀλλὰ δαιμόνων· ἐνταῦθα δὲ τούτους καὶ πονηροὺς προσηγόρευσε, τεκμηρίοις ἐναργεστάτοις τοῖς ὑπ' αὐτῶν δρωμένοις χρησάμενος. Τίτι γάρ που προσήκουσιν ὠμοφαγίαι καὶ διασπασμοὶ αἰσχρορημοσύνη τε καὶ αἰσχροουργίαι καὶ μανίαι ὀρινομένων καὶ ῥιψαυχενούντων σὺν κλόνῳ, ἢ δαίμοσι παμπονήροις, τὸ τῶν ἀνθρώπων πημαίνουσι γένος; οἱ πάλαι μὲν, οἷα δὴ ἀλάστορες, ταῖς τῶν τρισαθλίων ἀνθρώπων σφαγαῖς ἐπετέρποντο,

²⁴ Itt nem csupán Plutarkhosz klasszikus műveltségére gondolhatunk, hanem arra is, hogy ő egy ideig a delphoi jósdá papja volt (ld. Plutarkhosz, *Politizáljanak-e az idősebbek?* 792f), így belülről ismerte a jóslás világát. Következésképpen a jósokat bíráló szavainak is komolyabb hitele van.

²⁵ „Ezekről a színjátékokról többet is tudok, de nem beszélhetek róluk, mint ahogy a hellének körében Theszphoriának nevezett Démétér-ünnepéről sem mondhatok többet, csak amennyi megengedett.” Hérodotosz, *Historia* II, 171 (Muraközy Gyula fordítása).

Ezt nem a mi prófétánk vagy apostolunk mondotta, és senki más sem, akik nekik hisz vagy őket dicsőíteni igyekeznek, hanem a teljes műveltségben jártas férfi,²⁴ aki szolgája maradt a filozófusok régi tévedésének. Először azt mondja, hogy nem az istenek adják a jóslatokat, hanem a démonok. Azután, hogy azok templomi személyzete, akiket ezek megragadnak, részeg bódulatban, fizetségért jósolnak, de semmi igazat nem jövendölnek, még olyan esetekben sem, amikor fiatalos lendülettel megjártsszák, hogy a lélek és az ihlet birtokában vannak. Sok iszonyú és visszatetsző dolgot közölnek, nemcsak elvakultságot és tévelygést, hanem éppen oly gyakran emberek halálát is. Elmondott versoraik pedig nem isteni ihletből és elragadtatásból származnak, hanem azokat Empedoklész költészetéből rabolták.

A soron következő idézet ugyanolyan értelmű, hiszen ezt mondja:

A misztériumokkal kapcsolatban, amelyek révén a démonok valóságára vonatkozó legnagyobb titkokat lehet megragadni, hadd maradjak néma, mint Hérodotosz.²⁵ Ilyenek az ünnepek és áldozatok, mint például a szerencsétlen,²⁶ illetve gyásznapok, melyeken nyers húst szaggatnak szét és falnak fel, böjtölnek és jajonganak, sok helyen pedig a szentélyek közelében gyalázatosságokat mondanak, és „örült rángatózás közepette felajzottan vetik hátra a fejüket”.²⁷ Mindez semelyik istenért sem történik, hanem – szerintem – a gonosz démonok elhárítására, és a hajdan végzett emberáldozatok miatti engesztelésül.²⁸

Az előbb tárgyalt részben azt mondotta, hogy a jóslás nem az isteneké, hanem a démonoké. Ehelyütt az utóbbiakat gonoszoknak is nevezi, és tetteiket cáfolhatatlan bizonyságokként sorolja föl. Ugyan ki állhatna a nyers hús evése, a szaggatások, a szégyentelen történetek és gyalázatos cselekedetek és a kitárulkozó téboly mögött, amely amazok fejét rángatózás közben hátra vetni készíti, ha nem a leggonoszabb démonok, amelyek romlásba döntenek az emberi nemet? Hajdan ők, nyílt bosszúállókként gyönyörködtek a háromszorosan

²⁶ A „dies nefastus” (rossz, kedvezőtlen, szerencsétlen nap/napok) alkalmával a világi tevékenység tilos volt a régi Rómában. Így pl. minden dies nefastus idején zárva voltak a törvényszékek, és a praetorok nem intézhettek jogi természetű közügyeket.

²⁷ Vö. Pindaros, *208. töredék*.

²⁸ Plutarkhosz, *A jósok hanyatlásáról* 14. Euszebiosz, *Praep. ev.* V, 4, 3. Vö.

ἐπειδὴ δὲ βδελυξαμένους εἶδον τοὺς ἀνθρώπους τὴν ἀνδροφονίαν ἐκείνην καὶ μαιφονίαν τὴν αὐτοῖς ἀξιέραστον καὶ παυσαμένους τοῦ μύσου, τὰς διαμαστιγώσεις καὶ ὠμοφαγίας καὶ τὰς ἄλλας ἐπενόησαν τελετάς.

[10.10] Καὶ ταῦτα δὲ τοῖς εἰρημένοις προστέθεικεν·

Παυσαμένου δὲ τοῦ Ἀμμωνίου, μᾶλλον, ἔφην ἐγώ, περὶ τοῦ μαντείου δῖελθε ἡμῖν, ὦ Κλεόμβροτε· μεγάλη γὰρ ἡ παλαιὰ δόξα τῆς ἐκεῖ θειότητος, τὰ δὲ νῦν ἔοικεν ἀπομαραίνεσθαι. Τοῦ δὲ Κλεομβρότου σιγῶντος καὶ κάτω βλέποντος, ὁ Δημήτριος οὐδὲν ἔφη δεῖν περὶ τῶν ἐκεῖ πυθάνεσθαι καὶ διαπορεῖν, τὴν ἐνταῦθα τῶν χρηστηρίων ἀμαύρωσιν, μᾶλλον δὲ πλὴν ἐνὸς ἢ δυοῖν ἀπάντων ἔκλειψιν ὀρῶντας.

[10.11] Ταῦτα μετὰ τὴν τοῦ Θεοῦ καὶ Σωτῆρος ἡμῶν ἐπιφάνειαν ὁ Πλούταρχος ἔγραψεν· τοιγάρτοι ὁ χρόνος δηλοῖ τῆς τῶν χρηστηρίων ἐκλείψεως τὴν αἰτίαν.

Καὶ ὁ Πορφύριος δὲ ἐν τῷ Περὶ τῆς ἐκ λογίων φιλοσοφίας καὶ ταῦτα ἔφη·

Ἄλλ' ἤδη καὶ τὴν γνῶσιν τῆς φορᾶς τὴν ἀκριβῆ καὶ τὰς ἐκ τούτων διηγήσεις ἀκαταλήπτους εἶναι ἀνθρώποις, καὶ οὐ μόνον τούτοις, ἀλλὰ καὶ τισι τῶν δαιμόνων· ὅθεν καὶ ψεύδονται περὶ πολλῶν ἐρωτηθέντες.

[10.12] Οὐκοῦν, ὦ ἄνδρες, ἐπειδήπερ ἡμῖν περὶ τῶν ὑμετέρων χρηστηρίων λέγουσιν ἀπιστεῖτε, τῷ ἡμῖν μὲν ἐχθίστῳ, ὑμῖν δὲ προσφιλεστάτῳ πιστεύσατε· ἄσπονδος γὰρ ἡμῶν οὗτος πολέμιος, τὴν προφανῆ κατὰ τῆς εὐσεβείας ἀναδεξάμενος μάχην. Οὗτος δὲ ψεύδεσθαι εἶρηκε τοὺς τοῖς καλουμένοις μαντείοις προσεδρεύοντες δαίμονας.

[10.13] Ὅτι δὲ τοὺς αὐτοὺς καὶ θεοὺς ὀνομάζει καὶ ἀστρολογίαν μᾶλλον αὐτοῖς ἢ θεῖαν πρόγνωσιν μαρτυρεῖ, ἐν αὐτῷ δεδήλωκε τῷ ξυγγράμματι· λέγει δὲ ταῦτα·

szerencsétlen emberek lemészárlásában, mihelyst azonban észrevették, hogy az emberek irtóznak az ilyen vérszomjas gyilkosságoktól, amelyek után ők vágyódtak, s abbahagyták ezt a szörnyűséget, kiagyalták a megostorozásokat, a nyers hús evését és egyéb rítusokat.

Az elmondottakhoz még ezt is hozzáfűzi:

Mihelyst Ammóniosz elhallgatott, megszólaltam: „Kleombrosz, beszélj nekünk inkább a jósokról! Hiszen egykoron nagy volt az ottani istenség dicsősége, jöllehet mára úgy tűnik, némileg megfakult.” De mivel Kleombrosz szemlesütve hallgatott, Demetriosz emelkedett szólásra: „Egyáltalán nem kell utánuk tudakozódní és kérdezősködni, látván a jósok jelenlegi hanyatlását, illetve – egyikét kivételtől eltekintve – a teljes bukásukat.”²⁹

Plutarkhosz mindezeket a mi Istenünk és Megváltónk megjelenése előtt írta. Éppen ezért maga az időpont jelzi a jósok hanyatlásának okát.

Porphüriosz tanúsága: nincs isteni előretudás

Porphüriosz, a maga rendjén, *A jósok filozófiájáról* című munkájában ezt is írja:

De hiszen még az égitestek mozgásának pontos ismerete, és különösen az abból fakadó következtetések felfoghatatlanok nemcsak az emberek, hanem némely démonok számára is; ebből következően sok nekik föltett kérdésben hazudnak.³⁰

Ha tehát, ó férfiak, kételkedtek abban, amit mi a ti jósaitokról mondunk, legalább annak higgyetek, aki minket végtelenül gyűlöl, nektek viszont a legjobb barátotok. Ő valóban a mi legádázabb ellenségünk, aki teljesen nyíltan vette fel a harcot az istenfélelem ellen. Ennek ellenére ő mondotta, hogy az úgynevezett látnokok oldalán álló démonok hazudnak.

És hogy ő éppen ezeket nevezi isteneknek is, de nekik inkább csillagjóslást semmint isteni előretudást tulajdonít, ugyanabban a könyvben igazolja, ahol így szól:

²⁹ Plutarkhosz, *A jósok hanyatlásáról* 5. Euszebiosz, *Praep. ev.* V, 16, 2–3.

³⁰ Porphüriosz, *A jósok filozófiájáról* (Περὶ τῆς ἐκ λογίων φιλοσοφίας, lat. *De philosophia ex oraculis*), in Gustav Wolff, szerk., *Porphyrii de philosophia ex oraculis haurienda* (Berlin: Springer, 1856), 169. Euszebiosz, *Praep. ev.* VI, 5, 1.

Ἄ γὰρ λέγουσιν οἱ θεοί, εἴπερ τὰ μεμοιραμένα γινώσκοντες λέγουσιν, ἀπὸ τῆς τῶν ἄστρον φορᾶς δηλοῦσι· καὶ τοῦτο σχεδὸν πάντες ἐξέφηναν οἱ ἄψευδεῖς τῶν θεῶν.

[10.14] Ἄλλ' οὕς ἐνταῦθα θεοὺς προσηγόρευσε, πάλιν ἔφη μὴ εἶναι θεοὺς ἐν τούτῳ γε καὶ οὐκ ἐν ἄλλῳ τῷ ξυγγράμματι· τοῦ γὰρ τοι Ἀπόλλωνος τεθεικῶς τὸν χρησμόν, ὃς διδάσκει, πῶς χρῆ τοῖς ἐπιχθονίοις, πῶς δὲ τοῖς ὑποχθονίοις θύειν θεοῖς, καὶ πῶς μὲν τοῖς ἐναλίοις, πῶς δὲ τοῖς ἐπουρανίοις καὶ αἰθερίοις, διελέγχει τοῦτον ὡς οὐκ εὖ ἔχοντα τὸν χρησμόν,

[10.15] μὴ χρῆναι φάσκων θεοὺς ὑπολαμβάνειν τοὺς ταῖς διὰ ζῶων θυσίαις χαίροντας· εἶναι γὰρ πάντων ἀδικώτατον τὸ ζοφουτεῖν καὶ ἀνόσιον καὶ μυσαρὸν καὶ βλαβερὸν καὶ διὰ τοῦτο μῆδὲ θεοῖς προσφιλές. Εἶτα τὸν Θεόφραστον εἰσάγει λέγοντα, ὡς θεοῖς οὐχ ἀρμόζουσιν, ἀλλὰ δαίμοσιν, αἱ διὰ ζῶων θυσίαι. Κωμωδεῖ δὲ καὶ τὰς τῶν παλαιῶν ἀνθρωποθυσίας καὶ διηγεῖται παμπόλλας παρὰ πολλῶν γεγενημένας.

[10.16] Ἐπειτα διδάξας, ὡς οἱ πονηροὶ ταύτας τελεῖσθαι ἐκέλευον δαίμονες, ἐπήγαγεν·

Διὸ συνετὸς ἀνὴρ καὶ σώφρων εὐλαβήσεται τοιαύταις χρῆσθαι θυσίαις, δι' ὧν ἐπισπάσεται πρὸς ἑαυτὸν τοὺς τοιούτους, σπουδάσει δὲ καθαίρειν τὴν ψυχὴν παντοίως· καθαρᾷ γὰρ ψυχῇ οὐκ ἐπιτίθενται.

[10.17] Ἄλλ' ὁ Πύθιος τάναντία τῷ Πορφυρίῳ νομοθετεῖ· κελεύει γὰρ τῷ χρησμόν ἐξαιτοῦντι λύτρα τινὰ δοῦναι τῷ πονηρῷ δαίμονι, χοᾶς καὶ πυρὴν καὶ αἷμα κελαινὸν καὶ οἶνον παμμέλανα· καὶ τοιαῦτα ἄττα προσθεῖς, καὶ τὴν εὐχὴν, ἣν δεῖ θύοντα προσενεγκεῖν, ἐξεπαίδευσεν·

δαῖμον ἀλιτρονόων ψυχῶν διάδημα λελογχῶς ἠερίων ὑπένερθε μυχῶν, χθονίων δ' ἐφύπερθεν.

Amit az istenek tulajdonképpen mondanak – ha egyáltalán a sors rendelésének ismeretében beszélnek – azt a csillagok mozgásából jelzik. Ezt szinte mindenik nem hazug isten elismeri.³¹

Azokról, akiket itt isteneknek nevez, másutt azt mondja, hogy egyáltalán nem istenek, méghozzá nem is egy másik művében, hanem éppen ebben.³² Miután ugyanis idézte Apollón jóslatát, amely megtanítja, miképpen kell áldozni a földi és a földalatti isteneknek, miképpen a tenger isteneinek, a mennyeknek, valamint az éter isteneinek, megcáfolja ezt a jóslatot, mint amely semmire sem jó.

Azt mondja, hogy ne tartsuk isteneknek azokat, akik örülnek az élőlények feláldozásának, hiszen élőlényt áldozni mindenek közül a legigazságtalanabb, istentelen, förtelmes és gyalázatos, így semmiképpen nem kedves az isteneknek. Ezután Theophrasztosra hivatkozik, aki szerint az állatáldozatok nem az istenekhez, hanem a démonokhoz illenek. Kigúnyolja a régiek emberáldozatait is, és számos ilyen, többek által elkövetett cselekedetet sorol fel.³³

Miután megmutatta, hogy a gonosz démonok parancsolták ezen áldozatok elvégzését, így folytatja:

Ezért az értelmes és megfontolt férfi őrizkedik az efféle áldozatok bemutatásától, amelyekkel a démonok odahívhatók; sőt azon fáradozik, hogy lelkét minden tekintetben megtisztítsa, mivel azok nem tapadnak a tiszta lélekre.³⁴

A püthiai azonban Porphüriossal homlokegyenest ellenkezően rendelkezik, hiszen megparancsolja a jóslatot igénylőnek, hogy valamilyen váltságdíjat fizessen a gonosz démon számára: ital- és tűzáldozatot, fekete vért és mélysötét bort. Más, hasonló dolgok felsorolása után megtanít az áldozat bemutatása közben mondandó imádságra is:

Ó, démon, aki bírod koronáját rosszindulatú lelkeknek, kik alant a ködös mélységben, az alvilágban és a magasban vannak.³⁵

³¹ Porphüriosz, *A jóskok filozófiájáról*, 166. Euszebiosz, *Praep. ev.* VI, 1, 1. Porphüriosz kijelentéséből kiderül, hogy szerinte nem mindenik isten ismeri a sors, tí. a Moira által eleve elrendelt dolgokat (τὰ μεμοιραμένα). Következésképpen eleve nem szolgálthatnak megbízható jóslatokat.

³² Porphüriosz, *A jóskok filozófiájáról* 112skk. Euszebiosz, *Praep. ev.* IV, 9, 1–2. A jóskok Porphüriosz általi mítosztalanításához ld. még Robert Louis Wilken, *The Christians as the Romans Saw Them* (New Haven: Yale University Press, 1984).

³³ Vö. *Curatio* 7.38–41. A szövegben nemcsak a Theophrasztosra történő hivatkozás ismétlődik, hanem szó szerinti egyezések is találhatóak. Ld. még Porphüriosz, *De abstinentia (Az önmegtartóztatásról)* II, 34–36; Euszebiosz, *Praep. ev.* IV, 10 2–4; Athenagorász, *Kérvény a keresztények ügyében* 27; Tertullianus, *Apológia* 23.

³⁴ Porphüriosz, *Az önmegtartóztatásról* II, 43. Euszebiosz, *Praep. ev.* IV, 18.

³⁵ Porphüriosz, *A jóskok filozófiájáról* 152–154. Euszebiosz, *Praep. ev.* IV, 20, 1.

Καὶ ταῦτα δὲ ὁ Πορφύριος ἐν αὐτῷ γε τῷ ξυγγράμματι τέθεικε, τοῦτον διελέγων ὡς οὐκ ὄντα θεόν, τὸν δὲ οἰκεῖον κρατύνων λόγον, ὡς οὐκ εἰσὶ θεοὶ ταῖς θυσίαις οἱ χαίροντες.

[10.18] Ἴνα δὲ μὴ τις ὑπολάβῃ ταῦτα ψευδῶς αὐτὸν διαπλάττειν, ὄρκον προτέθεικε τοῦ ξυγγράμματος:

Τοὺς θεοὺς, γὰρ ἔφη, διαμαρτύρομαι, ὡς οὐδὲν οὔτε προστέθεικα οὔτε ἀφείλον τῶν χρησθέντων νοημάτων εἰ μὴ τι λέξιν ἡμαρτημένην διώρθωσα ἢ πρὸς τὸ σαφέστερον μεταβέβληκα ἢ τὸ μέτρον ἐλλείπον ἀνεπλήρωσα.

Διὰ δὲ τούτων καὶ ἀμαθίαν τοῦ Πυθίου κατηγορεῖ. Οὐ γὰρ μόνον τὰς ἡμαρτημένας διώρθωσε λέξεις καὶ σαφεῖς τὰς ἀμφιβόλους ἀπέφηεν, ἀλλὰ καὶ τῶν ἐπῶν τὴν χωλότητα ἰάσατο, ἣν ὁ Πύθιος διὰ τῶν ὑποφητῶν ἀπεφθέγγατο.

[10.19] Καὶ Διογενιανὸς δὲ τῶν χρησμολόγων θεῶν διελέγχει τὸ ψεῦδος· λέγει δὲ οὕτως:

Ὅτι δὲ ἀποτυγχάνεται τὰ πολλὰ τοῖς καλουμένοις μάντεσιν, ὁ πᾶς τῶν ἀνθρώπων βίος μάρτυς ἂν εἴη, καὶ οὗτοί γε αὐτοὶ οἱ τὴν μαντικὴν ἐπαγγελλόμενοι τέχνην.

[10.20] Καὶ μετ' ὀλίγα·

Νῦν δὲ τοσοῦτον τοῖς εἰρημένοις προσθήσω, ὅτι μάλιστα μὲν τὸ ἀληθεύειν ποτὲ τοὺς καλουμένους μάντεις ἐν ταῖς προαγορεύσεσιν οὐκ ἐπιστήμης, ἀλλὰ τυχικῆς αἰτίας ἔργον ἂν εἴη. Οὐ γὰρ τὸ μηδέποτε τοῦ προκειμένου τυγχάνειν, ἀλλὰ τὸ μὴ πάντοτε μηδ' ὡς ἐπὶ πλεῖστον μηδ' ὡς ἐξ ἐπιστήμης, ὅταν τις καὶ ποτε τυγχάνῃ, τύχης ἔργον καλεῖν προειλήφαμεν οἱ διειληφότες τὰς ὑφ' ἕκαστον ὄνομα τεταγμένας ἐναργεῖς ἐννοίας ἐαυτῶν.

³⁶ Porphyrios, *A jóskok filozófiájáról* 109. Eusebiosz, *Praep. ev.* IV, 7, 1.

³⁷ A kijelentés – nemcsak itt, hanem számos más helyen – nem pusztán a püthiai jósnőre, mint a Püthia „tolmácsára”, hanem az őt irányító démonra is vonatkozik. A *Püthia* és a *püthiai* ekképpen egyaránt jelölheti a démont (az úgynevezett istent), illetve az ő nevében szóló papot, jóst vagy jósnőt. A sántító verslábakat Lukianosz is kigúnyolja a *Zeusz*

³⁸ Diogenianosz, *4. töredék*. Eusebiosz, *Praep. ev.* IV, 3, 5–6. Diogenianosz a pontoszi Herakleióban működött görög grammatikusként Hadrianus császár

Porphyriosz ezt ugyanazon könyvben írta, ahol bebizonyítja, hogy ez nem is isten, megerősítve saját kijelentését, miszerint nem istenek azok, akik az áldozatokban lelik örömüket.

És hogy senki ne gondolja, hogy mindezt hazug módon ő találta ki, az írása élére a következő esküt illeszti:

Az isteneket hívom tanúkul, hogy én semmit nem tettem hozzá a jóslatok értelméhez, se ki nem hagytam azokból, legfennebb kijavítottam egy helytelen szót, áthelyeztem az érthetőség kedvéért, vagy éppen kiegészítettem egy kihullott verslábát.³⁶

Ezáltal a Püthiát tudatlansággal is megvádolja, hiszen nem pusztán kijavítja a hibás kifejezéseket és tisztázza a kétértelmű szakaszokat, hanem meggyógyítja a sántító verslábakat is, amelyeket a Püthia a tolmácsai révén kijelentett!³⁷

Diogenianosz tanúsága: a véletlen

Diogenianosz szintén megcáfolja a jóslatokat adó istenek hamisságát, és ekképpen fogalmaz:

Azt, hogy az úgynevezett látnokok többnyire melléfognak, szinte az összes ember életútja bizonyítja, beleértve maguknak a látnoki mesterséget gyakorlóknak az életét is.³⁸

Majd kevésbé odébb:

Az elmondottakhoz hozzáfűzném, hogy nem tudomány, hanem sokkal inkább véletlen műve az, ha az úgynevezett látók a maguk jóslataiban eltalálják az igazságot. Nem mintha soha ne következne be valami a megjósoltakból, hanem hogy nem mindig, sőt leggyakrabban nem, még kevésbé a tudásból fakadóan. Valahányszor pedig bekövetkezik, úgy azt szerintünk a véletlen művének kell nevezni, mivel világos különbséget teszünk az egyes kifejezések felsorolt értelmé között.³⁹

idejében. A nevéhez fűződik annak az ábécé-sorrendben összeállított lexikonnak a megalkotása, amelyhez – egyebek mellett – felhasználta Alexandriai Pamphülosz *A nyelvekről* (Περὶ γλωσσῶν) című, Kr. u. 50 körül keletkezett munkáját is. Közmondásokat és epigrammákat is gyűjtött. Rotterdami Erasmus az *Ókori mondások gyűjteményében* (*Adagia*) a következő mondást tulajdonítja Diogenianosznak: „a halat tanítod úszni” (Ἰχθὺν νηχέσθαι διδάσκεις, lat. piscem natare doces). Ld. Erasmus, *Adagia* III, 6, 19.

³⁹ Diogenianosz, *4. töredék*. Eusebiosz, *Praep. ev.* IV, 3, 5–6.

[10.21] Ὅτι δὲ καὶ ἀναγκαζομένους ὑπ’ ἀνθρώπων καὶ τοὺς χρησμολόγους θεοὺς προλέγειν φησὶν ὁ Πορφύριος, ἃ προλέγουσιν, εὐπετέες τῷ βουλομένῳ μαθεῖν ἐξ ἐκείνου αὐτοῦ τοῦ ξυγγράμματος, ὁ Περὶ τῆς ἐκ λογίων φιλοσοφίας ἐπέγραψε· καὶ αὐτὰς γὰρ ἐκεῖνος παρέθηκε τῶν θεῶν τὰς φωνάς.

[10.22] Λέγει γὰρ τὴν Ἑκάτην παρ’ αὐτοῦ κληθεῖσαν εἰπεῖν·

ἦλυθον εἰσαΐουσα τεῆς πολυφράδμονος εὐχῆς,
ἦν θνητῶν φύσις εὔρε θεῶν ὑποθημοσύνησιν.

Καὶ πάλιν αἰτιωμένη τὸν κεκληκότα·

τίνος, φησί, χατίζων,
θειοδάμοις Ἑκάτην με θεὴν ἐκάλεσσας ἀνάγκαις;

Καὶ ὁ Ἀπόλλων δὲ βοᾷ·

κλυθί μευ οὐκ ἐθέλοντος, ἐπεὶ μ’ ἐπέδησας ἀνάγκη.

Καὶ πάλιν·

λύετε λοιπὸν ἄνακτα· βροτὸς θεὸν οὐκέτι χωρεῖ.

[10.23] Διὰ δὲ τούτων δεδήλωκεν ὁ Πορφύριος, καὶ αὐτοὶ δὲ οὗτοι οἱ τὸ θεῖον ὄνομα κεκλοφότες, ὡς δυνατώτεροι αὐτῶν αἰ τῶν ἀνθρώπων ἐπίνοιαί καὶ αἱ μεμηχανημένα ἀνάγκαι. Καὶ γὰρ ἄνωθεν αὐτοὺς καθέλκουσι καὶ κάτω δεσμοῦσι· καὶ ἀναχωρεῖν οὐκ ἰσχύουσι, πρὶν ἂν οἱ ἄνθρωποι λύσωσιν. Καὶ ἄλλα δὲ μυρία τοιαῦτα ἔστιν εὔρειν παρὰ τῷδε τῷ ξυγγραφεὶ τὴν ἀσθένειαν αὐτῶν διελέγχοντα.

[10.24] Ὅσης δὲ αὐτῶν καὶ λώβης μεστὰ τὰ μαντεύματα, τούτοις ἂν τις ἐντυχῶν καταμάθοι ῥαδίως. Λιμοῦ γὰρ ποτε

⁴⁰ Porphyriosz, *A jóskok filozófiájáról* 154–158. Eusebiosz, *Praep. ev.* V, 8, 5–7. Az istenek tanácsának a megtudakolása, illetve az istenek tanítása, intése, figyelmeztetése (ὑποθημοσύνη) a homéroszi eposzokban Athéné személyéhez kapcsolódik. A kifejezés magyar változatát az idézetekben *dólt betűkkel* szedték:

Ámde miként a zsinór megméri a gályagerendát
értő ács keze közt, aki mestersége tudását
bírja egészen, mert Pallasz *tanította meg* arra:
így köztük csata és harc egyenlőre feszült ki.

Homérosz, *Íliász* XV, 410–413 (Devecseri Gábor fordítása).

Az emberek kényszerítik szólásra az isteneket

Továbbá Porphyriosz szerint maguk az emberek kényszerítik a jóslattévő isteneket is arra, hogy mit jósoljanak. Az érdeklődő könnyen megtudhatja mindezt abból, amit Porphyriosz *A jóskok filozófiájáról* című munkájában megírt, hiszen a szerző ott az istenek saját szavait idézte.

Elbeszéli ugyanis, hogy az általa megidézett Hekaté ezt mondta:

Jöttem ide, mert meghallottam imádat, amelyet
a halandó természet talált ki, hogy istenek tanácsát tudakolja.⁴⁰

És újfent, megidézőjét vádolva, így szól:

Ugyan mi után vágyakozol, hogy engem,
Hekaté istennőt isteneket betörő kényszerrel ide hívtál?⁴¹

Apollón a maga rendjén így kiáltott:

Halld, amit nem akarok mondani, de te kényszerítesz rá.⁴²

Majd ismét:

Oldjátok fel az urat; halandó már nem tartóztathatja fel az istent.⁴³

Ezáltal világosan bizonyítja mind Porphyriosz, mind pedig azok, akik csupán bitorolják az „isten” nevet, hogy az emberek furfangjai és kényszerítő eszközei erősebbek náluk; valójában ők húzzák le az isteneket odafentről, s idelent fogva tartják őket. Sőt, az istenek nem is képesek visszatérni, míg az emberek el nem bocsátják őket. Porphyriosz műveiben ezer más hasonló dolog található, amelyekben az istenek gyengeségeit kifogásolja.

Csalás és kétértelműség Apollón jóslataiban

Bárki könnyen megállapíthatja, hogy az istenek jóslatai minő gyalázatosságokkal vannak tele. Így jósolta meg az egykor éhínség

s most idejöttem, amint *intelmeit adta* Athéné,
hogy gonoszak megölése felől teveled tanakodjam.

Homérosz, *Odiüsszeia* XVI, 233–234 (Devecseri Gábor fordítása).

⁴¹ Porphyriosz, *A jóskok filozófiájáról* 154–158. Eusebiosz, *Praep. ev.* V, 8, 5–7.

⁴² Porphyriosz, *A jóskok filozófiájáról* 158. Eusebiosz, *Praep. ev.* V, 8, 7.

⁴³ Porphyriosz, *A jóskok filozófiájáról* 162. Eusebiosz, *Praep. ev.* V, 9, 1.

Ἀθηναίοις ἐνσκήψαντος, ἔχρησεν ὁ Πύθιος μὴ πρότερον τοῦτον παύσασθαι, πρὶν ἂν ἐπτά παρθένους Ἀθηναῖοι καὶ τοσοῦτους ἡϊθέους σφάξωσι τῷ Μίνωϊ.

[10.25] Καὶ τῶν χρησμῶν δὲ τὸ λοξὸν πολλοῖς ὀλέθρους προὔξενησεν. Καὶ γὰρ Ἀριστόμαχος, οὐ νενοηκῶς τὴν „στενύγρην”, τὸν μὲν πορθμὸν καὶ τὰς τριήρεις κατέλιπε, διὰ δὲ τοῦ ἰσθμοῦ προσβαλὼν τὸν βίον κατέλυσεν. Ἔδει δὲ τὸν χρησμολόγον μὴ ζόφω τὸν χρησμὸν ξυγκαλύψαι, εἴπερ ἄρα τὸ ἐσόμενον ἦδει· ἀλλὰ κακούργως ἀμφίβολον τὴν πρόρρησιν δέδωκεν, ἵνα μὴ τὸ ψεῦδος εὐφώρατον γένηται.

[10.26] Ταῦτὸ δὲ τοῦτο καὶ τῷ Κροῖσῳ προὔξενησε τὴν ξυμφορὰν·

Κροῖσος, γὰρ ἔφη, Ἄλυν διαβάς μεγάλην ἀρχὴν καταλύσει.

Ποτέραν δέ, οὐ δεδήλωκεν, ἦτοι τὴν οἰκείαν ἢ τὴν τῶν πολεμίων, ἵνα καὶ ἠττηθεῖς καὶ νικήσας μὴ κατηγορήσῃ τοῦ μάντεως. Καὶ ταῦτα ὁ Πύθιος δέδρακε πολυτάλαντα παρ’ ἐκείνου δεξάμενος δῶρα. Δυστὶν τοίνυν θάτερον, ἢ ἀλαζῶν ἐστὶν ἢ ἀχάριστος· ἢ γὰρ ἂ μὴ οἶδεν εἰδέναι βρενθύεται, ἢ ἐπιστάμενος ἐκῶν γε ἀδικεῖ τοὺς θεραπεύειν ἐσπουδακότας.

[10.27] Παραπλήσιον δέ τι δέδρακε καὶ ἐπὶ Ἰουλιανοῦ τὴν ὀρμὴν ἔχοντος κατὰ τῶν Ἀσσυρίων·

Νῦν, γὰρ ἔφη, πάντες ὠρμήθημεν θεοὶ παρὰ Θηρὶ ποταμῷ νίκης τρόπαια κομίσασθαι; τούτων ἐγὼ ἡγεμονεύσω, θεοῦρος πολεμόκλονος Ἄρης.

⁴⁴ Az athéni éhínség Kr. e. 420–419 között volt.

⁴⁵ Arisztomakhosz a Hérakleidák (Héraklész utódai) közé tartozott. Héraklész istenné válása után utódai Eurüsztheus, Mükéné királya elől Athénba menekültek. Thészeusz athéni király fia, Démophón vette védelmébe őket. Hülosz volt a legidősebb köztük. Az athéniak és a Hérakleidák végül közös erővel győzelmet arattak Eurüsztheus fölött. A Héraklész-fiak visszatértek a Peloponnészoszra, hogy felosszák egymás között Argoszt, Mükéné, Spártát és Messzéliát. Ekkor pusztító dögvész tört ki, amely jelezte, hogy az istenek még nem juttatják a Peloponnészoszt a Hérakleidák kezébe. Többen nem vették tudomásul az isteni akaratot, így odavesztek. Így járt Hülosz fia, Kleodaios, majd unokája, Arisztomakhosz is. A félrevezető jóslat szerint „a harmadik aratás után” sikerrel térnek vissza, és az istenek „a szűk szoroson át” győzelemre segítik őket. A „harmadik aratás” azonban nem három évet, hanem három nemzedék „learatását” azaz pusztulását jelentette, a „szűk szoros” pedig nem a földnyelvre, hanem a korinthuszi tengersizorra vonatkozott. Így csak a negyedik nemzedék tagjai, Arisztomakhosz három fia tudta

által kínozott athéniaknak a püthiai, hogy az éhínség meg nem szűnik mindaddig, amíg az athéniak hét ifjút és hét szüzet nem áldoznak Minósznak.⁴⁴

A jó sok homályos kifejezésmódja sokak számára végzetessé vált. Arisztomakhosz például, aki a „szűkület” szót hamisan értelmezte, elhagyta a tengersizort és a háromsorevezős gályákat, majd a földnyelven támadva életét veszítette.⁴⁵ Az igazi jó kötelessége, hogy kijelentését ne burkolja sötétségbe – feltéve, hogy egyáltalán tudott a közelgő eseményről –, azonban ártó szándékkal kétértelmű jóslatot közölt, nehogy fény derüljön a hazugságra.

Pontosan ugyanilyen kétértelmű jóslat vezetett Kroiszosz végzetéhez is, hiszen így szólt:

A Halüszon átkelve Kroiszosz nagy uralmat zúz szét.⁴⁶

Persze nem tisztázta, hogy a két hatalom közül a sajátjáról vagy az ellenségéről van-e szó. Így aztán Kroiszosz akár veszít, akár győz, a látnok nem vádolható. Sőt, a Püthia ezt akkor cselekedte, miután szerfölött értékes ajándékokat fogadott el tőle.⁴⁷ Két lehetőség van tehát: a Püthia vagy csaló, vagy háládatlan, azaz vagy azzal kérkedik, hogy tudja, amit nem tud, vagy pedig tudatosan cselekszik jogtalanul a neki nagy igyekezettel szolgáló emberrel.

Ugyanígy bánt el Julianusszal is, amikor az a maga haderejét az asszírok ellen vezette. Így szólt hozzá:

Most pedig mi, az összes isten, megindulunk a vadállatról elnevezett folyóhoz,⁴⁸ hogy odavigyük a győzelmi trófeákat. Én, a csatazajkeltő, vad Arész fogom őket vezetni.⁴⁹

meghódítani a félszigetet. Témenosznak jutott Argosz, Kreszphontésznek Messzéliá, a harmadik testvér, Arisztodémosz fiai, Proklész és Eurüsztthenész pedig Spártát örökölték. Ld. Gustav Schwab, *Gods and Heroes of Ancient Greece* (New York: Pantheon Books, 1974) 288–290.

⁴⁶ Vö. Hérodotosz, *Historia* I, 53. Oinomaosz, 2. töredék. Euszébiosz, *Praep. ev.* V, 20, 10. Ld. még Tertullianus, *Apologia* 22. A mai Törökország területén található és a Fekete-tengerbe ömlő Halüsz (vagy Vörös) folyóhoz ld. Hérodotosz, *Historia* I, 6.

⁴⁷ A hatalmas értékű, több talantumot nyomó ajándékok részletes felsorolását ld. Hérodotosz, *Historia* I, 50–51.

⁴⁸ Ti. a Tigrishez.

⁴⁹ Arész „vad” előneve az *Íliász*-ból ismeretes. *Íliász* XV, 127. A „csatazajkeltő” jelzőt pedig az orpheuszi himnuszokban olvassuk. Ld. Orpheusz, 65. *himnusz*, 4. W. Quandt, ed., *Orphei hymni*, 3rd edn (Berlin: Weidmann, 1962). Julianus

[10.28] Προσόμοιον δέ τι καὶ ἐπὶ Ἀθηναίων πεποίηκεν. Τοῦ γὰρ δὴ Ξέρξου μετὰ πολλῶν μυριάδων ἐπιστρατεύσαντος, ἔδραμον μὲν παρ' αὐτὸν τῶν Ἀθηναίων οἱ θεωροί· ὁ δὲ τῶν χρησμῶν οὕτως ἤρξατο·

ὦ μέλει, τί κάθησθε;

[10.29] τοῦτο δὲ διαρρήδην αὐτοῦ διελέγχει τὴν ἄγνοιαν. Εἰ γὰρ ἀληθῶς προεγνώκει τὴν νίκην, οὐ μελέους ἂν αὐτοῦς δῆπουθεν, ἀλλὰ τρισολβίους ἐκάλεσε· διακοσίας γὰρ τοι πρὸς ταῖς χιλιάς τριήρεις καὶ τριακοσίας ἀνδρῶν ἐνίκησαν μυριάδας. Νικηφόροι τοίνυν καὶ λίαν ὀνομαστότατοι, ἀλλ' οὐ μέλει καὶ τρισάθλιοι, οἱ ἀοίδιμον καὶ πολυθρύλητον ἀναστήσαντες τρόπαιον.

[10.30] Εἶτα φυγὴν αὐτοῖς παρεγγύησε, τὴν τῆς πολιούχου προμηγύσας ἀσθένειαν·

οὐ δύναται, γὰρ ἔφη, Παλλὰς Δί' Ὀλύμπιον ἐξιλιάσασθαι, λισσομένη πολλοῖσι λόγοις.

Τούτῳ δὲ ἄντικρυς ἐναντίον τὸ ἐφεξῆς. Εἰπὼν γὰρ, ὡς ὁ Ζεὺς οὐ πείθεται ποτινωμένη τῇ Ἀθηνᾷ, ὥσπερ μεταμεληθεὶς ἔφη πάλιν·

τεῖχος Τριτογενεῖ ξύλινον διδοῖ εὐρύοπα Ζεὺς.

hadjárátának, halálának és a fenti jóslatnak a történetét szerzőnk részletesebben is megírta *Egyháztörténetében*. Ld. Theodórotosz, *Hist. eccl.* III, 16–21. Ezt az epizódot nem minden *Curatio*-kézirat tartalmazza, csak a D S C és L² kódexek. Ld. SC 57, 369, 2. jegyzet.

⁵⁰ Oinomaosz, 6. töredék. Eusebiosz, *Praep. ev.* V, 24, 1–2. Hérodotosz, *Historia* VII, 140. Hérodotosz szerint a jóslatot közlő papnőt Arisztonikének hívták. Ld. Alex. Kelemen, *Sztrómata* V, 14, 132. Az első jóslat teljes szövege így hangzik:

Ó, boldogtalanok, mire vártok? A messze világba
fussatok el, lakotok meg a körbástyát odahagyva.
Törzsetek és fejetek mert ott meg nem marad épen,
s lábatok és kezetek megbénul, s testetek éppúgy.
Kő kövön nem marad ott, rácsap mindenre a tűzvész
s ő, aki szür szekerén száguld pusztítva, vad Árész,
dönt sok erős bástyát, a tiéteket is velük együtt,
s égeti fel számos házát a haláltalanoknak.
Félő szobraikat már most áztatja veríték,
s mind sápad remegőn. Feketés vér hullik a szentély
ormairól immár, bajotok bús jóslataképpen.
Most hagyjátok e szent helyet el, s tűrjétek a vést majd.

Hasonló módon cselekedett az athéniakkal is. Amikor Xerxész már sok tízezres seregével nyomult ellenük, az athéniak küldöttei odaszaladtak hozzá. Ő azonban a következőképpen fogott neki jövendölésnek:

Ó, boldogtalanok, mire vártok?⁵⁰

E válasz ékesen bizonyítja a jós tudatlanságát. Ha ugyanis valóban előre tudta a győzelmet, akkor nem nyomorultaknak, hanem háromszorosan szerencsésekknek nevezné őket. Hiszen ők kétszáz gályával több ezernyi, háromszáz férfival pedig tízezreket győztek le.⁵¹ Valóban győztesek és hírnevesek ők, nem pedig nyomorultak és háromszorosan szerencsétlenek, akik megénekeltek és neves trófeát emeltek magasba.

Aztán menekülésre buzdította őket,⁵² és a város védőistennőjének⁵³ erőtlenségét megjósolva így szólt:

Pallasz Olümposz urát meg nem lágyítja esengve,
bár szaporázza a szót.⁵⁴

Mindezzel teljes ellentétes, ami ezután következik. Kijelenti ugyan, hogy Zeust nem hatja meg Athéné esedezése, mégis, mintegy meggondolva magát, újfent ezt mondja:

Fából készült falat ad Tritogeneiának a messziredörgő Zeus.⁵⁵

Hérodotosz, *Historia* VII, 140 (Muraközy Gyula fordítása).

⁵¹ Az athéniak szalamiszi győzelmével kapcsolatos adatok pontosításához ld. A. Trevor Hodge, 'Marathon: The Persians' Voyage', *Transactions of the American Philological Society* 105 (1975), 155–173.

⁵² Hérodotosz, *Historia* VII, 140.

⁵³ Ti. Pallasz Athénének.

⁵⁴ Hérodotosz VII, 141 (Muraközy Gyula fordítása). Ezt a második jóslatot a Püthia a pusztulás megjövendölésével elégedetlen athéniak ismételt kérésére adta, akik előzőleg kijelentették: nem mennek el a templomból, amíg hazájukra nézve nem kapnak kedvezőbb választ.

⁵⁵ Hérodotosz, *Historia* VII, 141. Muraközy Gyula fordításában: „Tritogeneia a sasszemű Zeustól kap faerődöt”. A „messziredörgő” jelzőhöz ld. *Íliász* XVI, 241. A fából készült fal kapcsán vita is támadt az athéniak között: az idősebbek szerint az Akropolisz köré kellett volna tövises védőkerítést vonni, mások szerint viszont „a fából készült fal” a görög hajókat jelenti: az oltalom tehát ezekben keresendő. A szalamiszi csatában később a görög hajóhad aratott győzelmet a perzsák fölött.

[10.31] Καὶ τοῖς ἐπὶ ξυροῦ ἀκμῆς ἔχουσι τὰς ἐλπίδας οὐκ ἐπέδειξε ξυντόμως σαφῆ τινα πορείας ὁδόν· ἀλλὰ τὴν οἰκίαν ἀμαθίαν τῶ τῶν χρησμῶν ξυνεσκίασεν ἀμφιβόλω, τοῦ ψεύδους τὰ φῶρια δειμαίνων.

[10.32] Παραπλήσιον δὲ καὶ αὐτὸ τοῦ χρημοῦ τὸ τέλος·

ὦ θεία Σαλαμῖς, ἀπολεῖς δὲ σὺ τέκνα γυναικῶν,
ἢ που σκιδναμένης Δημήτερος ἢ συνιούσης.

Ἦγνόει γάρ που, ὡς ἔδειξε, τοὺς τεθνηξομένους, εἴτε Πέρσαι εἶεν, εἴτε Ἀθηναῖοι. Διὰ τοῦτο γυναικῶν ἐμνήσθη μόνων, τὸ δὲ τούτων ἔθνος ἐσίγησεν· καὶ τὸ „σκιδναμένης δὲ Δημήτερος ἢ συνιούσης” ἀγνοοῦντός ἐστι παντελῶς τὸν τῆς νίκης καιρόν. Ἄλλ’ ἐνταῦθα μὲν ὁ Θεμιστοκλῆς, καὶ ξυνέσει καὶ ἀνδρεία χρησάμενος, οὐκ εἶασε τοῦ χρημοῦ παντελῶς διελεγθῆναι τὸ ψεῦδος· οὐ μὴν καὶ μελέους τοὺς Ἀθηναίους, ἀλλ’ εὐδαίμονας ἔδειξεν.

[10.33] Λακεδαιμονίοις δὲ καὶ Κνιδίοις οἱ τούτου χρημοὶ τοῖς μὲν ἦτταν, τοῖς δὲ δουλείαν προὔξενησαν. Λυκούργω δὲ τῶ νομοθέτῃ τοὺς ὠμοτάτους ἐκείνους καὶ αἰσχροτάτους νόμους δεδωκέναι φιλοτιμεῖται. Εἰς γὰρ Δελφοὺς ἀφικομένῳ ταῦτα ἔφη·

ἦκεις, ὦ Λυκόεργε, ἐμὸν ποτὶ πῖονα νηὸν
Ζηνὶ φίλος καὶ πᾶσιν Ὀλύμπια δώματ’ ἔχουσιν.
Δίξω ἢ σε θεὸν μαντεύσομαι ἢ ἄνθρωπον·
ἀλλ’ ἔτι καὶ μᾶλλον θεὸν ἔλπομαι, ὦ Λυκόεργε.
ἦκεις εὐνομίην διζήμενος· αὐτὰρ ἐγὼ τοι δώσω.

[10.34] Ὅποιους δὲ οὗτος τέθεικε νόμους, ἐν τῇ πρὸ ταύτης δεδηλώκαμεν διαλέξει. Ξενηλασίας γὰρ ἐνομοθέτησε καὶ παίδων

⁵⁶ Hérodotosz, *Historia* VII, 142 (Muraközy Gyula fordítása). Szó szerint: akár szétszór Démétér, akár összegyűjt.

⁵⁷ Hogy ti. tavasszal (vetés idején) vagy aratáskor szerzik-e meg a görögök a győzelmet.

⁵⁸ Hérodotosz (*Historia* VII, 143–144) elbeszélése szerint Themisztoklész (Kr. e. 528–462), Neoklész fia úgy értelmezte a jóslatot, hogy az nem a görögök, hanem a perzsák ellen szól. Érvelése szerint, ha Szalamisz az athéniai vereségének színhelye volna, akkor a jós „kegyetlen” (σχετλίη), nem pedig „isten” (θεῖη) Szalamisznak nevezné, jelezve, hogy lakosai elvesznek. Arra buzdította az athéniakat, hogy higgyék el: a „fából készült fal” a hajóikat jelenti, és készüljenek a tengeri harcra. A menekülésre szánt összegből kétszáz hajót építettek, amelyek végül döntő szerepet játszottak a 480-as szalamiszi tengeri győzelemben.

Azoknak pedig, akiknek reménye késélen táncolt, nem mutatott haladéktalanul valamilyen világos kivezető utat, hanem saját tudatlanságát a jóslatok kétértelmű kódéba burkolta, mivel félt hazugsága leleplezésétől.

Hasonlít ehhez ugyanazon jóslatnak a vége is:

Ó, te dicső Szalamisz, sok nő sarját megöled, míg elvetik és learatják Démétér adományát.⁵⁶

Nem tudja ugyanis, amint ezt be is bizonyította, hogy kik hálnak meg: a perzsák-e vagy az athéniak? Éppen ezért említi pusztán az asszonyokat, de nemzetiségüket elhallgatja. Az pedig, hogy „akár vet Démétér, akár arat” olyan személy kijelentése, akinek fogalma sincs a győzelem időpontjáról.⁵⁷ Themisztoklész azonban – okosságának és bátorságának köszönhetően – nem engedte, hogy a jóslat hamissága teljesen nyilvánvalóvá váljon, és bebizonyította, hogy az athéniak nem nyomorultak, hanem szerencsések.⁵⁸

A lakedaimóniaiak és a knidosziak esetében viszont e jós jövődölései az előbbieknél vereséghez, az utóbbiaknál pedig rabszolgaságához vezettek.⁵⁹ A jós azzal kérkedett, hogy ő adta a törvényadó Lükurgosz-nak azokat a végtelenül kegyetlen és szégyenteljes törvényeket. Így szólott ugyanis a Delphoiba érkező Lükurgoszhoz:

Idejöttél, ó Lükurgosz, az én gazdag szentélyembe,
Zeusz barátja és mindazoké, kik Olümposzt honukként bírják!
Tétovázom, vajon istennek hívjalak-e vagy embernek,
De reményilem inkább, hogy isten vagy, ó Lükurgosz.
Jó törvényt keresni jöttél: ezt megadom én néked.⁶⁰

Az előző részben bemutattuk, hogy Lükurgosz miféle törvényeket hozott. Törvényesítette az idegenek kitoloncolását, a gyermekekkel

⁵⁹ Oinomaosz, 7–8. töredék. Eusebiosz, *Praep. ev.* V, 25, 1–26, 3. Kr. e. 394-ben Knidosz mellett Konón athéni tengernagy (Kr. e. 444 előtt – 392 után) vezetésével egy perzsa flotta legyőzte a Peiszandrosz által irányított spártai hajóhadat. A csatában maga Peiszandrosz is elesett. A knidoszi vereség lelassította Spárta kisázsiai terjeszkedési törekvéseit. Ld. Diodorus Siculus, *Bibliotheca historica* XIV, 83, 5–7.

⁶⁰ Oinomaosz, 10. töredék. Eusebiosz, *Praep. ev.* V, 27, 8. Ezt a jóslatot szerzőnk már idézte a *Curatio* 9.10-ben. Vö. Hérodotosz, *Historia* I, 65; Diodorus Siculus, *Bibliotheca historica* VII, 14, 1. A Lükurgosz-féle törvények, Spárta és Delphoi összefüggéseihez ld. H. W. Parke – D. E. W. Wormell, *The Delphic Oracle* (Oxford: Blackwell, 1956), I, 85–89.

ἔρωτας ἀκολάστους καὶ γυναικῶν ὀμιλίας ἀθέσμους, καὶ τοὺς γαμη-
λίους ἀνατέτραφε νόμους. Ἄλλ' ὁ σοφώτατος καὶ μουσικώτατος
μάντις αὐτὸς ἔφη τοῦτους δεδωκέναι τοὺς νόμους καὶ θεὸν καλεῖ
τὸν ταῦτα νομοθετήσαντα καὶ ἀγνοεῖν ὁμολογεῖ, πότερον χρῆ θεὸν
αὐτὸν καλεῖν ἢ ἄνθρωπον· καὶ τὸ τιμιώτερον δοῦναι θελήσας, οὐ
δέδωκεν ὡς θεός, ἀλλ' „ἔλπομαι” εἶπεν ὡς ἄνθρωπος.

[10.35] Οὗτος καὶ τὰς Λακεδαιμονίων ἐπαινεῖ γυναικας ἀδεῶς
οἷς ἂν ἐθέλωσι μιγνυμένας καὶ φησιν·

γαίης μὲν πάσης τὸ Πελασγικὸν Ἄργος ἄμεινον,
ἵπποι Θρηϊκίαι, Λακεδαιμόνιοι δὲ γυναῖκες,
ἄνδρες δ' οἱ πίνουσιν ὕδωρ καλῆς Ἀρεθούσης.

[10.36] Οὗτος καὶ τὸν Ἀρχίλοχον, αἰσχρότατον γενόμενον
ποιητὴν, ἀοίδιμον προσηγόρευσε καὶ ἀθάνατον· καὶ πρὸς τὸν
τοῦδε ἔφη πατέρα·

ἀθάνατός σοι παῖς καὶ ἀοίδιμος, ὃ Τελεσίκλεις,
ἔσσετ' ἐν ἀνθρώποις.

[10.37] Καὶ τῷ Ὀμήρῳ ἔφη: „Ὀλβιε καὶ δῦσδαιμον”, τὸ μὲν διὰ
τὴν ἐπιγενομένην τυφλότητα, τὸ δὲ διὰ τὴν ποίησιν, ἦν κατὰ
πάντα εὖ ἔχειν ὑπέλαβε· δι' ἦν αὐτὸν ὁ Πλάτων μύρω κατὰ τὰς
χειλίδονας ἀλείψας, τῆς ὑπ' αὐτοῦ ξυντεθείσης ἀπέπεμψε πόλεως.

⁶¹ Lükurgosz idegenellenes törvényeit maga Platón is kifogásolja: „Az az eljárás viszont, hogy se ne engedjünk be idegeneket, se magunk külföldre ne utazzunk, egyrészt egyáltalán nem is lehetséges, azonkívül mások szemében nyersnek és barátságatlannak tűnnék fel, ha az idegenek kiűzésének már elnevezésében is ellen-szenves eljáráshoz folyamodnánk, és ily módon öntelt és összeférhetetlen jellemű-nek tüntetnénk fel magunkat. Pedig semmi esetre sem szabad lebecsülni azt, hogy vajon jó hírünk van-e mások előtt vagy sem.” Platón, *Törvények* XII, 950a–b (Kövendi Dénes fordítása).

⁶² Oinomaosz, *10. töredék*. Eusebiosz, *Praep. ev. V, 29, 4*. Arethusza forrása Szicíliaiban, Szürakuszai városa mellett található.

⁶³ Arkhilokhosz görög költő volt Párosz szigetén a Kr. e. VII. század második felében. Törvénytelen gyermekként született Kr. e. 650 körül, apja nemesi származású, édesanyja rabszolganő volt. Miután Lükambész, az előkelő pároszi polgár leánya, Neobulé nem viszonzta Arkhilokhosz szerelmét, gúnyverseivel állítólag öngyilkosságba kergette mindkettőjüket. Mind versei formáját, mind tartalmukat tekintve újjítónak számított: hozzá fűződik az ún. arkhilokhoszi verssor megteremtése, de az elégia és a iambosz műfajának népszerűsítése is. Kifejezőmódjában

folytatott zabolátlan szerelmet, a törvénytelen nőközösséget, és felborította a házasság szabályait.⁶¹ A legbölcsebb és legmuzikálisabb látnok pedig kijelenti: ő bocsátotta ki e törvényeket, és noha szerzőjüket istennek nevezi, mégis bevallja, hogy nem tudja: istennek vagy embernek kell-e szólítani őt? És noha a nagyobb tisztességű címet kívánja megadni, ezt nem istenként teszi, hanem emberként szól így: „reménylem”.

Apollón jóslatainak erkölcsstelensége

Ugyanez a jós magasztalja a lakedaimóniaiak feleségeit is, mivel ők korlátlanul közösülnek bárkivel, akivel csak akarnak, és így szól:

Az egész Földön legjobbak: a pelazg Argosz,
a trák lovak, a lakedaimóniai asszonyok,
és a férfiak, akik a szép Arethusza forrásából isznak.⁶²

Ezenkívül ő még Arkhilokhoszt,⁶³ a legszegyentelenebb költőt is megénekelendőnek és halhatatlannak nevezte, atyjának pedig ezt mondta:

Ó, Telesziklész, a te fiad halhatatlan és megénekelendő
lesz az emberek között.⁶⁴

Homéroszhoz így szólt: „Szerencsés és szerencsétlen”. Utóbbi a vaksága, előbbi a költészete miatt, amelyet Arkhilokhosz minden részletében kiválóan talált. Platón őt emiatt – a női szeméremtest ápolásához hasonlóan – először illatos olajjal keni meg, hogy aztán kiűzze őt az általa létrehozott államból.⁶⁵

korához képest rendkívül szokatlan szókimondással beszélt az érzéki szerelemről, melyért többen bírálták is. Ld. Plutarkhosz, *Moralia* 520b; Alex. Kelemen, *Sztrómata* I, 1, 2; Eusebiosz, *Praep. ev. V, 32, 2*; Órigenész, *Kelszsz ellen* III, 25. Arkhilokhosz a feltevések szerint a naxosziakkal vívott egyik csatában esett el.⁶⁴ Oinomaosz, *11. töredék*. Eusebiosz, *Praep. ev. V, 33, 1–2*.

⁶⁵ Ld. még *Curatio* 2.6 és 5.9. Mindkét előbbi helyen – különösen a *Curatio* 2.6-ban – egyértelmű utalás történik a női szeméremtestre. A görög *χειλιδών* kifejezés ugyanis egyaránt jelenthet fecskét és női szeméremtestet. E kétértelműséget az ókori szerzők közül többen is felhasználták. Ld. pl. Arisztophanész, *Lüszisztrató* 770 és 775. Ehelyütt kell tehát korrigálnunk a *Curatio* 2.6 idevágó fordítását is. A 2014-ben általunk kiadott szövegben ez így hangzott: „a filozófusok legkiválóbbja [...] miután illatos olajjal bekente Homéroszt, mint az asszonyok a fecskéket” (*A görög betegségek orvoslása* I. kötet, 89). A szerző eredeti szándékának megfelelően viszont így kell fordítani: „a filozófusok legkiválóbbja [...] miután illatos olajjal bekente Homéroszt, mint az asszonyok a szeméremtestüket”.

[10.38] Οὗτος καὶ Κλεομήδη τὸν πύκτην θείας ἐκέλευσεν ἀξιοῦσθαι τιμῆς·

ῥστατος ἠρώων, φησί, Κλεομήδης Ἀστυπαιαίεος,
ὄν θυσίαις τιμᾶσθ' ὡς οὐκέτι θνητὸν ἔοντα.

Ἵσας δὲ οὗτος μαιφονίας τετόλμηκεν, ἤδη πρόσθεν εἰρήκαμεν.
[10.39] Καὶ Μηθυμναίοις δὲ τοῦτον ἔδωκε τὸν χρησμὸν·

ἀλλὰ κε Μηθύμνης ναέταις πολὺ λῶϊον ἔσται,
φαλλήνων τιμᾶσι Διωνύσοιο κάρηνον.

Καὶ οὐκ ἐρυθριᾷ τῶν θεῶν ὁ σοφώτατος, ὃν Φοῖβον οἱ ποιηταὶ
προσωνόμαζον, ὡς δὴ ἀγνὸν καὶ ἀμίαντον, τοῦ Διονύσου τὸ
ἀκροπόσθιον τιμᾶσθαι χρησμοδῆσας.

[10.40] Οὗτος ἐμπιπραμένῳ μὲν οὐκ ἐπήμυνε τῷ οἰκείῳ νεῶ,
ἔφη δὲ τοῦτον παρὰ τῶν Μοιρῶν εἰληφέναι τὸν κληρὸν καὶ
μονωδῖαν ἦσε, τὸ πάθος ὀλοφυρόμενος. Ἐγὼ δὲ ταύτης τὸ τέλος
ἐρῶ·

τέτλαθι Μοιράων ἀμετάτροπα δῆνεα θυμῷ·
ταῖσι γὰρ οὐρανίδαο Διὸς κατένευσε κάρηνον,
ὅττι κε δινήσωσι, μένειν ἀσάλευτον, ἀτράκτοις.
Αἶσα γὰρ ἦν δολιχοῖσι χρόνοις περικαλλέα σηκὸν
πυρῶν αἰώρησι διπετέεσσι δαμῆται.

[10.41] Καὶ ἕτερα δὲ μυρία ἔστιν εὐρεῖν ἐν τοῖς τούτου χρησ-
μοῖς καταγέλαστα. Ξυνήγαγε δὲ τούτους οὐ μόνον ὁ Πορφύριος
ἐν τοῖς Περὶ τῆς ἐκ λογίων φιλοσοφίας, ἀλλὰ καὶ ὁ κυνικὸς
Οἰνόμαος, διελέγχων τῶν χρησμολόγων τὸ ψεῦδος.

[10.42] Οἰνομάου δὲ καὶ Πορφυρίου καὶ Πλουτάρχου καὶ
Διογενιανοῦ καὶ τῶν ἄλλων ὑμῶν ἔνεκα ἐπεμνήσθη, ἐπειδήπερ

⁶⁶ Eusebiosz, *Praep. ev.* V, 34, 2–4; Oinomaosz, *12. töredék.* Kleomédész históriájához ld. *Curatio* 8.26–28.

⁶⁷ Oinomaosz, *13. töredék.* Eusebiosz, *Praep. ev.* V, 36, 1. Méthümna városa (ma Molyvo) Leszbosz szigetén található. A méthümnai halászsok hálója olajfából készült arcképet hozott a felszínre. Azonosítás végett Delphoiba vitték, ahol azt a parancsot kapták, hogy *Dionüszosz Phallénosz* néven tiszteljék azt. A tengerből kihalászott faalkotást megtartották és imádsággal, áldozatokkal tisztelték, Delphoiba pedig elküldték annak bronzmását. Ld. Pauszaniász, *Göröghon leírása* X, 19, 2. Szerzőnk Eusebiosztól eltérően értelmezi a történetet. Eusebiosz ugyanis arra helyezi a hangsúlyt, hogy a különböző városok egymástól eltérő dolgokat kínálnak: márványból, bronzból vagy éppen aranyból készült fejszobrokat, képmásokat. Theodorétosz erőteljesebben domborítja ki a szimbólum fallikus jellegét, noha a

Ez a jós parancsolta meg azt is, hogy az ökölvívó Kleomédészt isteni tiszteletre méltassák.

Az asztúpalaiai Kleomédész az utolsó a héroszok közt,
égőáldozattal tiszteljétek őt, mert nem halandó többé.⁶⁶

Korábban szoltunk már arról, miféle gyilkosságokra vetemedett.
A méthümnaiaknak pedig a következő jóslatot adta:

A méthümnai lakosok számára sokkal jobb volna,
ha Dionüszosz falloszának hegyét tisztelnék.⁶⁷

Az istenek legbölcsebbike pedig – akit a költők Phoibosznak, azaz Tisztának, Ragyogónak neveznek – nem pirult el, miközben megjövendölte, hogy Dionüszosz előbőrét szentként és szeplőtlenként tiszteljék.

Ő volt az, aki a saját égő templomát sem védelmezte,⁶⁸ hanem azt mondta, hogy ezt a Moirák által kijelölt sorsot kell elfogadnia, így csak egy szólót énekelt a fájdalom elsiratásaképpen. E siralomdal végét idézem:

Türellemmel viseld a Moirák megváltozhatatlan döntéseit,
akikre Uranosz fia, Zeusz, rábólított fejével,
hogy mit orsóikon megfognak, megingatlanul megmaradjon.
Hiszen régtől fogva ez volt a legszebb szentély sorsa:
martaléka legyen Zeusz lezúduló vörös lángjainak.⁶⁹

Az ő jóslataiban számtalan egyéb nevetséges dolog található. Ezeket nemcsak Porphüriosz gyűjtötte össze *A jósk filozófiájáról* című munkájában, hanem a cinikus Oinomaosz is, aki megcáfolta az a jósk hazugságait.⁷⁰

Oinomaoszt, Porphürioszt, Plutarkhoszt, Diogenianoszt és a többieket miattatok említettem, mivel a rátok vonatkozó dolgokban

szöveg elsődleges értelme nem ezt sugallja. Ld. pl. SC 266, 107, 1. jegyzet; M. Casevitz – F. Frontisi-Ducroux, 'Le Masque du "Phallen": sur une épiclese de Dionysos à Methymna', *Revue de l'histoire des religions* 206 (1989), 115–127.

⁶⁸ Apollón delphoi temploma Kr. e. 548-ban égett le. A másodikat – amely 510-ben épült – földrengés tette tönkre Kr. e. 373-ban. Akkoriban építették meg a harmadik szentélyt. Kr. u. 362 táján Julianus megpróbálta visszaállítani az ottani kultuszt, de a Püthia az ő bukását jövendölte meg. Ld. fentebb, *Curatio* 10, 27. Apollón templomát végül Nagy Theodosius záratta be Kr. u. 390-ben. Ld. SC 57, 373, 2. jegyzet. Ld. még

⁶⁹ Porphüriosz, *A jósk filozófiájáról* 171–172. Eusebiosz, *Praep. ev.* VI, 2,2–3,1.

⁷⁰ Oinomaosz lehetett a forrása Órigenész *Kelszosz ellen* VII, 5–6-nak is.

ἡμῖν τὰ ὑμέτερα λέγοντές εἰσιν ἀξιόχρεοι· ἡμῖν δὲ ἀρκεῖ τῶν πραγμάτων ἢ μαρτυρία, γεγωνοτάτη κεχρημένη φωνῇ καὶ τὸ τῶν χρηστηρίων διελέγχουσα ψεῦδος.

[10.43] Πρὸ μὲν γὰρ δὴ τῆς τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν ἐπιφανείας, οἷόν ποῦ τινος ζόφου τὴν οἰκουμένην κατέχοντος, καθάπερ τινὲς λησταὶ καὶ λωποδύται, οἱ τῶν ἀνθρώπων ἀλάστορες, οἱ παμπόνηροι δαίμονες, καὶ λόχοις ἐχρῶντο καὶ πάγαις καὶ ἄρκυσι παντοδαπαῖς, ἀγρεύοντες τῶν ἀνθρώπων τὴν φύσιν· ἐπειδὴ δὲ ἀνέσχε τῆς ἀληθείας τὸ φῶς, ἐδραπέτευσαν ἅπαντες καὶ τοὺς οἰκίους κατέλιπον χηραμούς.

[10.44] Τῷ τοι ἐβόων αὐτίκα φανέντος·

Ἔα· τί ἡμῖν καὶ σοί, υἱὲ τοῦ Θεοῦ; ἦλθες ὧδε πρὸ καιροῦ βασανίσαι ἡμᾶς.

Καὶ ἕτεροι δὲ πάλιν ὄρκουν αὐτόν, ἵνα μὴ αὐτοὺς εἰς τὴν ἄβυσσον πέμψῃ. Ἐν δὲ Φιλίπποις τὸ πνεῦμα τοῦ Πύθωνος περὶ τῶν ἀποστόλων ἐβόα·

Οὔτοι οἱ ἄνθρωποι δοῦλοι τοῦ Θεοῦ τοῦ ὑψίστου εἰσίν, οἱ τινες καταγγέλλουσιν ἡμῖν ὁδὸν σωτηρίας.

[10.45] Θεασάμενοι τοίνυν πανταχοῦ διατρέχον τῆς ἀληθείας τὸ κήρυγμα, καθάπερ στρατιῶται φυγάδες πολλὰ δεινὰ καὶ παράνομα δεδρακότες, εἶτα τῆς τοῦ βασιλέως αἰσθόμενοι παρουσίας, ἀπέδρασαν καὶ γυμνὰς τὰς ἐνέδρας κατέλιπον.

[10.46] Ὁ δὲ τῶν ὄλων παμβασιλεὺς τὰ τούτων κατέλυσεν ὀρμητήρια· καὶ οὔτε τῆς Κασταλίας προαγορεύει τὸ ὕδωρ, οὔτε Κολοφῶνος ἢ πηγὴ προθεσπίζει, οὐχ ὁ Θεσπρώτιος λέβης μαντεύεται, οὐχ ὁ τρίπους ὁ Κιρραῖος χρησμολογεῖ, οὐ τὸ Δωδωναῖον χαλκεῖον ἀδολεσχεῖ, οὐχ ἡ πολυθρύλητος φθέγγεται δρῦς, ἀλλὰ σιγᾷ μὲν ὁ Δωδωναῖος, σιγᾷ δὲ ὁ Κολοφώνιος καὶ Δήλιος καὶ Πύθιος καὶ Κλάριος καὶ Διδυμαῖος καὶ ἡ Λεβαδία καὶ ὁ Τροφώνιος καὶ ὁ Ἀμφίλοχος καὶ ὁ Ἀμφιάραος καὶ ὁ Ἄμμων καὶ ἡ τῶν Χαλδαίων καὶ Τυρρηῶν νεκυία.

számotokra megbízható elbeszélők. Nekünk viszont elegendő a tények tanúsága, amely a leghangosabban szól, és megcáfolja a jóslatok hazugságait.

Krisztus érkezése óta a jósök elhallgattak

A mi Üdvözítőnk megjelenése előtt a sötétség úgyszólván erősen markában tartotta a világot, az embereken bosszút álló gonosz démonok pedig rablók és utcai tolvajok módján lesben álltak, kelepécét állítottak és különféle hálók kivetésével vadásztak az emberi természetre. Mióta azonban felkelt az igazság világossága, mindannyian futásnak eredtek, odahagyván saját rejtekhelyeiket.

Ezért, mikor megjelent előttük, a démonok rögvést így kiáltottak:

Jaj, mi közünk hozzád, Jézus, Istennek fia? Azért jöttél ide, hogy idő előtt meggyötörj minket?⁷¹

Mások ismét azért könyörögnek hozzá, hogy ne hajítsa őket a feneketlen mélységbe. Filippiben a Püthón szelleme ezt harsogta az apostolok felől:

Ezek az emberek a magasságos Istennek szolgálói, kik néktek az üdvösség útját hirdetik.⁷²

Látván tehát, hogy az igazság üzenete mindenfelé szétterjedt, a sok szörnyűséget és törvényteleniséget elkövető katonák módján megfutamodtak, majd miután észrevették a király megjelenését, elillantak, őrhelyeiket pedig faképnél hagyták.

A világegyetem legnagyobb Királya pedig összetörte támaszpontjait: Kasztália vize nem jósol, Kolophón forrása nem jövendöl; a theszprótiai medence nem prófétál, a kirrhai háromlábú üst nem beszél az elkövetkezendőkről, a dodonai rézüst nem fecseg többé, a hírneves tölgyfa sem szólal meg.⁷³ Ellenkezőleg: hallgat a dodonai és a kolophóni jós; nemkülönben a déloszi, a püthiai, a klariszi, a didümai és a lebadiai; elnémult Trophóniosz, Amphilokhosz, Amphiarosz és Ammón, velük együtt pedig a káldeusok és türrhének halottidézése.

⁷¹ Mt 8, 29.

⁷² Csel 16, 17.

⁷³ Vö. Alex. Kelemen, *Protreptikosz* II, 11.

[10.47] Σιγᾶν γὰρ αὐτοῖς ἐκέλευσεν ὁ ἐπιτιμῶν ἀβύσσῳ, κατὰ τὸν προφήτην, καὶ ξηραίνων αὐτήν, ὁ λέγων τῇ ἀβύσσῳ·

Ἐρημώθησῃ, καὶ τοὺς ποταμούς σου ξηρανῶ.

[10.48] Καὶ ὁ Δαφναῖος Ἀπόλλων, τὸν ἡμέτερον παρασκευάσας μετατεθῆναι νεκρόν, οὐρανόθεν ἐδέξατο τὸν σκηπτόν. Οὐ γὰρ εἶα προλέγειν αὐτὸν καὶ ξυνήθως ἀποβουκολεῖν τοὺς ἀνθρώπους τοῦ σταυρωθέντος ὁ μάρτυς, ἀλλὰ καθάπερ ὁ μέγας Παῦλος τῷ τοῦ Πύθωνος ἐπετίμησε πνεύματι, οὕτως ἢ τοῦ μάρτυρος κόνις τὸ τοῦ μάντεως ἐχαλίνωσε ψεῦδος.

[10.49] Ὅποιοι μὲν οὖν τῶν ὑμετέρων θεῶν οἱ χρησιμοί, παρὰ τῶν ὑμετέρων μεμαθήκατε φιλοσόφων· ὅποια δὲ ὁ τῶν ὄλων προλέγει Θεός, καὶ ὅπως βιωφελῆ καὶ ὄνησιφόρα καὶ τῆς ἀληθείας ἀφιέντα τὴν αἴγλην, ἔξεστι τῷ βουλομένῳ καταμαθεῖν ἀκριβῶς, τοῖς θείοις ἐντετυχηκότι λόγοις. Ἐγὼ δὲ γε ὀλίγων τινῶν ἀπομνημονεύσω προρρήσεων, ἵνα καὶ ἐκ παραλλήλου τὸ διάφορον δείξω.

[10.50] Πρώτας μέντοι ἐκείνας ἐρῶ, αἱ τὴν τῶν εἰδώλων κατάλυσιν προηγόρευσαν. Ἀκούσατε τοίνυν Ἡσαΐου τοῦ προφήτου λέγοντος·

Ἔσται ἐν ταῖς ἐσχάταις ἡμέραις ἐμφανὲς τὸ ὄρος Κυρίου, καὶ ὁ οἶκος τοῦ Θεοῦ ἐπ’ ἄκρων τῶν ὀρέων, καὶ ὑψωθήσεται ὑπεράνω τῶν βουνῶν, καὶ ἤξουσιν ἐπ’ αὐτὸν πάντα τὰ ἔθνη, καὶ πορεύσονται λαοὶ πολλοὶ καὶ ἐροῦσι· δεῦτε καὶ ἀναβῶμεν εἰς τὸ ὄρος Κυρίου καὶ εἰς τὸν οἶκον τοῦ Θεοῦ Ἰακώβ, καὶ ἀναγγελεῖ ἡμῖν τὴν ὁδὸν αὐτοῦ· καὶ πορευσόμεθα ἐν αὐτῇ. Ἐκ γὰρ Σιών ἐξελεύσεται νόμος καὶ λόγος Κυρίου ἐξ Ἱερουσαλήμ, καὶ κρινεῖ ἀνὰ μέσον τῶν ἐθνῶν καὶ ἐλέγξει λαὸν πολύν, καὶ συγκόψουσι τὰς μαχαίρας αὐτῶν εἰς ἄροτρα,

⁷⁴ Ld. Ésa 50, 2: „Ímé én dorgálásommal kiszáraztatom a tengert, a folyókat pusztává teszem, megbűzhödnek halaik, hogy nincsen víz, és szomjúságtól meghalnak.”

⁷⁵ Ésa 44, 27; Zsolt 106, 9.

⁷⁶ Szent Babülasz antiochiai vértanú-püspökről (Kr. u. 238–251) van szó, aki Decius alatt szenvedett vértanúhalált. Eusebiosz, *Hist. eccl.* VI, 39. Theodóretosz *Egyháztörténetében* (*Hist. eccl.* III, 6–7) bemutatja, hogy a daphnéi jós tanácsára

Ő, aki a próféta szerint ráparancsol a mélységre és kiszárítja azt,⁷⁴ csendre intette őket és így szólt a szakadékhöz:

Száradj ki! És kiaszatom folyóvizeidet!⁷⁵

A daphnéi Apollón, amikor előkészítette a mi halottunk testének áthelyezését, villámcsapás érte őt a mennyből.⁷⁶ A Megfeszített Krisztus vértanúja ugyanis nem engedte, hogy jövendöljön és szokása szerint félrevezesse az embereket, hanem amiképpen már a híres Pál is ráparancsolt a Püthón szellemére, ugyanúgy e vértanú hamva is megzabolázta a látnok hazugságát.

A népek üdvösségének megjövendölése

Hogy milyenek a ti isteneitek jóslatai, azt megtudhattátok a saját filozófusaitoktól. Az isteni írásokat olvasó érdeklődő pedig világosan megtudhatja, mit jövendöl a világegyetem Istene, hogy ez miképpen hasznos és előnyös az élet számára, illetve hogyan sugározza az igazság ragyogását. Én csupán néhányat idézek e jövendölések közül, hogy a párhuzamok alapján a különbséget felmutathassam.

Ézsaiás megjövendöli a bálványok pusztulását

Azokat az első próféciákat idézem, amelyek megjövendölték a bálványok pusztulását. Halljátok tehát Ézsaiás prófétát, amikor így szól:

Lészen az utolsó napokban, hogy erősen fog állani az Úr hegye és az ő háza hegyeknek felette, és magasabb lesz az halmoknál, és özönleni fognak hozzá minden pogányok. És eljön sok nép, mondván: Jertek, menjünk fel az Úr hegyére, Jákób Istenének házához, hogy megtanítsa minket az Ő útjaira, és mi járjunk az Ő ösvényein; mert törvény és tanítás Sionból jó, és Jeruzsálemből az Úrnak beszéde. Ki ítéletet tesz a pogányok között, és bíraskodik sok nép felett; és csinálnak

Julianus császár át akarta helyezettetni Babülasz maradványait, hogy az Antiochiához közeli Daphnéban visszaállítsa Apollón régi szentélyét. A keresztyének tiltakozását keményen megtorolta ugyan, de a daphnéi szentély villámcsapás következtében leégett. Ld. még Sozomenosz, *Hist. eccl.* V, 20.

βδελύγματα αὐτοῦ τὰ ἀργυρᾶ καὶ τὰ χρυσᾶ, ἃ ἐποίησαν ἑαυτοῖς εἰς τὸ προσκυνεῖν τοῖς ματαίοις καὶ ταῖς νυκτερίσι, τοῦ εἰσελθεῖν εἰς τὰς τρώγλας τῆς στερεᾶς πέτρας καὶ εἰς τὰ σχίσματα τῶν πετρῶν, ἀπὸ προσώπου τοῦ φόβου Κυρίου καὶ ἀπὸ τῆς δόξης τῆς ἰσχύος αὐτοῦ, ὅταν ἀναστῆ θραῦσαι τὴν γῆν.

[10.56] Ταύτης δὲ τῆς προφητείας τὴν ἐρμηνείαν οὐχ ἡμᾶς προσήκει ποιήσασθαι, ἀλλ' ὑμᾶς θαυμάσαι τοῦ χρησιμοῦ τὴν ἀλήθειαν καὶ ξυνομολογήσαι τὰ παρ' ὑμῶν πολλάκις γεγενημένα.

[10.57] Ἀλλὰ μὴ ἐρυθριάσητε, ὧ ἄνδρες· αἰδεῖσθαι γὰρ οὐ τὴν ὁμολογίαν τῆς ἀμαρτίας, ἀλλὰ τὴν πράξιν προσήκει. Εἰ δὲ ὑμεῖς λέγειν οὐ βούλεσθε, ἀλλ' οὖν ἴσασιν ἅπαντες αὐτόπται γενόμενοι τῶν ἐν τῇ γῆι πολλάκις καταχωσθέντων θεῶν καὶ ὑπὸ τῶν εὐσεβεῖν δεδιδαγμένων ἀνασπασθέντων ἐκεῖθεν καὶ δήλων γεγενημένων.

[10.58] Οἱ μὲν γὰρ τῇ δυσσεβείᾳ δεδουλωμένοι κατέχωσαν, ἐπικουρεῖν ἠγούμενοι τοῖς θεοῖς, οἱ δὲ τοῖς τὰ τοιαῦτα μαστεύουσι κατεμήνυσαν, οἱ δὲ ὀρύξαντες καὶ εὖρον καὶ προὔθεσαν ἐν ταῖς ἀγοραῖς, ὥστε καὶ παρὰ γυναικῶν καὶ μειρακίων κωμωδεῖσθαι τοὺς καλουμένους θεοὺς. Τὰ μὲν γὰρ ἐρπετῶν ἦν, τὰ δὲ τετραπόδων ἰνδάλματα· ἤδη δὲ καὶ νυκτερίδων καὶ μυιῶν εἰκασματα προσεκύνησαν. Καὶ αὐτὰ μὲν ἀναιροῦσι τὰ ζῶα, τοὺς ὄφεις λέγω καὶ τοὺς σκορπίους καὶ τὰς μυίας καὶ νυκτερίδας, τὰ δὲ τούτων ἐθεοποιοῦν μιμήματα.

[10.59] Ἀλλὰ τούτων περὶ πολλοὺς ἤδη διεξήλθομεν λόγους· τῶν ἄλλων οὖν χρησμῶν καταμάθωμεν τὴν ἀλήθειαν. Τοῦ δὲ αὐτοῦ προφήτου καὶ ταῦτα τὰ ῥήματα·

Τάδε λέγει Κύριος ὁ Θεὸς Ἰσραὴλ· τῇ ἡμέρᾳ ἐκείνῃ πεποιθῶς ἔσται ἄνθρωπος ἐπὶ τῷ ποιήσαντι αὐτόν· οἱ δὲ ὀφθαλμοὶ αὐτοῦ εἰς τὸν ἅγιον τοῦ Ἰσραὴλ ἐμβλέψονται. Καὶ οὐ μὴ πεποιθότες ὧσιν ἐπὶ τοῖς βωμοῖς οὐδὲ ἐπὶ τοῖς ἔργοις τῶν χειρῶν αὐτῶν, ἃ ἐποίησαν οἱ δάκτυλοι αὐτῶν. Καὶ οὐκέτι ὄψονται τὰ δένδρα οὐδὲ τὰ βδελύγματα αὐτῶν.

⁷⁹ Ésa 2, 18–21.

⁸⁰ Szerzőnk *Ézsaiás-kommentárjában* megjegyzi, hogy ő maga látta, amint a hívek megtalálták, kiásták és elégették a földbe elrejtett bálványokat. Ld. Théodoret de Cyr, *Commentaire sur Isaïe*, ed. Jean-Noël Guinot, Sources Chrétiennes, 3 vols: 276, 295, 315 (Paris: Cerf, 1980–1984), SC 276, 206–208.

⁸¹ Kelemen beszámolója szerint „Polemón azt beszéli el, hogy a Trója környékén lakók a vidékükön található egereket tisztelik, amelyeket szminthoszoknak hívnak

denevéreknek, hogy elmenjen a sziklák lyukaiba és a hegyek hasadékiba, az Úr félelme elől és az Ő nagyságának dicsősége előtt, mikor felkél, hogy megrettentse a földet.⁷⁹

Nem a mi dolgunk, hogy megmagyarázzuk e próféciát, hanem a tietek, hogy megcsodáljátok a jóslat igazságát, és egybehangzón beismerjétek mindazt, ami nálatok oly gyakran megtörtént.

Ne pironkodjatok, ó férfiak; nem a bűn bevallása, hanem annak cselekvése ad okot a szégyenkezésre. Még ha ti nem is akarjátok bevallani, mindenki tudja már, hogy szemtanúk vannak rá: az isteneket gyakran a földbe temették, a hitben neveltek onnét ismét kiásták, majd közszemlére tették azokat.⁸⁰

Az istentelenség szolgálói úgy vélték: isteneiknek jó szolgálatot tesznek azzal, hogy elássák őket. Mások viszont megmutatják az effélék iránt érdeklődőknek, akik aztán kiássák, majd a leleteket kiállítják a piactéren, hogy az asszonyok és az ifjak kigúnyolhassák az úgynevezett isteneket. Némelyek csúszómászó állatok, mások négylábúak ábrázolásai. Hiszen még a denevérek és egerek képmásai előtt is leborultak,⁸¹ és jóllehet ezeket az állatokat egyébként megölik – a kígyókról, skorpiókról, egerekről és denevérekről beszélek – képmásaikat viszont istenítették.

Ezeket azonban már elég hosszasan megcáfoltuk; hadd ismerjük meg hát a többi próféciák igazságát. Ugyanazon prófétától származnak ezek a kijelentések is:

Így szól az Úr, Izrael Istene: ama napon Teremtőjére tekint az ember, és szemei Izrael Szentjére néznek; és nem tekint többé az oltárookra, sem kezeinek alkotmányára, amiket ujjai készítettek. Nem nézi többé a berkeket és azok utálatosságait.⁸²

[az „egér” krétai tájszólásban], mivelhogy elrágta az ellenség nyilainak húrját. Apollón Szminthioszt is azokról az egerekről nevezték el.” Alex. Kelemen, *Protreptikosz* II, 39 (Tóth Vencel fordítása).

⁸² Ésa 17, 6–8.

[10.60] Ταῦτα πρὸ πλειόνων ἢ χιλίων ἐτῶν τῆς Κωνσταντίνου βασιλείας προηγόρευσεν ὁ προφήτης, μεθ' ἣν τὰ τῶν δαιμόνων κατελύθη τεμένη. Ἀλλὰ καὶ πόρρωθεν ὁ θεοφόρος ἀνὴρ ὡς παρῶν ἑώρα καὶ προὔλεγε τὰ μετὰ τοσοῦτον ἐσόμενα χρόνον· ὁ δὲ Δωδωναῖος καὶ ὁ Πύθιος οὐδὲ τὰ μετὰ τρεῖς ἐσόμενα μῆνας προειπάτην, ὡς ἔμελλεν ἔσεσθαι, ἀλλὰ τῆδε κάκεισε κλινομένους ἐδιδότην χρησμούς.

[10.61] Ἀκούσατε δὲ καὶ τῶν ἐξῆς·

Ἐπιστράφητε οἱ τὴν βαθεῖαν βουλήν βουλευόμενοι καὶ ἄνομον υἱοὶ Ἰσραὴλ, ὅτι τῆ ἡμέρα ἐκείνη ἀφελοῦνται οἱ ἄνθρωποι τὰ χειροποίητα αὐτῶν τὰ ἀργυρᾶ καὶ τὰ χρυσᾶ, ἃ ἐποίησαν αἱ χεῖρες αὐτῶν.

Καὶ πάλιν·

Ἐγὼ Θεὸς πρῶτος· καὶ εἰς τὰ ἐπερχόμενα ἐγὼ εἰμι. Εἶδοσαν ἔθνη καὶ ἐφοβήθησαν· τὰ ἄκρα τῆς γῆς ἐξέστησαν· ἤγγισαν καὶ ἤλθον, ἅμα κρίνων ἕκαστος τῷ πλησίον βοηθῆσαι καὶ τῷ ἀδελφῷ. Καὶ ἐρεῖ· ἰσχυρὸν ἀνὴρ τέκτων καὶ χαλκεὺς τύπτων σφύρα, ἅμα ἐλαύνων. Ποτὲ μὲν ἐρεῖ· σύμβλημα καλὸν ἐστίν· ἰσχύρωσαν αὐτὸ ἐν ἡλοῖς· θήσουσιν αὐτό, καὶ οὐ κινήσεται.

[10.62] Οὔτε γὰρ στήναι μὴ καθηλωμένα δύναται οὔτε βαδίζειν μὴ παρ' ἄλλων φερόμενα. Καὶ αὐθις·

Ἰακώβ ὁ παῖς μου ἀντιλήψομαι αὐτοῦ. Ἰσραὴλ ὁ ἐκλεκτός μου· προσεδέξατο αὐτὸν ἡ ψυχὴ μου. Ἔδωκα τὸ πνεῦμά μου ἐπ' αὐτόν· κρίσιν τοῖς ἔθνεσιν ἐξοίσει· οὐ κεκράζεται οὐδὲ ἀνήσει, οὐδὲ ἀκουσθήσεται ἔξω ἢ φωνὴ αὐτοῦ· κάλαμον τεθλασμένον οὐ κατεάξει καὶ λίνον καπνιζόμενον οὐ σβέσει, ἀλλ' εἰς ἀλήθειαν ἐξοίσει κρίσιν· ἀναλάμψει καὶ οὐ θραυσθήσεται, ἕως ἂν θῆ ἐπὶ τῆς γῆς κρίσιν· καὶ ἐπὶ τῷ ὀνόματι αὐτοῦ ἔθνη ἐλπιούσιν. Οὕτως λέγει Κύριος ὁ Θεὸς Ἰσραὴλ, ὁ ποιήσας τὸν οὐρανὸν καὶ πῆξας αὐτόν, ὁ στερεώσας τὴν γῆν καὶ τὰ ἐν αὐτῇ καὶ διδοὺς πνοὴν τῷ λαῷ τῷ ἐπ' αὐτῆς καὶ πνεῦμα τοῖς πατοῦσιν αὐτήν. Ἐγὼ Κύριος ὁ Θεὸς ἐκάλεσά σε ἐν δικαιοσύνῃ, καὶ κρατήσω τῆς χειρὸς σου καὶ ἐνισχύσω σε· καὶ ἔδωκά σε εἰς διαθήκην γένους, εἰς φῶς

A próféta mindezt több mint ezer esztendővel Konstantin uralkodása előtt jövendölte meg, ami után összetörték a démonok szentélyei.⁸³ Ez az Istentől ihletett férfiú olyan távolról is úgy látta és úgy jövendölte meg az időben később bekövetkezendő eseményeket, mintha ő maga lett volna ott. A dodonai és a püthiai pedig azt sem tudták megjósolni, hogy a három hónap múltán esedékes dolgok miképpen történnek majd, hanem ide-oda hajló jóslatokat közöltek.

Hallgassátok meg a folytatást is:

Térjete vissza hát hozzá, akitől oly nagyon elpártolátok, Izráelnek fiai! Mivel ama napon megveti mindenki ezüst bálványait és arany bálványait, a melyeket kezeitek csináltak néktek bűnre.⁸⁴

És újfent:

Én, az Úr, az első és utolsókkal is az vagyok én! Látták a szigetek és megrémülének, a földnek végei reszkettek, közelegtek és egybegyűltek. Kiki társát segíti, és barátjának ezt mondja: Légy erős! És bátorítja a mester az ötvöst, és a kalapáccsal simító azt, aki az ültöt veri. Így szól a forrasztásról: Jó az! – és megerősíti szegekkel, hogy meg ne mozduljon.

Hiszen az efféle istenek nem tudnak állni, ha nincsenek szegekkel odaerősítve, sem jární, ha valaki más nem hordozza őket. És ismét:

Ímé Jákób az én szolgám, akit gyámolítok. Izráel az én választottam, akit szívem kedvel, lelkemet adtam ő belé, törvényt beszél a népeknek. Nem kiált és nem lármáz, és nem hallatja szavát az utcán. Megrepedt nádat nem tör el, a pislogó gyertyabelet nem oltja ki, a törvényt igazán jelenti meg. Nem pislog és meg nem reped, míg a földön törvényt tanít, és a szigetek várnak tanítására. Így szól az Úr Isten, aki az egeket teremté és kifeszíté, és kiterjeszté termésivel a földet, aki lelket ad a rajta lakó népnek, és lehetet a rajta járóknak: – Én, az Úr, hívtalak el igazságban, és fogom kezedet, és megőrizlek és népnek szövetségévé teszek, pogányoknak világosságává. Hogy megnyisd a vakoknak szemeit, hogy a foglyot a tömlöcből kihozzad, és a fogházból a sötétben ülőket. Én vagyok az Úr,

⁸³ A pogány szentélyek Konstantin alatti lerombolásához ld. pl. Robin Lane Fox, *Pagans and Christians* (New York: Knopf, 1987), 663–681.

⁸⁴ Ésa 31, 6–7.

ἐθνῶν, ἀνοῖξαι ὀφθαλμοὺς τυφλῶν, ἐξαγαγεῖν ἐκ δεσμῶν δεδεμένους καὶ ἐξ οἴκου φυλακῆς καθημένους ἐν σκότει. Ἐγὼ Κύριος ὁ Θεός· τοῦτό μοί ἐστιν ὄνομα. Τὴν δόξαν μου ἐτέρῳ οὐ δώσω οὐδὲ τὰς ἀρετάς μου τοῖς γλυπτοῖς.

[10.63] Ταῦτα ὁ τῶν ὄλων Θεὸς πρὸς τὸν δεσπότην Χριστὸν ὡς πρὸς ἄνθρωπον ἔφη, ἀπὸ τῆς ὀρωμένης φύσεως Ἰακώβ αὐτὸν καὶ Ἰσραὴλ ὀνομάσας· ἐξ ἐκείνου γὰρ δὴ κατὰ σάρκα τοῦ γένους ἀνέτειλε· καὶ ἔδειξεν αὐτοῦ σαφῶς τὴν πραότητα καὶ τὴν μακροθυμίαν, ἣ παροινούμενος παρ' Ἰουδαίων ἐχρήσατο. Τοῦτον εἰς διαθήκην ἔφη δοθῆναι τοῦ γένους· καὶ γὰρ τοῖς πατριάρχαις καὶ αὐτοῖς Ἰουδαίοις τὴν δι' αὐτοῦ σωτηρίαν ὑπέσχετο.

[10.64] Ἐφη δὲ αὐτὸν καὶ εἰς φῶς ἐθνῶν ἀνατεῖλαι, ὥστε τῶν τυφλῶν ἀνοῖξαι τοὺς ὀφθαλμοὺς καὶ τῶν πεπεδημένων τὰ δεσμὰ διαρρηῆσαι καὶ τοὺς ἐν τῷ ζόφῳ τῆς ἀγνοίας ὡς ἐν εἰρκτῇ καθημένους ἐλευθερῶσαι τοῦ σκότους. Τυφλοὺς δὲ καὶ πεπεδημένους καὶ ἐν σκότει καθημένους τοὺς τῆς ἀγνοίας τὴν ἀχλὺν περικειμένους ἐκάλεσε καὶ τοὺς ταῖς σειραῖς τῆς ἀμαρτίας πεπεδημένους.

[10.65] Ὅτι δὲ τοὺς τῷ πλάνῳ τῆς δεισιδαιμονίας δεδουλωμένους οὕτως ὠνόμασε, μαρτυρεῖ τὰ ἑξῆς·

Ἐγὼ, γὰρ ἔφη, Κύριος ὁ Θεός· τοῦτό μοί ἐστιν ὄνομα. Τὴν δόξαν μου ἐτέρῳ οὐ δώσω οὐδὲ τὰς ἀρετάς μου τοῖς γλυπτοῖς.

Ἄμα τε γὰρ ἐπεφάνη καὶ τῆς προσηγορίας αὐτοὺς ἐγύμνωσεν, ἦν ἀπάσαντες ἑαυτοῖς περιέθεσαν, καὶ μετ' ὀλίγα δὲ ταῦτα πάλιν ἔφη·

Κύριος ὁ Θεὸς τῶν δυνάμεων ἐξελεύσεται συντρίψαι πόλεμον καὶ ἐπεγεῖραι ζῆλον καὶ βοήσεται ἐπὶ τοὺς ἐχθροὺς αὐτοῦ μετ' ἰσχύος.

Ἐπειτα διδάσκει, τί δήποτε μὴ πάλαι τοῦτο πεποίηκε, καὶ φησιν·

Ἐσιώπησα ἀπ' αἰῶνος· μὴ καὶ ἀεὶ σιωπήσομαι καὶ ἀνέξομαι; ἐκαρτέρησα ὡς ἡ τίκτουσα· ἐκφανῶ καὶ ἐκστήσω καὶ ξηρανῶ ἅμα.

[10.66] Κάκεινα δὲ μακροθυμίας, καὶ ταῦτα φιλανθρωπίας· μακροθυμῶν γὰρ ἐξ ἀρχῆς οὐκ ἐκόλασεν. Εἶτα φειδοῖ

⁸⁵ Ἐσα 42, 1–8.

⁸⁶ Ἐσα 42, 8.

⁸⁷ Vö. Ἐσα 42, 13.

ez a nevem, és dicsőségemet másnak nem adom, sem dicséretemet a bálványoknak.⁸⁵

A világegyetem Istene ezt az Úr Krisztusnak, mint embernek mondta, akit a maga látható természete alapján Jákóbnak és Izráelnek nevez, hiszen test szerint abból a nemzetségből származik. Nyilván megmutatta szelídségét és türelmét, amelyet akkor gyakorolt, midőn a zsidók bántalmazták. Őt – mint mondja – a nép szövetségéül adta, hiszen a pátriárkáknak és maguknak a zsidóknak is őérette szerezte a váltságot.

Krisztusról mondja, hogy a népek világosságaként ragyog fel, hogy a vakok szemei megnyíljanak, a foglyok bilincsei széttörjenek, és kiszabaduljanak azok, akik a tudatlanság ködében, mint sötét tömlöcben ülnek. Márpedig vakoknak, bilincsbe verteknek és sötétségben ülőknek azokat nevezte, akiket a tudatlanság köde vett körül, és a bűn kötelékei béklyóztak meg.

A folytatás bizonyítja, hogy a babonás tévelygés rabszolgáit nevezte meg ekképpen, hiszen így szól:

Én vagyok az Úr Isten, ez a nevem, és dicsőségemet másnak nem adom, sem dicséretemet a bálványoknak.⁸⁶

Megjelenésével egyidőben meg is fosztja a bálványokat a zsákmanýként magukra aggatott névtől, majd kissé odébb újfent így szól:

Az Úr, a hatalmasságok Istene kijön, serkenti a küzdelmet, felkölti haragját, sőt erőteljesen rárvall ellenségeire.⁸⁷

Majd megmagyarázza, hogy régen miért nem tett így, és ezt mondja:

Régtől fogva hallgattam; ne legyek-e néma örökké és tartóztassam magam? Túrtem, mint a szülő nő; most megnyilatkozom, előállok és kiszáraztok!⁸⁸

Az előbbiek a hosszútűrés, az utóbbiak az emberszeretet jelei. Hiszen Isten kezdettől fogva türelmes volt, és nem büntetett. Azután

⁸⁸ Vö. Ἐσα 42, 13–14.

χρησάμενος τοὺς πλανωμένους ἐκάλεσε καὶ τοὺς πλανῶντας ἐσκέδασεν·

Ἐκστήσω, γάρ φησι, καὶ ξηρανῶ ἅμα· ἐρημώσω ὄρη καὶ βουνοὺς καὶ θήσω ποταμοὺς εἰς νήσους καὶ ἔλη ξηρανῶ.

[10.67] Διὰ δὲ τούτων τὰ ἐν τούτοις τεμένη τῶν εἰδώλων ἐμήνυσεν, ἅπερ ἐπιφανεῖς καταλέλυκε καὶ δίκην ἔλους ἐξήρανε·

Καὶ ἄξω τυφλοὺς ἐν ὁδῶ, ἧ οὐκ ἔγνωσαν· καὶ τρίβους, ἃς οὐκ ἤδεισαν, ποιήσω πατήσαι αὐτούς.

Ἦγνούν γὰρ οἱ πάλαι πλανώμενοι τὴν τῆς ἀληθείας ὁδόν· ξεναγοὺς δὲ καὶ ποδηγοὺς καὶ μέντοι καὶ φωταγωγοὺς ἐσχηκότες τοὺς ἀποστόλους, κατέλιπον μὲν τοῦ πλάνου τὰς τρίβους, ἐπέγνωσαν δὲ τὴν τῆς ἀληθείας ὁδόν.

[10.68] Ποιήσω αὐτοῖς τὸ σκότος εἰς φῶς, καὶ τὰ σκολιὰ εἰς εὐθεΐαν.

Ἀντὶ γὰρ δὴ τοῦ προτέρου σκότους τοῦ νοεροῦ φωτὸς ἀπολαύουσι, καὶ τὰς διεστραμμένας καταλιπόντες ὁδοὺς τὴν εὐθεΐαν ὁδεύουσιν. Εἶτα ὡς ἔτι πλανωμένοις ἐπιτιμᾷ·

Αἰσχύνθητε αἰσχύνην, οἱ πεποιθότες ἐπὶ τοῖς γλυπτοῖς, οἱ λέγοντες τοῖς χωνευτοῖς· ὑμεῖς ἐστε θεοὶ ἡμῶν.

Καὶ μετ' ὀλίγα·

Ἴδοὺ ἐγὼ ποιῶ καινά, ἃ νῦν ἀνατελεῖ, καὶ γνώσεσθε αὐτά· καὶ ποιήσω ἐν τῇ ἐρήμῳ ὁδὸν καὶ ἐν τῇ ἀνύδρῳ ποταμοὺς, [...] ποτίσαι τὸ γένος μου τὸ ἐκλεκτόν, τὸν λαόν μου, ὃν περιποιησάμην, τὰς ἀρετὰς μου διηγῆσθαι.

⁸⁹ Vö. Ésa 42, 15.

⁹⁰ Vö. Ésa 42, 16.

⁹¹ Vö. *Curatio* 1.121, ahol szerzőnk a filozófusokra nézve így fogalmaz: „nem volt részük sem a prófétai fákhlyában, sem az apostoli megvilágosításban és csak a természet volt a vezetőjük, amelynek Isten által vésett betűit az istentelenség tévelygése régen meghamisította.” (ld. még *Curatio* 3.8). A szövegben két kulcskifejezés szerepel: a prófétai *fákhlyahordozás* (προφητική δαδουχία) és az apostoli *fényhordozás*, illetve *megvilágosítás* (ἀποστολική φωταγωγία). Mind a δαδουχία, mind a φωταγωγία a misztériumvallások nyelvezetéhez tartozik. Az előbbi a rituális felvonuláshoz tartozó fákhlyásmenetet, az utóbbi a megvilágosodás állapotába való jutás mágikus

a megtévelyedetteket kíméletesen intette, a tévelygés szerzőit pedig szétszélesztette, hiszen így fogalmaz:

Most előállok és kiszáraztok. Pusztává teszok hegyeket és hal-mokat, szigetekké teszok folyamokat, és tavakat kiszáraztok.⁸⁹

E szavakkal utal a bálványok ottani szentélyeire, amelyeket megjelenésekor lerombolt, és kiszárította azokat, mint a mocsarakat:

A vakokat oly úton vezetem, amelyet nem ismernek; oly ösvényeken, amelyet nem tudnak; meneteltetem őket.⁹⁰

A régóta tévelygők ugyanis nem ismerték az igazság útját. Mihelyt azonban az apostolokat idegenvezetőkként, kalauzokként, sőt úgyszólván fényhordozóikként elfogadták,⁹¹ elhagyták a tévelygés ösvényeit, és megismerték az igazság útját!

Számukra a sötétséget világossággá teszem, és az egyenetlen földet egyenessé.⁹²

Az addigi sötétség helyett ugyanis a lelkiileg észrevehető fényt élvezhetik, s mióta a görbe utat elhagyták, az egyenes úton járnak. Majd – mivel ismét tévedésbe estek – feddően szól:

Mélyen megszegyenülnek, akik a bálványokban bíznak, akik ezt mondják az öntött képnek: Ti vagytok a mi isteneink!⁹³

Az Újszövetség választott népe a hívők serege

És kevésse odébb:

Ímé, újat cselekszem; most készül, meglátjátok majd! Igen, a pusztában utat szerzek, és a kietlenben folyóvizet [...], hogy választott népemnek inni adjak. A nép, amelyet magamnak alkoték, hirdesse dicséretemet!⁹⁴

szertartását jelöli. A *Curatio* 1.121-ben is észlelhető ez a fokozás: míg a próféták csupán „fákhlyahordozók”, addig az apostolok magát a Fényt, a világ Világosságát hozzák, hogy mindenkit megvilágosítsanak. Erre erősít rá a fenti gondolat is: az apostolok nem csupán idegenvezetők vagy kalauzok, de nem is egyszerű fákhlyavívők, hanem a Fény hordozói.

⁹² Ésa 42, 16.

⁹³ Ésa 42, 17.

⁹⁴ Ésa 43, 19–21 (rövidítve).

Γένος δὲ νῦν αὐτοῦ τοὺς πεπιστευκότας προσηγόρευσεν, ὧν ὀνομάσθη πρωτότοκος δι' ἣν ἀνείληφε σάρκα.

[10.69] Ὅτι δὲ περὶ τῶν ἔθνῶν ταῦτα ἔφη, τὰ ἐπόμενα μαρτυρεῖ·
Ἀκούσατε, αἱ νῆσοι, καὶ προσέχετε, ἔθνη διὰ χρόνου
πολλοῦ στήτε, λέγει Κύριος.

Ὅτι δὲ τούτων οὐδὲν Ἰουδαίοις ἀρμόττει, καὶ τὸ τῶν νήσων ὄνομα καὶ τὸ τῶν ἔθνῶν μαρτυρεῖ. Καὶ πάλιν·

Ἀκούσατέ μου, λαός μου· καὶ οἱ βασιλεῖς πρὸς με ἐνωτίσα-
σθε· ὅτι νόμος παρ' ἐμοῦ ἐξελεύσεται, καὶ ἡ κρίσις μου εἰς
φῶς ἔθνῶν· ἐγγίζει ταχὺ ἡ δικαιοσύνη μου, καὶ ἐξελεύσεται
ὡς φῶς τὸ σωτήριόν μου· ἐμὲ νῆσοι ὑπομενοῦσι, καὶ εἰς
τὸν βραχίονά μου ἔθνη ἐλπιούσιν.

[10.70] Διὰ δὲ τούτων ἀπάντων τὴν τῶν ἔθνῶν ἐχρησμοδῆσε
σωτηρίαν καὶ τὸν εὐαγγελικὸν νόμον καὶ τὸ τῆς γνώσεως φῶς,
ὃ διὰ τῶν ἱερῶν ἀποστόλων πᾶσιν ἀνθρώποις προσήνεγκεν.
Βραχίονα μέντοι οὐ σωματικὸν ὠνόμασε μόριον – ἀπλῆ γάρ τοι
ἡ θεία φύσις καὶ ἐλευθέρα ξυνθέσεως –, ἀλλὰ τροπικῶς δεδήλωκε
τὴν ἰσχύιν. Ἐπειδὴ γὰρ διὰ τῶν χειρῶν καὶ οἱ πολεμοῦντες
παρατάττονται, καὶ οἱ γεωργοῦντες ἐργάζονται, καὶ μέντοι καὶ
οἱ ἄλλην τινὰ μεταχειρίζοντες τέχνην, εἰκότως διὰ τοῦ βραχίονος
παρεδήλωσε τὴν ἰσχύιν, ἣ ἠθροῦντες βοῶμεν·

Οὐ φοβηθήσομαι κακά, ὅτι σὺ μετ' ἐμοῦ εἶ.

[10.71] Καὶ αὐθις βοῶ·

Ἴδου μαρτύριον ἐν ἔθνεσι δέδωκα αὐτόν, ἄρχοντα καὶ
προστάσσοντα ἔθνεσιν. Ἴδου ἔθνη, ἃ οὐκ οἶδασί σε,
ἐπικαλέσονταί σε· λαοί, οἳ οὐκ ἐπίστανταί σε, ἐπὶ σὲ

A hívőket mostantól *az ő népének* szólítja, ő pedig azok elsőszülöttjének nevezetik,⁹⁵ mivel órettük testet öltött.

A nemzetek üdvössége Ézsaiásnál

A folytatás bizonyítja, hogy ezt a népekre vonatkozóan mondotta:

Hallgassatok reám, ti szigetek, és figyeljete, népek: hosszú idő óta állotok, ezt mondja az Úr.⁹⁶

A „szigetek” és a „népek” kifejezések egyaránt tanúsítják, hogy ebben a részben semmi nem vonatkozik a zsidókra. Majd ismét:

Hallgassatok reám, én népem, és füleiteket felém hajtsátok, ó királyok! Mert tanítás [törvény] megy ki tőlem, és az ítéletem a népek megvilágosítására. Gyorsan közeleg igazságom, és világosságként jön ki szabadításom: engem várnak a szigetek, és a népek az én karomban reménykednek!⁹⁷

A fentiek által minden nép számára megjövendölte az üdvösséget, az evangéliumi törvényt és a megismerés világosságát, amelyet a szent apostolok révén minden emberhez eljuttatott. A „kar” itt természetesen nem a test egyik tagját jelenti – hiszen az isteni természet egyszerű és összetételmentes⁹⁸ –, hanem átvitt értelemben jelzi Isten erejét. Mivel az Ő karjai által harcolnak a katonák, dolgoznak a földművesek és más kétkezi munkások, a próféta nyilván a „kar” kifejezéssel jellemezte azt az erőt, amelyben bizakodva kiáltjuk:

Nem félek a gonosztól, mert te velem vagy.⁹⁹

Majd ismét fennhangon szól:

Íme, biznyságul adtam őt a népeknek, fejedelmül és parancsolóul népeknek. Íme, a népek, akik téged nem ismertek, téged hívnak segítségül. Nemetek, akik nem tudtak rólad,

⁹⁵ Vö. Róm 8, 29: „Mert akiket eleve ismert, eleve el is rendelte, hogy azok az ő Fia ábrázatához hasonlatosak legyenek, hogy ő legyen elsőszülött sok atyafi között.” Szerzőnk a korábbi atyák értelmezését folytatva magától értetődőnek tartja, hogy Krisztus újszövetségi *választott népe* a hívők közössége, ti. az Anyaszentegyház. Ld. alább az érvelés menetét.

⁹⁶ Ésa 49, 1 (LXX).

⁹⁷ Ésa 51, 4–5 (LXX).

⁹⁸ Vö. Órigenész megállapításával: „Nem szabad tehát Istent valamiféle testnek vagy testben lévőnek gondolni, hanem egyszerű szellemi természetnek [*simplex intellectualis natura*] kell tartani, nem engedve meg benne semmilyen hozzátételt [*nihil omnino in se adiunctionis admittens*].” Órigenész, *A princípiumokról* I, 1, 6 (Somos Róbert fordítása).

⁹⁹ Zsolt 23, 4 (LXX: 22, 4).

καταφεύζονται ἕνεκεν Κυρίου τοῦ Θεοῦ σου καὶ τοῦ ἁγίου Ἰσραήλ, ὅτι ἐδόξασέ σε.

Ὁρῶντες τοίνυν βασιλεύοντα τῆς οἰκουμένης τὸν δεσπότην Χριστὸν καὶ πάντα τὰ ἔθνη τούτου τὴν δεσποτείαν ἀσμένως ὑμνολογοῦντα, καὶ νοήσατε τὴν προφητείαν καὶ θαυμάσατε τὴν ἀλήθειαν.

[10.72] Ἀκούσατε δὲ καὶ τῶν ἐξῆς·

Καὶ φοβηθήσονται οἱ ἀπὸ δυσμῶν τὸ ὄνομα Κυρίου, καὶ οἱ ἀπὸ ἀνατολῶν ἡλίου τὸ ὄνομα αὐτοῦ τὸ ἔνδοξον.

Καὶ πάλιν·

Ἐμφανῆς ἐγενόμην τοῖς ἐμὲ μὴ ἐπερωτῶσιν· εὐρέθην τοῖς ἐμὲ μὴ ζητοῦσιν. Εἶπον· ἰδοὺ εἰμι, ἰδοὺ εἰμι, ἔθνη, οἱ οὐκ ἐκάλεσαν τὸ ὄνομά μου.

Καὶ πᾶσα δὲ ἡ προφητεία τῶνδε τῶν λόγων ἀνάπλεως.

[10.73] Ἄλλ' ἵνα καὶ τοὺς ἄλλους προφήτας ξυνωδᾷ προθεσπίσαντας δεῖξωμεν, ἀκούσατε Ἱερεμίου βοῶντος·

Ἐν τῷ καιρῷ ἐκεῖνῳ καλέσουσι τὴν Ἱερουσαλήμ Θρόνος Κυρίου· καὶ συναχθήσεται εἰς αὐτὴν πάντα τὰ ἔθνη, καὶ οὐ πορεύονται ὀπίσω τῶν ἐνθυμημάτων τῆς καρδίας αὐτῶν τῆς πονηρᾶς.

[10.74] Ἀθήσατε, ὦ ἄνδρες, τῶν ῥημάτων τὴν ξυμφωνίαν καὶ βλέπετε πάντας πανταχόθεν ἀνθρώπους εἰς ἐκείνην τὴν πόλιν ξυντρέχοντας, ἢ τὸ δεσποτικὸν καὶ σωτήριον ἐδέξατο πάθος, καὶ τὴν μὲν τῶν εἰδώλων ἐξαπάτην βδελυττομένουσιν, τῷ ἐσταυρωμένῳ δὲ τὸ ἐκεῖνων σέβας προσφέροντας.

[10.75] Τοῦ δὲ αὐτοῦ προφήτου καὶ ταῦτα·

Τάδε λέγει Κύριος· στήτε ἐπὶ ταῖς ὁδοῖς καὶ ἴδετε· ἐκζητήσατε τρίβους Κυρίου αἰωνίας, καὶ ἴδετε, ποία ἐστὶν ἡ ὁδὸς ἢ ἀγαθή, καὶ βαδίσατε ἐν αὐτῇ, καὶ εὐρήσατε ἀγίασμα ταῖς ψυχαῖς ὑμῶν. Καὶ εἶπον· οὐ πορευσόμεθα. Καθέστακα ἐφ' ὑμᾶς σκοπούς· ἀκούσατε τῆς φωνῆς τῆς

hozzád sietnek az Úrért, Istenedért és Izrael Szentjéért, hogy téged megdicsőített.¹⁰⁰

Látván tehát a földkerekségen uralkodó Úr Krisztust és az összes népet, amint örömmel dicsőítik az ő uralmát, értsétek meg a prófeciát és csodáljátok az igazságot.

Hallgassátok meg a továbbiakat is:

És félik napnyugottól fogva az Úrnak nevét, és naptamadattól az ő dicsőségét.¹⁰¹

És újfent:

Megkeresni hagytam magam azoktól, akik nem is kérdeztek; megtaláltam magamat azokkal, a kik nem is kerestek. Ezt mondám: Ímhol vagyok, ímhol vagyok, ó népek, akik nem hívták segítségül az én nevemet.¹⁰²

És az egész prófécia tele van ilyen gondolatokkal.

Jeremiás szerint az ígéret és az üdvösség áthárul a népekre

Annak bizonyosságául, hogy a többi próféta is a fentiekkel egybehangzóan jövendölt, hallgassátok Jeremiás szavát:

Abban az időben Jeruzsálemet hívják majd az Úr királyiszékének, és minden nemzet oda gyülekezik, és nem követik többé gonosz szívüknek makacsságát.¹⁰³

Figyeljétek meg, ó férfiak, az elmondottak összhangját, és lássátok, amint minden ember mindenünnen éppen abba a városba fut össze, ahol Krisztus a dicsőséges és megváltó szenvedést elhordozta, miközben ők a csalfa bálványoktól megundorodva a Megfeszítettet részesítik azok tiszteletében.

Ugyanazon próféta szavai ezek is:

Így szól az Úr: Álljatok az utakra, és nézzetek szét! Kérdezősködjétek az Úr régi ösvényei felől, és lássátok meg, melyik a jó út, és azon járjatok, hogy szent nyugodalmat találjatok a ti lelketeknek! És azt mondták: Nem megyünk! Őrállókat is rendeltem fölénk: figyeljétek a kürtnek szavára!

¹⁰⁰ Ésa 55, 4–5 (LXX).

¹⁰¹ Ésa 59, 19.

¹⁰² Ésa 65, 1.

¹⁰³ Jer 3, 17.

σάλπιγγος. Καὶ εἶπον· οὐκ ἀκουσόμεθα. Διὰ τοῦτο ἤκουσε τὰ ἔθνη καὶ οἱ ποιμαίνοντες τὰ πρόβατα ἐν αὐτοῖς.

[10.76] Πρώτοις μὲν γὰρ Ἰουδαίοις προσηνέχθη καὶ παρὰ τῶν προφητῶν καὶ παρὰ τῶν ἀποστόλων τὰ θεῖα κηρύγματα· ἐπειδὴ δὲ ἀντεῖπον ἐκεῖνοι, πᾶσιν ἐδωρήθη τοῖς ἔθνεσι τὰ θεόσδοτα δῶρα· καὶ καλεῖ μὲν „ὁδὸς” ὁ τοῦ προφήτου Θεὸς τοὺς παλαιοὺς προφήτας, „ὁδὸν” δὲ „ἀγαθὴν” αὐτὸν τὸν Σωτῆρα καὶ Κύριον.

[10.77] Καθάπερ γὰρ εἰς τὴν βασιλείον λεωφόρον αἱ ἀπὸ τῶν κωμῶν καὶ τῶν ἀγρῶν εἰσβάλλουσιν ἀτραποί, οὕτως ἅπαντες οἱ προφήται ταύτην τοῖς πιστεύειν ἐθέλουσιν ὑπεδείκνυον τὴν ὁδόν· καὶ αὐτὸς δὲ ὁ δεσπότης ἐν τοῖς ἱεροῖς εὐαγγελίοις βοᾷ·

Ἐγὼ εἶμι ἡ ὁδὸς καὶ ἡ ζωὴ καὶ ἡ ἀλήθεια.

Παραινεῖ τοίνυν Ἰουδαίοις τὰ τῶν προφητῶν ἀναγνῶναι θεσπίσματα καὶ ζητῆσαι τὸ θεσπιζόμενον.

[10.78] Ἐπειδὴ δὲ ἀντεῖπον ταῖς προφητεῖαις, τὴν ἀποστολικὴν προσεμήνοχε σάλπιγγα. Ἐπειδὴ δὲ πάλιν εἶπον· „Οὐκ ἀκουσόμεθα”, βοᾷσι πρὸς αὐτοὺς οἱ θεῖοι ἄνδρες, ὡς ὁ Λουκᾶς ἐν ταῖς Πράξεσιν ἱστορεῖ·

Ἵμῖν ἦν ἀναγκαῖον πρῶτον λαλῆσαι τὸν λόγον τοῦ Θεοῦ· ἐπειδὴ δὲ ἀναξίους ἑαυτοὺς κρίνετε τῆς αἰωνίου ζωῆς, καθαροὶ ἡμεῖς ἀπὸ τοῦ νῦν εἰς τὰ ἔθνη πορευσόμεθα.

[10.79] Πάλιν μέντοι ὁ προφήτης τῶν ἐθνῶν τὴν σωτηρίαν θεσπίζει καὶ πρὸς τὸν τῶν ὄλων βοᾷ Θεόν·

Κύριε ἰσχύς μου καὶ βοήθειά μου καὶ καταφυγὴ μου ἐν ἡμέρᾳ κακῶν, πρὸς σὲ ἔθνη ἤξουσιν ἀπὸ ἐσχάτου τῆς γῆς καὶ ἐροῦσιν· ὡς ψευδῆ ἐκτήσαντο οἱ πατέρες ἡμῶν εἰδῶλα, καὶ οὐκ ἦν ἐν αὐτοῖς ὠφέλεια, εἰ ποιήσει ἑαυτῷ ἄνθρωπος θεοῦς, καὶ οὗτοι οὐκ εἰσὶ θεοί.

[10.80] Τί τούτων ἐναργέστερον τῶν ῥημάτων; Ὡς γὰρ παρῶν ὁ προφήτης καὶ θεώμενος τὴν τῆς οἰκουμένης μεταβολὴν καὶ τῆς τῶν ἐθνῶν μεταμελείας ἀκούων, καὶ κωμωδούντων ἐπαῖων τὴν τῶν εἰδώλων ἀσθένειαν, οὕτω ξυνέγραψε τὸν χρησμόν.

¹⁰⁴ Jer 6, 16–18.

¹⁰⁵ Jn 14, 6.

¹⁰⁶ Vö. ApCsel 13, 46. Szerzőnk valószínűleg ismét emlékezetből idéz, hiszen az apostol „tisztaságának” vagy tiszta lelkiismeretének gondolata nem itt, hanem a

És azt mondták: Nem figyelünk! Azért halljátok meg, ti nemzetek, és ti, akik legeltetitek a juhokat bennük.¹⁰⁴

Az isteni üzenetet mind a próféták, mind pedig az apostolok először a zsidókhoz vitték. Mikor azonban ők ellentmondottak, ezek az isteni ajándékok minden népek ajándékaivá lettek. A próféta Istene a régi prófétákat „utaknak”, magát a Megváltó Urat pedig „jó útnak” nevezi.

Amiképpen a falvakról és a mezőkről a gyalogutak a királyi főutakba torkollnak, ugyanúgy mutatták mind a próféták ezt az utat azoknak, akik hinni akartak. És maga az Úr mondja fennszóval a szent evangéliumokban:

Én vagyok az út, az élet és az igazság.¹⁰⁵

Inti tehát a zsidókat, hogy ismerjék fel a próféták jóslatait, és kutassák az elmondottakat.

Miután azonban ők ellentmondottak a próféciáknak, az Úr megszólaltatta az apostoli harsonákat. És mivel ők ismét így szóltak: „Nem figyelünk!” – az isteni férfiak megdorgálták őket úgy, amint arról Lukács számol be az *Apostolok Cselekedeteiben*:

Szükséges volt, hogy először néktek hirdettessék az Isten ígéje; de mivel ti nem tartjátok méltóknak magatokat az örök életre, ettől kezdve mi tiszta lelkiismerettel a pogányokhoz fordulunk.¹⁰⁶

A próféta újfent megjövendöli a népek megváltását, és fennhangon szól a világegyetem Istenéhez:

Óh, Uram, én erősségem, én bástyám és én menedékem a nyomorúság idején! Hozzád jönnek majd a nemzetek a föld határaitól, és ezt mondják: Bizony hamis bálványokat szereztek a mi atyáink, nincs bennük haszon. Csinálhat-e az ember magának isteneket? Hiszen azok nem istenek!¹⁰⁷

Mi lehet világosabb e szavaknál? Hiszen a próféta éppen úgy fogalmazta meg ezt a jóslatot, mintha maga is jelen lett volna, hogy megfigyelje a lakott világ átalakulását, és hallotta volna a népek bűnbánatát, amint azok kigúnyolták a bálványképek erőtlenségét.

Csel 18, 6-ban szerepel: „Mikor pedig azok ellenszegülének és káromlásokat szólnak, Pál ruháit megrázva monda nékik: Véretek a fejetekre; én tiszta vagyok: mostantól fogva a pogányokhoz megyek.”

¹⁰⁷ Jer 16, 19–20.

[10.81] Καὶ Ἀμὼς δὲ ὁ προφήτης οὐ μόνον τὴν τῶν ἐθνῶν σωτηρίαν, ἀλλὰ καὶ τὴν Ἰουδαίων προλέγει διασποράν, μᾶλλον δὲ διὰ τῆς ἐκείνου γλώττης αὐτὸς ὁ τῶν ὄλων Θεός·

Ἴδοῦ, γὰρ φησιν, ἐγὼ ἐντέλλομαι καὶ λικμήσω ἐν πᾶσι τοῖς ἔθνεσι τὸν οἶκον Ἰσραήλ, ὃν τρόπον λικμᾶται ἐν τῷ λικμῷ.

[10.82] Καὶ μετ' ὀλίγα·

Τῇ ἡμέρᾳ ἐκείνῃ ἀναστήσω τὴν σκηνὴν Δαυὶδ τὴν πεπτωκυῖαν καὶ ἀνοικοδομήσω τὰ πεπτωκότα αὐτῆς καὶ τὰ κατεσκευασμένα αὐτῆς ἀναστήσω καὶ ἀνοικοδομήσω αὐτὴν καθὼς αἱ ἡμέραι τοῦ αἰῶνος, ὅπως ἂν ἐκζητήσωσί με οἱ κατάλοιποι τῶν ἀνθρώπων καὶ πάντα τὰ ἔθνη, ἐφ' οὓς ἐπικέκληται τὸ ὄνομά μου ἐπ' αὐτούς, λέγει Κύριος ὁ ποιῶν ταῦτα πάντα.

[10.83] Εἰ δέ τις βούλεται μαθεῖν, τίς ἡ σκηνή, ἀκουσάτω τοῦ θεοσπεσίου Ἰωάννου λέγοντος·

Καὶ ὁ Λόγος σὰρξ ἐγένετο καὶ ἐσκήνωσεν ἐν ἡμῖν, καὶ ἐθεασάμεθα τὴν δόξαν αὐτοῦ, δόξαν ὡς μονογενοῦς παρὰ Πατρός· πλήρης χάριτος καὶ ἀληθείας.

[10.84] Βοᾶ δὲ καὶ Σοφονίας·

Ἐπιφανήσεται Κύριος ἐπ' αὐτούς καὶ ἐξολοθρεύσει πάντας τοὺς θεοὺς τῆς γῆς· καὶ προσκυνήσουσιν αὐτῷ ἕκαστος ἐκ τοῦ τόπου αὐτοῦ καὶ πᾶσαι αἱ νῆσοι τῶν ἐθνῶν.

Ἐπειδὴ γὰρ Ἰουδαίους εἰς τὸν ἐν Ἱεροσολύμοις νεῶν ξυντρέχειν ἐκέλευσεν, ἀναγκαίως προστέθεικεν, ὡς τῶν καλουμένων θεῶν ἀφανῶν γενομένων, τὸν ἀληθινὸν ἕκαστος προσκυνήσει Θεόν, οὐκ εἰς ἐκείνην τρέχειν τὴν πόλιν ἀναγκαζόμενος, ἀλλ' ἐν ταῖς οἰκίαις καὶ πόλεσι καὶ κώμαις καὶ ἀγροῖς τὸ σέβας προσφέροντες.

[10.85] Καὶ μετ' ὀλίγα δὲ πάλιν φησίν·

¹⁰⁸ Ἄμ 9, 9.

¹⁰⁹ Ἄμ 9, 11–12.

¹¹⁰ Ἰν 1, 14.

¹¹¹ Sof 2, 11. A „kiki a maga helyén” vagy „helyéről” gondolata egyrészt egybecseng Jézusnak a samáriai asszonyhoz intézett szavaival: „Asszony, hidd el nekem, hogy eljő az óra, a mikor sem ezen a hegyen, sem nem Jeruzsálemben imádjátok az Atyát. [...] De eljő az óra, és az most vagyon, amikor az igazi imádók lélekben, és igazságban imádják az Atyát” (Jn 4, 21–23). Megszűnik a jeruzsálemi

Más próféták is a népek üdvösségét hirdetik

Ámós próféta szintén megjövendölte nemcsak a népek megváltását, hanem a zsidók szétszórását is, sőt maga a világegyetem Istene közölte ezt a próféta hangján keresztül, hiszen így szól:

Mert ímé, én parancsolok és szétrázom Izráel házát minden népek között, amint a rostával rázogatnak.¹⁰⁸

És kevésse alább:

„Azon a napon felemelem Dávid leomlott sátorát, ismét kijavítom annak repedezéseit, és felemelem omladékait, és újra felépítem azt, olyanná, mint amilyen volt hajdanán. Hogy keressenek engem az emberiség maradékai és minden népek, akik az én nevemről neveztetnek, ezt mondja az Úr, aki megcselekszi mindezt!¹⁰⁹

Ha valaki meg akarja tudni, melyik sátorról van szó, az hallgasson az ihletett Jánosra, aki így szól:

És az Ige testté lett és lakozott [ti. sátorozott] miközöttünk, és mi láttuk az ő dicsőségét, mint az Atya Egyszülöttjének dicsőségét, aki teljes volt kegyelemmel és igazsággal.¹¹⁰

Sofóniás is így kiált fel:

Megjelenik az Úr előttük, és teljesen elpusztítja a földnek minden istenét, és néki hódol majd kiki a maga helyén, sőt a pogányoknak is minden szigete.¹¹¹

Amikor Isten a zsidókat felszólította, hogy a jeruzsálemi templomba gyűljenek össze, szükségszerűen hozzátette, hogy miután az úgynevezett istenek eltűntek, mindenki imádjá az igaz Istent. De nem arra kényszerítette őket, hogy abba a városba siessenek, hanem saját házaikban, városaikban, falvaikban és mezőiken tiszteljék őt.

Kicsivel odébb újfent így szól:

templom központi kultuszi szerepe, és pl. a szülőhelyen történő imádkozás nem lesz kisebb értékű a Jeruzsálemben elhangzó fohásznál. Ez a „mindenki a maga helyén” gondolata bukkan fel az 1Kor 1, 2-ben is: „Az Isten gyülekezetének, amely Korinthusban van, a Krisztus Jézusban megszentelteknek, elhívott szenteknek, mindazokkal egybe, a kik a mi Urunk Jézus Krisztus nevét segítségül hívják bármely helyen, a magokén és a miénken.” Ld. alább.

Τότε μεταστρέψω ἐπὶ λαοὺς γλῶσσαν εἰς γενεὰν αὐτοῖς, τοῦ ἐπικαλεῖσθαι πάντας τὸ ὄνομα Κυρίου, τοῦ δουλεύειν αὐτῷ ὑπὸ ζυγὸν ἕνα· ἐκ περάτων ποταμῶν Αἰθιοπίας οἴσουσι θυσίας μοι.

Τὴν γὰρ δὴ μίαν τῶν ἀποστόλων γλῶτταν, Γαλιλαίαν οὖσαν, εἰς τὰς ἀπάντων τῶν ἐθνῶν κατεμέρισε γλώττας καὶ προσενήνοχεν ἅπασιν τὴν σωτήριον κλῆσιν.

[10.86] Καὶ μέντοι καὶ διὰ Ζαχαρίου ξύμφωνα προθεσπίζει·

Τέρπου καὶ εὐφραίνου, θύγατερ Σιών· διότι ἰδοὺ ἐγὼ ἔρχομαι καὶ κατασκηνώσω ἐν μέσῳ σου, λέγει Κύριος· καὶ καταφεύξονται ἔθνη πολλὰ ἐπὶ τὸν Κύριον ἐν τῇ ἡμέρᾳ ἐκείνῃ καὶ ἔσονται αὐτῷ εἰς λαόν· καὶ κατασκηνώσω ἐν μέσῳ σου· καὶ γνώσῃ, ὅτι Κύριος παντοκράτωρ ἀπέσταλκέ με πρὸς σέ.

[10.87] Ἐν δὲ τούτοις ὁ Μονογενὴς καὶ τὸ οἰκεῖον καὶ τὸ τοῦ Πατρὸς ἐπέδειξε πρόσωπον. Ἀπεστάλθαι δὲ εἴρηκεν, ἐπειδήπερ οὐχ ὡς Θεός, ἀλλ' ὡς ἄνθρωπος ἐπεφάνη· πρέπει δὲ αὐτῷ τὴν ὑπὲρ τῶν ἀνθρώπων δικαιοσύνην παραγενομένῳ πληρῶσαι καὶ δεῖξαι τὴν ἐπαινουμένην ὑπακοήν.

[10.88] Καὶ πάλιν·

Χαῖρε σφόδρα, θύγατερ Σιών· κήρυσσε, θύγατερ Ἱερουσαλήμ· ἰδοὺ ὁ βασιλεὺς σου ἔρχεται σοι δίκαιος καὶ σώζων, αὐτὸς πραῦς καὶ ἐπιβεβηκῶς ἐπὶ ὑποζύγιον καὶ πῶλον νέον. Καὶ ἐξολοθρεύσει ἄρματα ἐξ Ἐφραΐμ καὶ ἵππον ἐξ Ἱερουσαλήμ· καὶ ἐξολοθρευθήσεται τόξον πολεμικόν· καὶ πληθὸς καὶ εἰρήνη ἐξ ἐθνῶν· καὶ κατάρξει ἀπὸ θαλάσσης ἕως θαλάσσης καὶ ἀπὸ ποταμῶν ἕως διεκβολῶν γῆς.

[10.89] Καὶ μετὰ πλεῖστα·

Καὶ ἔσται Κύριος εἰς βασιλέα ἐπὶ πᾶσαν τὴν γῆν· ἐν τῇ ἡμέρᾳ ἐκείνῃ ἔσται Κύριος εἷς, καὶ τὸ ὄνομα αὐτοῦ ἕν, κυκλοῦν πᾶσαν τὴν γῆν καὶ τὴν ἔρημον.

Akkor megváltoztatom majd a népek nyelvét és egy nemzeti nyelvvé teszem azt számukra, hogy mind segítségül hívják az Úr nevét, hogy egy igában szolgálják őt; Etiópia folyóvizein túlról hozzák nékem az áldozatomat.¹¹²

Az Úr nyilván szétosztotta az apostolok egyetlen, galileai nyelvét az összes népek nyelvébe, és így mindenkihez eljuttatta az üdvözítő meghívást.¹¹³

A fentiekkel összhangban Zakariás által is ezt jövendöli:

Örülj és örvendezz, Sionnak leánya, mert ímé elmegyek és közötted lakozom! – így szól az Úr. És sok pogány csatlakozik azon a napon az Úrhoz, és az ő nemzetévé lesznek; és közötted lakozom, és megtudod, hogy a mindenható Úr küldött engem hozzád.¹¹⁴

Ezen a helyen az Egyszülött Fiú megmutatta mind a maga, mind pedig az Atya személyét. Küldöttnek nevezte magát, mindazonáltal nem Istenként, hanem emberként jelent meg. Illik ugyanis őhozzá, hogy az emberek megigazítását melléjük állva teljesítse, és példaként mutassa fel az általa magasztalt alázatosságot.

Majd ismét:

Örülj nagyon, Sionnak leánya, örvendezz, Jeruzsálem leánya! Ímé, jön néked a te királyod! Igaz és szabadító ő, szegény és szamarháton ülő, azaz nőtényszamárnak vehmén. És kivesztem a szekeret Efraimból és a lovat Jeruzsálemből, kivesztem a harci kézívet is. Bőség és békességet jön a népektől, és uralkodik tengertől tengerig, és folyamtól a föld határáig.¹¹⁵

Majd jóval odébb:

És az Úr lesz az egész földnek királya; azon a napon egy Úr létszen, és az ő neve is egy szerte az egész földkerekségen és a síkságon.¹¹⁶

¹¹² Sof 3, 9–10.

¹¹³ Ld. Mt 26, 73 és Csel 2, 7.

¹¹⁴ Zak 2, 10–11.

¹¹⁵ Zak 9, 9–10.

¹¹⁶ Zak 14, 9–10 (LXX). Vö. a *Curatio* 3.2-ben már idézett homéroszi mondattal:

Nem jó ám a sok úr kormányzata; egy legyen úr csak, egy a király!

Homérosz, *Íliász* II, 204–205 (Devecseri Gábor fordítása).

Τί τούτων, ὦ ἄνδρες, ξυνεσκιασμένον ἢ σαφηνείας δεόμενον; ποῖον δὲ τῶν εἰρημένων οὐκ ἔχει βοῶσαν τῶν πραγμάτων τὴν μαρτυρίαν;

[10.90] Ἀκούσατε δὴ καὶ διὰ Μαλαχίου τοῦ Θεοῦ τῶν ὄλων πρὸς τὸν Ἰσραὴλ λέγοντος·

Οὐκ ἔστι μοι θέλημα ἐν ὑμῖν, λέγει Κύριος· καὶ θυσίαν οὐ προσδέξομαι ἐκ τῶν χειρῶν ὑμῶν· διότι ἀπὸ ἀνατολῶν ἡλίου καὶ ἕως δυσμῶν τὸ ὄνομά μου δεδόξασται ἐν τοῖς ἔθνεσι· καὶ ἐν παντὶ τόπῳ θυμίαμα προσφέρεται τῷ ὀνόματί μου καὶ θυσία καθαρὰ. Διότι μέγα τὸ ὄνομά μου ἐν τοῖς ἔθνεσι, λέγει Κύριος παντοκράτωρ· ὑμεῖς δὲ βεβηλοῦτε αὐτό.

[10.91] Παράθετε, ὦ φιλότης, τοὺς λόγους τοῖς πράγμασι καὶ βλέπετε καὶ τὴν Ἰουδαίων ἀντιλογίαν καὶ τὴν τῶν ἐθνῶν ὁμολογίαν καὶ τὴν πανταχῆ γῆς καὶ θαλάττης προσφερομένην θυσίαν τῷ Θεῷ τῶν ὄλων πνευματικὴν, καὶ ὑμνήσατε τὸν οὕτως ἐναργῶς ταῦτα προαγορεύσαντα.

[10.92] Εἰ δὲ βούλεσθε, καὶ τοῦ Δανιὴλ καὶ τοῦ Ἰεζεκιὴλ καὶ τοῦ Ἰωὴλ καὶ Μιχαίου καὶ Ωσηὲ τῶν ἄλλων προφητῶν ἀνάγνωτε τὰ θεσπίσματα. Ἄπαντες γάρ τοι τὴν τῶν ἐθνῶν προαγορεύουσι σωτηρίαν· καὶ μέντοι καὶ πρὸς τὸν πατριάρχην Ἀβραάμ τὰς ξυνθήκας ποιούμενος, διὰ τοῦ σπέρματος αὐτοῦ δώσειν τοῖς ἔθνεσι τὴν εὐλογίαν ὑπέσχετο·

Εὐλογήσω, γάρ, σε, ἔφη, καὶ μεγαλυνῶ τὸ ὄνομά σου, καὶ ἔση εὐλογημένος, καὶ εὐλογήσω τοὺς εὐλογοῦντάς σε, καὶ τοὺς καταρωμένους σε καταράσομαι, καὶ ἐνευλογηθήσονται ἐν τῷ σπέρματί σου πάντα τὰ ἔθνη τῆς γῆς.

[10.93] Καὶ ταύτην αὐτῷ οὐχ ἅπαξ, ἀλλὰ καὶ πολλάκις δέδωκε τὴν ὑπόσχεσιν· καὶ μέντοι καὶ μετὰ τὴν ἐκείνου τελευτὴν τὴν αὐτὴν παρέσχε καὶ τῷ Ἰσαὰκ εὐλογίαν, καὶ μετ' ἐκεῖνον πάλιν τῷ Ἰακώβ. Ἐπειδὴ γὰρ ἐκ τοῦ σπέρματος ἐκείνων τὴν ἀνθρωπείαν φύσιν λαβὼν ὁ Μονογενὴς ἐνηνθρώπησεν, ἐνανθρωπήσας δὲ καὶ τὴν οἰκονομίαν τελέσας εἰς ἅπασαν τὴν οἰκουμένην τοὺς ἀποστόλους ἐξέπεμψε καὶ προσέταξε μαθητεῦσαι πάντα τὰ ἔθνη εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος,

¹¹⁷ Mal 1, 10–12.

A fentiek közül vajon mi nem világos, illetve mi szorulhatna magyarázatra, ó férfiak? Avagy a tények nem fennhangon tanúsítják-e az elmondottakat?

Hallgassátok, miképpen szól a világegyetem Istene Izráelhez Malakiáson keresztül:

Nem telik kedvem bennetek, azt mondja az Úr. Az áldozatot sem fogadom a ti kezetekből! Hiszen napkelettől fogva napnyugatig dicsőíttetik az én nevem a pogányok között, és minden helyen tömjénnel áldoznak az én nevemnek és tiszta ételáldozattal! Bizony nagy az én nevem a pogányok között! – azt mondja a mindenható Úr. Ti pedig meggyaláztátok azt.¹¹⁷

Drága barátaim, vessétek össze e szavakat a tényekkel, és azonnal meglátjátok mind a zsidók elutasítását, mind pedig a népek helyeslését, azaz miképpen visz lelki áldozatot az egész föld és a tenger a világegyetem Istenének, és dicsőítsétek Őt, aki ezt pontosan így megjövendölte.

A népek üdvössége a Szentírás prófétai és történeti könyveiben

Ha akarjátok, olvassátok el Dániel, Ezékiel, Jóel, Mikeás, Hóseás és a többi próféták jövendöléseit is, hiszen mindnyájan a népek üdvözülését jósolják meg. Ezenfelül Isten, midőn Ábrahám ősatyával szövetséget kötött, megígérte, hogy az ő magván keresztül a népeknek is ajándékozza áldását, hiszen így szól:

És megáldalak téged, és felmagasztalom a te nevedet, és áldás [áldott] leszel. És megáldom azokat, akik téged áldanak, és aki téged átkoz, megátkozom azt, és megáldatnak a te magodban a föld minden nemzetségei.¹¹⁸

Isten ezt Ábrahámnak nemcsak egyszer, hanem több alkalommal is megígérte. Természetesen Ábrahám halála után ugyanazt az áldást nyújtotta Izsáknak, és utána ismét Jákóbnak. Miután az Egyszülött az ő magvukból fölvette az emberi természetet, emberré lett, és a megváltás művét elvégezte, kiküldötte az apostolokat az egész lakott világba, és megparancsolta nekik, hogy minden népet tanítsanak meg az Atya, a Fiú és a Szentlélek nevére, a hívő népeket pedig részesíti az üdvösségben. Nyilvánvaló, hogy mind Ábrahámnak, mind az ő

¹¹⁸ 1Móz 12, 2–3.

πιστεύσαντα δὲ τὰ ἔθνη τῆς σωτηρίας ἀπέλαυσεν, εἰκότως ἄρα καὶ τῷ Ἀβραὰμ καὶ τοῖς ἐξ ἐκείνου τήνδε παρέσχε τὴν εὐλογίαν, καὶ αὐτοῖς δῆλα ποιῶν τὰ ἐσόμενα καὶ τὸ μέγεθος τοῦ γέρωσ ἐπιδεικνὺς καὶ τοὺς τῶν θείων λογίων τῆ τῆς σωτηρίας ἐλπίδι ψυχαγωγῶν.

[10.94] Καὶ Ἰακώβ δὲ ὁ πατριάρχης, εὐλογῶν τὸν Ἰούδαν, τῆς τῶν ἐθνῶν ἐμνημόνευσεν εὐλογίας·

Οὐκ ἐκλείψει, γὰρ ἔφη, ἄρχων ἐξ Ἰούδα καὶ ἡγούμενος ἐκ τῶν μηρῶν αὐτοῦ, ἕως ἂν ἔλθῃ ὁ [σευ ὦ]¹²⁰ ἀπόκειται· καὶ αὐτὸς προσδοκία ἐθνῶν.

Καὶ ὁ Μωϋσῆς δὲ ὁ μέγας βοᾷ·

Εὐφράνθητε ἔθνη μετὰ τοῦ λαοῦ αὐτοῦ.

[10.95] Τὰς δὲ τοῦ θεσπεσίου Δαυὶδ προφητείας τίς ἂν ῥαδίως ξυλλέξειεν; ἐν μὲν γὰρ τῷ δευτέρῳ ψαλμῷ τὸ τοῦ Σωτῆρος πρόσωπον ἀνειληφῶς λέγει·

Κύριος εἶπε πρὸς με· υἱός μου εἶ σύ· ἐγὼ σήμερον γεγέννηκά σε· αἴτησαι παρ' ἐμοῦ, καὶ δώσω σοι ἔθνη τὴν κληρονομίαν σου, καὶ τὴν κατάσχεσίν σου τὰ πέρατα τῆς γῆς.

Ἐν δὲ τῷ ὀγδόῳ φησὶν·

Κύριε ὁ Κύριος ἡμῶν, ὡς θαυμαστὸν τὸ ὄνομά σου ἐν πάσῃ τῇ γῇ, ὅτι ἐπήρθη ἡ μεγαλοπρέπειά σου ὑπεράνω τῶν οὐρανῶν. Ἐκ στόματος νηπίων καὶ θηλαζόντων κατηρτίσω αἶνον.

[10.96] Ὁρῶμεν δὲ ταῦτα καθ' ἐκάτην τελούμενα. Ἐν δὲ τῷ ἐνάτῳ πάλιν πρὸς τὸν τῶν ὄλων λέγει Θεόν·

¹¹⁹ Az eredeti szövegben szereplő ψυχαγωγέω ige alapjelentése: a lelkeknek az alvilágba, a Hadészba történő kalauzolása. Ez elsősorban Hermész feladata volt. A fenti szövegösszefüggésben az evangéliumi „pszüchagógia” a léleknek nem az alvilágba történő levezetését sugallja – hiszen a Hadész mindenki számára eseménytelen, sivár senyvedést jelent –, hanem éppen a megváltás, az üdvösség, a szabadulás (ti. az örök élet) felé történő kalauzolást. Ez is lélekvezetés tehát, de nem a Hadész reménytelenségébe, hanem az Istennel való közösség örömébe.

¹²⁰ Szerzőnk 447-ben kiadott, *Eranisztész* című művében szereplő változat. Ld. Theodoret, *Eranistes*, ed. Gérard H. Ettlenger (Oxford: Clarendon Press, 1975), 71.

leszármazottainak biztosította az áldást, és számukra nyilvánvalóvá tette az eljövendő dolgokat, majd e jutalom nagyszerűségét felmutatva a megváltás reménységével vezette azok lelkét,¹¹⁹ akik az isteni szavakra figyelmezttek.

Jákób pátriárka is említi a népek megáldását midőn Júdát megáldja, hiszen így szól:

Nem múlik el Júdától a fejedelemség, és az ő csontjaiból való [utód] uralkodik, míg eljő az, ami számára eltétetett:¹²¹ ő a népek várva várt reménysége.¹²²

A nagy Mózes is ekképpen kiáltott fel:

Ujjongjatok, ti nemzetek, az ő népével együtt!¹²³

Az Istentől ihletett Dávid prófeciáját pedig ugyan ki tudná röviden összefoglalni? A második zsoltárban például, amikor a Megváltó személyével foglalkozik, ezt mondja:

Az Úr mondá nékem: én fiam vagy te, én ma nemzetelek téged. Kérjed tőlem és odaadom néked a pogányokat örökségül, és birtokodul a föld határait.¹²⁴

A nyolcadik zsoltárban pedig így fogalmaz:

Mi Urunk Istenünk, mily felséges a te neved az egész földön, aki odafönt az egekre helyezted dicsőségedet. A csecsemők és csecsszopók szájával erősítetted meg hatalmadat.¹²⁵

Ezt látjuk mi napról-napra végbemenni. A kilencedik zsoltárban pedig újfent a világegyetem Istenéhez fordulva mondja:

¹²¹ A másik szövegváltozat szerint akár így is: míg eljő az, aki számára [mindez] eltétetett / lefoglaltatott. Az utóbbi értelmezést az is erősíti, hogy szerzőnk az *Eranisztész* 71-ben az 1Móz 49, 10 kapcsán amellel érvel, hogy ezt a bibliai verset Krisztusra kell alkalmazni.

¹²² Vö. 1Móz 49, 10.

¹²³ Vö. 5Móz 32, 43.

¹²⁴ Zsolt 2, 7.

¹²⁵ Zsolt 8, 2.

Ἀνάστηθι Κύριε· μὴ κραταιούσθω ἄνθρωπος· κριθήτωσαν ἔθνη ἐνώπιόν σου· κατάστησον Κύριε νομοθέτην ἐπ’ αὐτοῦς· γνώτωσαν ἔθνη, ὅτι ἄνθρωποι εἰσιν.

Ἐπειδὴ γὰρ εἰς ἀλογίαν ἐσχάτην ἐξέπεσε τῶν ἀνθρώπων τὸ γένος, ἀναγκαίως αὐτοῖς δοθῆναι νομοθέτην αἰτεῖ, ὥστε καὶ τὴν φύσιν ἐπιγνῶναι καὶ τῆς θηριωδίας ἀπαλλαγῆναι.

[10.97] Ἐν δὲ τῷ πρώτῳ καὶ εἰκοστῷ·

Μνησθήσονται καὶ ἐπιστραφήσονται πρὸς Κύριον πάντα τὰ πέρατα τῆς γῆς, καὶ προσκυνήσουσιν ἐνώπιον αὐτοῦ πᾶσαι αἱ πατριαὶ τῶν ἐθνῶν· ὅτι τοῦ Κυρίου ἡ βασιλεία, καὶ αὐτὸς δεσπάζει τῶν ἐθνῶν.

Καὶ τὰ ἐξῆς δὲ τὴν αὐτὴν ἔχει διάνοιαν· προλέγει γὰρ τὸν ἐξ ἀπάντων τῶν ἐθνῶν νέον λαόν.

[10.98] Καὶ ἵνα τὰ πλείονα παραλίπω, ἀκούσατε αὐτοῦ ἐν τῷ τετταρακοστῷ καὶ τετάρτῳ ψαλμῷ λέγοντος·

Ἀντὶ τῶν πατέρων σου ἐγεννήθησαν οἱ υἱοὶ σου· καταστήσεις αὐτοὺς ἄρχοντας ἐπὶ πᾶσαν τὴν γῆν.

Καὶ πάλιν ἐν τῷ πέμπτῳ καὶ τετταρακοστῷ·

Σχολάσατε καὶ γνῶτε, ὅτι ἐγὼ εἰμι ὁ Θεός· ὑψωθήσομαι ἐν τοῖς ἔθνεσιν· ὑψωθήσομαι ἐν τῇ γῆ.

[10.99] Ὁ δὲ μετὰ τοῦτον τὴν τῶν ἐθνῶν προαγορεύει σωτηρίαν·

Πάντα, γὰρ φησι, τὰ ἔθνη κροτήσατε χεῖρας· ἀλαλάξατε τῷ Θεῷ ἐν φωνῇ ἀγαλλιάσεως· ὅτι Κύριος ὕψιστος φοβερός, βασιλεὺς μέγας ἐπὶ πᾶσαν τὴν γῆν.

[10.100] Καὶ ὁ ἕβδομος δὲ καὶ ὁ ὄγδοος, καὶ μέντοι καὶ ὁ ἕνατος καὶ πάντες, ὡς ἔπος εἰπεῖν, οἱ ψαλμοὶ τὴν τῆς οἰκουμένης μεταβολὴν προθεσπίζουσι καὶ τὴν τῶν ἐθνῶν προκηρύττουσι κλησιν καὶ πίστιν, καὶ πρὸς γε τούτοις τοῦ Θεοῦ καὶ Σωτῆρος ἡμῶν τὴν προαιώνιον ὑπαρξιν, τὴν ἐκ τοῦ Πατρὸς γέννησιν, τὸν ἐκ παρθένου τόκον, τὰ θαύματα, τὰ παθήματα, τῶν Ἰουδαίων τὴν

¹²⁶ Vö. Zsolt 9, 20–21.

¹²⁷ Ti. Krisztust, aki a mienkkel azonos emberi természettel rendelkezik.

¹²⁸ Az egyházatyák egybehangzó véleménye szerint a törvények nélkül élő ember vadállati szinten létezik, hiszen cselekedeteit nem az értelem (logosz), hanem az ösztönök irányítják. Ez az istenképesség elhalványulását is eredményezi.

Kelj fel Uram, ne hatalmasodjék el az ember. Ítéltessenek meg a népek te előtted! Állíts, Uram, törvényadót föléjük! Hadd tudják meg a népek, hogy emberek ők!¹²⁶

Mivel akkor az emberi nem rendkívüli esztelenségbe zuhant, szükségszerűen kér számukra olyan törvényadót,¹²⁷ hogy ezáltal a természetet is felismerjék, és a vadállati szokásokat is elhagyják.¹²⁸

Aztán a huszonegyedik zsoltárban:

„Megemlékeznek és megtérnek az Úrhoz a föld minden határai, és leborul előtte a pogányok minden nemzetsége. Mert az Úr a királyi hatalom, és ő uralkodik a pogányokon is.¹²⁹

A folytatás is ugyanilyen értelmű; megjósolja ugyanis, hogy az összes népből új nemzet lesz.

És hogy a szövegek nagy részét kihagyjam, halljátok, miképpen szól a negyvennegyedik zsoltárban:

Atyáid helyett fiaid lesznek, megteszed őket fejedelmekké mind az egész földön.¹³⁰

És nyomban erre a negyvenötödik zsoltárban:

Csendesedjétek és ismerjétek el, hogy én vagyok az Isten! Felmagasztaltatom a nemzetek közt, felmagasztaltatom a földön.¹³¹

Az ezután következő zsoltár megjövendöli a népek üdvösségét:

Minden népek, tapsoljatok! Harsogjatok az Istennek vígságos szóval. Mert az Úr felséges, rettenetes nagy király az egész földön.¹³²

A hetedik, a nyolcadik, sőt a kilencedik, illetve – egyszerűbben szólva – minden zsoltár megjósolja a lakott világ átalakulását, hirdeti a népek meghívását és hitét. Mindezekén túl pedig a mi Istenünk és Megváltónk minden idők előtti létezését, az Atyától való nemzését, szüztől születését, csodáit, szenvedéseit, a zsidók hitetlenségét, a halottak közül való feltámadását, mennybemenetelét, a Lélek

¹²⁹ Zsolt 22, 28–29.

¹³⁰ Zsolt 45, 17 (LXX: Zsolt 44, 17).

¹³¹ Zsolt 46, 11 (LXX: Zsolt 45, 11).

¹³² Zsolt 47, 2.

ἀπιστίαν, τὴν ἐκ νεκρῶν ἀνάστασιν, τὴν εἰς οὐρανοὺς ἀνάβασιν, τὴν τοῦ Πνεύματος ἐπιφοίτησιν, τὸν εἰς ἅπασαν γῆν καὶ θάλατταν τῶν ἀποστόλων δρόμον.

[10.101] Καὶ μὲν δὴ καὶ οἱ ἄλλοι προφήται ταῦτα προλέγουσιν ἅπαντες. Ἐγὼ δὲ πάσας ξυναγαγεῖν τὰς προρρήσεις πάρεργον ὑπέιληφα· πολλῶν γὰρ ἂν ἐδεήθην βιβλίων, καὶ πάσας γράφων καὶ περὶ ἐκάστης δέ γε τὰ πρόσφορα λέγων. Ἄρκει δὲ ὑμῖν, ἂν ἐθέλητε, καὶ τῶν ἄλλων, ἐξ ὧν ἀκηκόατε, τὴν ἀλήθειαν διαγνῶναι. Σαφεῖς γὰρ αὐταὶ καὶ ἀληθεῖς καὶ οἷον τινες ἐναργεῖς εἰσι τῶν πραγμάτων εἰκόνες.

[10.102] Ὡσπερ τοίνυν τῶν ἀρίστων ζωγράφων τὴν τέχνην ῥᾶον ἂν τις καταμάθοι, τῷ ἀληθινῷ καὶ ἀρχετύπῳ χαρακτηῖρι παρατιθεῖς τὴν εἰκόνα, οὕτω χρῆ καὶ ὑμᾶς καθάπερ ἰδέαν τινὰ τὴν προφητείαν ὑπὸ τοῦ σοφωτάτου προδιαγραφεῖσαν ζωγράφου παραθεῖναι τοῖς πράγμασιν ἤδη λαβοῦσι τὸ πέρασ καὶ τὸ τῆς ὁμοιότητος θεάσασθαι ἀπαράλλακτον.

[10.103] Πάλαι μὲν γάρ, πρὶν δέξηται τὸ πέρασ ἡ προφητεία, εἶχε τινα πόνον τὸ πείσαι τοὺς τηνικαῦτα ἀνθρώπους, ὡς ἀληθῆ τὰ θεσπίσματα· ἐπειδὴ δὲ τὰ πάλαι καὶ πρόπαλαι προρρηθέντα νῦν ὀρῶμεν τετελεσμένα, καὶ τὰ ῥήματα ἐκεῖνα γένομενα πράγματα, οὐ δεῖ πόνων ἡμῖν εἰς τὸ πείσαι τὰς ἀκοάς. Ἔχουσι γὰρ αὐταὶ μαρτυροῦντα τὰ ὄμματα· καὶ περιττὸς ἡμῖν Ἡρόδοτος λέγων, ὅτι „τὰ ὄντα ὑπάρχει ἀνθρώποις ἀπιστότερα ἔοντα ὀφθαλμῶν”. Ὀρῶσι γάρ που οἱ ὀφθαλμοί, ἅπερ ἀκούει τὰ ὄντα.

[10.104] Ἐπειδὴ τοίνυν καὶ ὀλίγων προφητειῶν ἐπηκούσατε καὶ τὴν τῶν πραγμάτων ἐώρακατε μαρτυρίαν, παράθετε, ὦ ἄνδρες, τοῖς ὑμετέροις χρησιμοῖς τῶν προφητῶν τὰ θεσπίσματα καὶ βόησατε μετὰ τοῦ ἀποστόλου·

Τίς κοινωνία φωτὶ πρὸς σκότος; τίς δὲ συμφώνησις
Χριστοῦ πρὸς Βελίαν, ἢ τίς μερὶς πιστῶ μετὰ ἀπίστου; τίς
δὲ συγκατάθεσις ναῶ Θεοῦ μετὰ εἰδώλων;

[10.105] Ναοὶ μὲν γὰρ τοῦ Θεοῦ τῶν προφητῶν οἱ χοροὶ· εἶδωλα δὲ κωφά, τὰ παρὰ τῶν ἐθνῶν προσκυνηθέντα, περὶ ὧν τὸ θεῖον πνεῦμά φησιν·

¹³³ Istenhez, mint a legbölcsebb és legtehetségesebb művészhez ld. Nazianzoszi Gergely, *Oratio* 28, 25.

megérkezését, az apostoloknak az egész világba és a tengerekre való elmenetelét.

Következtetés

Természetesen a többi próféták is mind megjövendölték ezeket. Én viszont fölöslegesnek találom az összes prófécia összegyűjtését, hiszen sok könyvre lenne szükségem mindennek megírásához, illetve egyenként a hasznos dolgok hozzáfűzéséhez. Ha akarjátok, a hallottak alapján is kellőképpen felismerhetitek a többi prófécia igazságát. Azok ugyanis az események világos, való igaz és egyszersmind szemléletes képei.

Amiképpen valaki könnyen felismeri a tehetséges festő művészi képességét, ha a festményt az igazi és eredeti modell mellé állítja, pontosan ezt kell nektek is cselekednetek. Helyeztetek egymás mellé a már jól körvonalazható tényeket és azt a gondolatot, amit a prófécia a legbölcsebb művész¹³³ által megjövendölt, hogy megláthassátok az eltérések nélküli hasonlóságot.

Hajdan, a prófécia beteljesülése előtt nem kis fáradságba került meggyőzni az akkori embereket a jóslat igazáról. Most azonban, amikor látjuk, hogy ami egykoron, az ősidőkben megmondott, beteljesedett, és az akkori beszédek tényekké váltak, többé nem kell azon fáradoznunk, hogy a fülünknek higgyünk, hiszen a fülünk rendelkezik a szemünk tanúságával is. Fölszemes számunkra Hérodotosz figyelmeztetése, miszerint „az emberek kevésbé hisznek a fülüknek, mint a szemüknek”,¹³⁴ hiszen a szemünk immár látja azt, amit a fülünk hall.

Mivel ti most a próféciák kis részét is hallottátok, ugyanakkor látjátok a tények tanúságát, helyeztetek, ó férfiak, a ti jósaitok jövendöléseit a próféták kijelentései mellé, és szóljatok fennhangon az apostollal együtt:

Mi közössége a világosságnak a sötétséggel? És mi egyezése Krisztusnak Béliállal, vagy mi köze hívőnek hitetlenhez? Vagy mi egyezése Isten templomának bálványokkal?¹³⁵

Mert a próféták kórusa Isten temploma, a népek által imádott bálványok azonban siketnémák. Róluk mondta az isteni Lélek a következőket:

¹³⁴ Hérodotosz, *Historia* I, 8.

¹³⁵ 2Kor 6, 14–16.

Τὰ εἶδωλα τῶν ἐθνῶν ἀργύριον καὶ χρυσίον, ἔργα χειρῶν ἀνθρώπων· στόμα ἔχουσι καὶ οὐ λαλήσουσιν· ὀφθαλμοὺς ἔχουσι καὶ οὐκ ὄψονται· ὠτα ἔχουσι καὶ οὐκ ἀκούσονται· ῥίνας ἔχουσι καὶ οὐκ ὀσφρανθήσονται· χεῖρας ἔχουσι καὶ οὐ ψηλαφήσουσι· πόδας ἔχουσι καὶ οὐ περιπατήσουσιν· οὐ φωνήσουσιν ἐν τῷ λάρυγγι αὐτῶν· οὐδὲ γὰρ ἔστι πνεῦμα ἐν τῷ στόματι αὐτῶν. Ὅμοιοι αὐτοῖς γένοιντο οἱ ποιοῦντες αὐτὰ καὶ πάντες οἱ πεποιθότες ἐπ' αὐτοῖς.

Υμᾶς δὲ γένοιτο μαθεῖν τὴν ἀλήθειαν καὶ τῆς προφητικῆς μὴ μεταλαχεῖν ἀρᾶς.

A népek bálványai ezüst és arany, emberi kezek munkái. Szájuk van, de nem szólnak, szemeik vannak, de nem látnak, füleik vannak, de nem hallanak, orruk van, de nem szagolnak, kezeik vannak, de nem tapintanak, lábaik vannak, de nem járnak, nem szólnak az ő torkukkal. Lélek sincs az ő szájukban. Hasonlók legyenek azokhoz készítőik, és mindazok, akik bíznak bennük!¹³⁶

Ti pedig hadd tanuljátok meg az igazságot, hogy ne részesüljete a prófétai átokban.

¹³⁶ Zsolt 115, 4–8.

Περὶ τέλους καὶ κρίσεως

[11.1] Ἀρίστιππον ἐκείνον ἴσως, ὃ ἄνδρες, ἀκούετε, τὸν Ἀριστίππου τοῦ Σωκράτους ἐταίρου θυγατριδοῦν. Οὗτος τῆ μητρὶ φιλοσοφούσῃ ξυνών, φιλοσοφίας ὡς πλεῖστον μετείληγεν. Ἐλαχε δὲ καὶ ὄνομα ξυντεθὲν ἐκ τοῦ πράγματος· μητροδίδακτον γὰρ αὐτὸν ὠνόμαζον ἅπαντες.

[11.2] Ἀλλ' ἐκείνῳ μὲν ἤρκεσεν εἰς μετουσίαν φιλοσοφίας καὶ μόνῃ τῆς μητρὸς τὰ παιδεύματα· ὑμεῖς δέ, καὶ προφητῶν τοσοῦτων καὶ ἀποστόλων ἀκούοντες, καὶ μέντοι καὶ τῶν μετ' ἐκείνους ἐν διδασκαλίᾳ λαμπράτων, μαθεῖν οὐ βούλεσθε τὴν ἀλήθειαν.

[11.3] Τοῦτο δὲ ὑμῖν ξυμβαίνει τὸ πάθος, ἐπεὶπερ ἀνόνητα τυχόν ταυτὶ νομίζετε τὰ μαθήματα. Οὐ γὰρ Συρακουσίαν χλιδὴν οὐδὲ γε ἀνειμένον καὶ ἀβροδίατον ἐπαγγέλλεται βίον οὐδὲ τὸν πολυάρατον πλοῦτον καὶ τῶν ἐκείνου ῥευμάτων τὸν εὐριπον, ἀλλ' ἰδρωτὰς καὶ πόνους καὶ πολιτείαν πολύμοχθον.

[11.4] Ταῦτα γὰρ ὑμῖν κατάδηλα, τὸ δὲ γε τούτων τέλος ἀθέατον· μόνῃ γὰρ που εἰωθότες τὰ ὀρώμενα βλέπειν, ἰδεῖν οὐ

¹ A fejezet tartalmát tekintve nehéz eldönteni, hogy a τέλος-t végnek vagy célnak fordítsuk, hiszen szerzőnk nemcsak a világ és az idők végéről, hanem az egyéni élet értelméről, sőt az egész emberiség létének céljáról is beszél. A kifejezést így mindig az adott szövegkörnyezet által indokoltabb jelentés szerint fordítottuk.

² Alex. Kelemen, *Sztrómata* IV, 19, 122. Vö. Alex. Kelemen, *Paidagógosz* II, 64: „Ismerem kürenéi Arisztipposz dolgait is. Elpuhultan élt Arisztipposz. Valahogy így okoskodott: ha egy lovat megkennek illatszerrel, erényében nem gátolja azt, sem az illatosított kutyát. Ennélfogva az embert sem – vonta le a következtetést. De a lovat és a kutyát nincs értelme illatosítani. Akiknél viszont több értelem párosul az érzékeléshez, azoknál kifogásolhatóbb ezek használata, amennyiben lányos illatot visznek fel magukra.” (Tóth Vencel fordítása).

³ Alex. Kelemen, *Sztrómata* I, 180, 4. Eusebiosz, *Praep. ev.* XIV, 18, 2. Kürenéi Arisztipposz, aki Kr. e. 435–386 körül alkotott, valóban Szókratész tanítványa volt. Ld. Diogenész Laertiosz, *Filozófusok élete* II, 83.

⁴ Szürakuszai fényűzéséhez ld. *Curatio* 2.25 és 12.70–71. Ld. még Platón, *Állam* 404d. A híres bölcselelő gondolatai semmit nem veszítettek időszerűségükből: „Az emberi nem tehát – vontam le következtetésemet – mindaddig nem fog kikerülni nyomorúságából, amíg a helyesen és igazán filozofáló nemzetsége nem kerül uralomra, vagy amíg az államok vezetői valaminő isteni rendelés kegyelméből rá nem szánják magukat az igazi filozófiával való foglalkozásra. Ennek a belátásnak birtokában érkeztem Itáliába és Szicíliába első utam alkalmával. Az ottani élet

Tizenegyedik könyv: A végcélról és az ítéletről¹

Egyetlen jó tanítómestertől is lehet tanulni, nemcsak a soktól

Barátaim, bizonyára hallottatok Arisztipposzról, amaz Arisztipposz leányának a fiáról, aki Szókratész tanítványa volt.² Ő a filozófiában jártas édesanyjával együtt élve a bölcselet legjavából részesült. Innét ered ragadványneve is, hiszen őt mindenki *Métrodidaktosznak*, azaz „édesanyja tanítványának” nevezi.³

Amíg az ő számára egyedül az anyja leckéi is elegendőek voltak a filozófiában való részesedéshez, ti azonban – jóllehet olyan sok apostolt és prófétát hallgattok, és ezen túlmenően rajtuk kívül a tanításban ragyogókat – mégsem akarjátok megtanulni az igazságot.

Ez a betegség talált el benneteket, mivel azt hiszitek, hogy az ilyen ismeretek haszontalanok, kiváltképpen, ha azok nem a szürakuszai fényűzést⁴ ígérik, sem pedig a léha és elpuhult életet, s éppoly kevésbé a vágyott gazdagságot, azaz a dagály vég nélküli áramlását, hanem verejtékezőést, fáradalmakat és gondokkal teljes életet.

Ez világos számotokra, de mindezek tulajdonképpeni célja láthatatlan marad előttetek, mivel megszoktátok, hogy csupán a látható

azonban – az itáliaiak és szürakuszaiak módja szerint szakadatlan dőzsölések sorozata, amelyet méghozzá boldog életmódnak is tartanak – megérkezésem első percétől kezdve ellenszenves volt nekem: semmiképpen sem volt kedvemre való úgy élni, hogy naponta kétszer teletöltsem a gyomromat, éjszakánként sohasem háljak egyedül, nem is szólva egyéb szokásaikról, amelyek az ilyen életmóddal együtt járnak. Hiszen lehetetlen, hogy földi halandó, ha ifjúkorától kezdve efféle szokások között nevelkedett, valamikor is józan eszének használatához juthasson; ehhez oly csodálatos természete kellene, hogy legyen, amilyen senkinek sincsen. Hasonlóképpen még csak eszébe sem juthat valaha, hogy mértékletesen is lehetne élni, nem is szólva a többi erény gyakorlásáról. S nincs olyan állam – legyenek bár a legjobb törvényei –, amelyiknek élete egyszer majd nyugodt mederbe kerül, ha polgárai azt a felfogást vallják, hogy mindenüket, amijük csak van, nyaklók nélkül el kell pazarolniuk, másrészt pedig mindenre sajnálják a fáradságot, csupán a lakmározásra, az iddoggalásokra és a szerelmi élvezetekért vívott elszánt harcokra nem. Egészen magától értetődik, hogy az ilyen államokban semmilyen kormányforma sem szilárdulhat meg: zsarnokság, oligarchia és csőcselékuralom szüntelenül váltja egymást. A mindenkori uralkodók pedig annak a kifejezésnek, hogy ‘igazságosságon és törvény előtti egyenlőségen alapuló államforma’, még csak kiejtését sem fogják tudni elviselni.” Platón, *VII. levél* 326b–d.

δύνασθε τῶν ἀοράτων τὴν φύσιν· τοὺς ὀφθαλμοὺς γὰρ ἐκείνους οὐκ ἔχετε, ὧν ἡ πίστις δημιουργός.

[11.5] Ἐγὼ δὲ ὑμῖν, ὡς ἔμοιγε δυνατὸν καὶ ὑμῖν χωρητὸν, δηλώσω καὶ ταῦτα, τῇ τῶν θεῶν λογίων πάλιν χρώμενος δαδουχία. Προύργου δὲ οἶμαι δεῖξαι καὶ νῦν ἐκ παραλλήλου τῶν φιλοσόφων τὰς δόξας καὶ τῶν θεῶν εὐαγγελίων τὰ δόγματα, ἵνα γνῶτε, τί μὲν ἐκεῖνοι τέλος ὠρίσαντο, τί δὲ οἱ θεῶι ἐπαγγέλλονται λόγοι.

[11.6] Ὁ μὲν οὖν Ἐπίκουρος τὸ ἥδιστα ζῆν ὠρίσατο τέλος· τέλειον γὰρ ἀγαθὸν μόνην ἠγεῖτο τὴν ἡδονήν. Δημόκριτος δὲ ὁ Ἀβδηρίτης, ὁ τῶν τούτου δογμάτων πατήρ, ἀντὶ τῆς ἡδονῆς τὴν εὐθυμίαν τέθεικεν, ὀνομάτων, οὐ δογμάτων ἐναλλαγὴν ποιησάμενος.

[11.7] Καὶ Ἡράκλειτος δὲ ὁ Ἐφέσιος τὴν μὲν προσηγορίαν μετέβαλε, τὴν δὲ διάνοιαν καταλέλοιπεν· ἀντὶ γὰρ τῆς ἡδονῆς εὐαρέστησιν τέθεικεν. Ἐχει δὲ τινα καὶ ἐτέραν ἔμφασιν οὗτος ὁ ὄρος· ἀορίστως γὰρ τὴν εὐαρέστησιν τέθεικε, τὸ δὲ αὐτῆς ποιὸν οὐ δεδήλωκεν. Διάφοροι δὲ τῶν ἀνθρώπων αἱ γνῶμαι· τοὺς μὲν γὰρ ἀρέσκει σωφροσύνη, τοὺς δὲ ἡ ταύτης ἐναντία κάκη· καὶ τοὺς μὲν ἀκρασία, τοὺς δὲ ἐγκράτεια· καὶ τούτους μὲν ἄδικος καὶ πλεονεκτικὸς βίος, ἐκείνους δὲ δίκαιος. Τὸ τοίνυν ἐκάστω ἀρέσκον, ἡδὺ τε καὶ ἀξιάραστον, οὗτος ὠρίσατο τέλος, ἀντὶ τῆς ἡδονῆς τὴν εὐαρέστησιν τεθεικώς.

[11.8] Ὁ δὲ πολυθρύλητος Πυθαγόρας τὴν τελεωτάτην τῶν ἀριθμῶν ἐπιστήμην ἔσχατον ὑπέλαβεν ἀγαθόν· ὁ Ἐκαταῖος δὲ τὴν αὐτάρκειαν, ὁ δὲ Ἀντισθένης τὴν ἀτυφίαν, Ἀναξαγόρας δὲ ὁ Κλαζομένιος τὴν θεωρίαν τοῦ βίου καὶ τὴν ἀπὸ ταύτης ἐλευθερίαν,

⁵ Vö. 2Kor 4, 18: „Mivelhogy nem a láthatókra nézünk, hanem a láthatatlanokra; mert a láthatók ideig valók, a láthatatlanok pedig örökkévalók.”

⁶ Khrüszosztomosz hangsúlyozza, hogy a megkeresztelkedés előtt szükség van a hit szemére, látására (*Homília a keresztségről* II, 9).

⁷ Ld. *Curatio* 1.121; 3.8; 10.67.

⁸ Epikurosz és tanítása kapcsán ld. *Curatio, Bevezetés*, pp. 18–19, 6. jegyzet. Ld. még Alex. Kelemen, *Sztrómata* II, 21, 127.

⁹ Vö. Démokritosz, 4. *töredék*. Alex. Kelemen, *Sztrómata* II, 21, 130. Kelemen szerint Démokritosz *A végcélről* (Περὶ τέλους) című munkájában írja: „az öröm és a boldogtalanság az élemedett korúak jó szele” (τέρψις γὰρ καὶ ἀτερπία οὔρος τῶν περιηκμακότων). Ld. D. McGibbon, ‘Pleasure as the “Criterion” in Democritus’, *Phronesis* 5 (1960), 75–77.

¹⁰ Alex. Kelemen, *Sztrómata* II, 21, 130.

dolgokra nézzetek,⁵ és képtelenek vagytok meglátni a láthatatlanok természetét: hiszen nincs olyan szemetek, amelynek szerzője a hit.⁶

Amennyiben arra képes vagyok és számotokra felfogható, most mutatom meg nektek ezt is, amihez ismét az isteni kijelentés fáklyáját használom fel.⁷ Ehelyütt is hasznosnak tartom, hogy a filozófusok véleményét a szent evangéliumok hittételei mellé helyezzem, hogy megismerjétek: miképpen határozzák meg amazok a véget, illetve mit hirdetnek az isteni kijelentések.

A „vég” különböző meghatározásai

Epikurosz a lehető legkellemesebb életmódban határozta meg a célt: ő ugyanis a gyönyört tartotta az egyetlen jó célnek.⁸ Abdérai Démokritosz, e tanok atyja a derűt tette a gyönyör helyére: a megnevezést ugyan lecserélte, a tanítást viszont nem.⁹

Efézusi Hérakleitosz is megváltoztatta az elnevezést, de elhagyta eredeti értelmét: az élvezetet ő a megelégedettséggel helyettesítette.¹⁰ Ez a meghatározás más hangsúllyal is rendelkezik, ugyanis bizonytalanul körvonalazza a megelégedettséget, anélkül, hogy sajátosságát pontosítaná.¹¹ Az emberek véleménye különböző: egyesek megelégednek az önmérséklettel, mások annak romlott ellentétéhez ragaszkodnak; némelyek a féktelenség, mások az önuralom hívei; emezek igazságtalan és pénzéhes, amazok igazságos életet folytatnak. Mindenkinek megfelel tehát, hogy a végcél a kényelmes és szeretetreméltó életben határozza meg, mihelyst a gyönyört a megelégedettséggel helyettesíti.

A hírneves Püthagorász a számok tökéletes ismeretét tartotta a legfőbb jónak,¹² Hekataiosz az önállóságot,¹³ Antiszthenész a szerénységet,¹⁴ Klazomenai Anaxagorász pedig az élet szemlélését, és az attól való megszabadulást,¹⁵ amivel méltán filozófushoz illő meghatározást

¹¹ Szerzőnk itt kissé egyoldalúan értékeli Hérakleitosz tanítását. Vö. Hérakleitosz, *110. töredék* (Diels), ill. SC 57, 393, 4. jegyzet.

¹² Alex. Kelemen, *Sztrómata* II, 21, 130. Kelemen a maga rendjén Pontusi Hérakleidészre hivatkozik. Ld. még W. Burkert, *Love and Science in Ancient Pythagoreanism* (Cambridge: 1972), 433.

¹³ Alex. Kelemen, *Sztrómata* II, 21, 130. Canivet észrevétele szerint az adott szövegkörnyezetben az abdérai Hekataioszról van szó, aki grammatikosz és történetíró volt, és elsősorban a hüperboreánus és az egyiptomi filozófia érdekelte. Ld. SC 57, 393, 5. jegyzet.

¹⁴ Antiszthenész, 59. *töredék*. Alex. Kelemen, *Sztrómata* II, 21, 130.

¹⁵ Alex. Kelemen, *Sztrómata* II, 21, 130. Diogenész Laertiosz pontosítása szerint ez a Nap, a Hold és az égbolt szemlélését jelenti. Ld. uő, *Filozófusok élete* II, 10.

φιλοσόφῳ δὴ πρέποντα ὀρισάμενος ὄρον. Μέγιστον γὰρ ἀληθῶς ἀγαθὸν τὸ ξυριδεῖν τῶν πραγμάτων τὴν φύσιν καὶ τῶν ρεόντων καταφρονῆσαι καὶ τὴν ψυχὴν ἀδούλωτον καὶ ἐλευθέραν διατηρῆσαι.

[11.9] Πλάτων δὲ ὁ Ἀρίστωνος τῇ μεγαλονοίᾳ τοῦ ὄρου καὶ τοῦτον ἀπέκρυψε· τὸ γὰρ „ὁμοιωθῆναι τῷ θεῷ κατὰ τὸ δυνατόν” τέλος ὠρίσατο ἀγαθῶν. Ἀξιέπαινος μὲν οὖν καὶ ἡ περὶ τὴν μίμησιν τῶν θεῶν παραίνεσις· ἡ δὲ τοῦ „κατὰ τὸ δυνατόν” προσθήκη ἀξιαγαστότερον τὸν ὄρον ἀπέφηνεν· οὐ γὰρ κατὰ πάντα δυνατόν ὁμοιωθῆναι Θεῷ. Πῶς γὰρ ἂν τις ὁρατὸς ὢν ὁμοιωθεῖη τῷ ἀοράτῳ, καὶ βραχὺς ὢν καὶ τόπῳ σμικρῷ περιγεγραμμένος τῷ ἀπεριγράφῳ καὶ τὴν κτίσιν ξυνέχοντι, καὶ αὖ πάλιν τῷ αἰωνίῳ πρόσφατος ὢν, καὶ τῷ τὰ πάντα τεκτονημένῳ μηδὲ πηχυαῖον οὐρανὸν δημιουργῆσαι δυνάμενος;

[11.10] Τοιγάρτοι οὔτε τὴν φύσιν ἐκείνην οὔτε τὴν δύναμιν οὔτε μὴν τὴν σοφίαν μιμήσασθαι δυνατόν· τοῦ ἀγαθοῦ μέντοι καὶ δικαίου καὶ ἡμέρου καὶ φιλανθρώπου τύπους ἀμηγέπη τινὰς ἐκμάξασθαι οἷόν τε. Καὶ γὰρ ὁ δεσπότης Χριστὸς ταύτην τοῖς τελειότητος ἐφιεμένοις τὴν μίμησιν προὔθηκε·

Γίνεσθε, γὰρ φησιν, οἰκτίρμονες, καθὼς καὶ ὁ πατὴρ ὑμῶν ὁ οὐράνιος οἰκτίρμων ἐστίν· ὅτι ἀνατέλλει τὸν ἥλιον αὐτοῦ ἐπὶ πονηροῦς καὶ ἀγαθοῦς καὶ βρέχει ἐπὶ δικαίους καὶ ἀδίκους.

[11.11] Καὶ ὁ τοῦ Πλάτωνος δὲ διδάσκαλος, ὁ Σωφρονίσκου Σωκράτης, οὐ τὸν πλούτῳ περιρρέομενον καὶ ἐξ οὐρίων φερόμενον, ἀλλὰ τὸν δικαιοσύνη κοσμούμενον εὐδαίμονα εἰώθει

¹⁶ Az áthallásos fogalmazás Hérakleitosz híres mondatára emlékeztet: „minden folyik”, minden változásban van. Ez nyilván a mulandóságot is eszünkbe juttatja. Szerzőnk éppen a mulandóktól való függetlenedést tartja követendőnek.

¹⁷ Vö. Szókratész alábbi megállapításával: „Csakhogy a gonoszsnak sem kipusztulnia nem lehet, Theodórosz – hiszen a jónak kell, hogy valami ellentéte is legyen mindenkor –, sem az istenekhez átköltöznie; hanem kényszerű végzetből itt kóborol a halandó természet s e földi helyek körül. Éppen azért kell arra törekednünk, hogy innen minél hamarabb amoda meneküljünk. A futás pedig abban áll, hogy a lehetőség szerint minél hasonlóbba váljunk az istenhez; s ez a hasonlóság a bölcsességgel párosult igazzá és szentté válás. Csakhogy, kitűnő barátom, nem éppen könnyű dolog megértetni valakivel, hogy nem abból a célból kell a gonoszsnak kerülni s az erényt követni, s annak kedvéért az egyiket cselekedni, a másikat nem,

nyújtott. Hiszen a legfőbb jó valóban abban áll, hogy összefüggésében lássuk a dolgok természetét, ne törődjünk a változó folyamatokkal,¹⁶ a lelket pedig szolgáltságtól mentesen és szabadon megőrizzük.

Az élet célja Platón szerint: hasonlóbba válni Istenhez

Platón, Arisztón fia azonban a meghatározás nagyszerűségével még Anaxagorászt is beárnyékolta. Az ő értelmezésében ugyanis a legfőbb jó az, hogy „a lehetőség szerint minél hasonlóbba váljunk Istenhez.”¹⁷ Az isteni dolgok utánzására vonatkozó intés feltétlenül méltányolandó, a kiegészítés pedig – „a lehetőség szerint” – még inkább dicséretessé teszi a meghatározást, hiszen nem tehetjük magunkat minden tekintetben Istenhez hasonlóbba! Ugyan miképpen hasonlíthatna bárki látható a láthatatlanhoz, a jelentéktelen és a szűk térhez kötött a korlátlanhoz, aki magába foglalja a teremtett világot? És újfent: miként hasonlíthatna az örökkévalóhoz az, aki nemrég jött létre, illetve a mindenség Teremtőjéhez az, aki még egy rófnyi mennydarabkát sem képes megalkotni?

Következésképpen nem lehet sem az ő természetét, sem a hatalmát, még kevésbé bölcsességét utánozni. Mindazonáltal le lehet másolni a jóságot, az igazságosságot, a szelídséget és az emberszeretetet némi vonását, mivel maga az Úr Krisztus is éppen erre az utánzásra szólította fel azokat, akik el akarják érni a tökéletességet, mondván:

Legyetek azért irgalmasok, amint a ti mennyei Atyátok is irgalmas, mert felhozta az ő napját mind a gonoszokra, mind a jókra, és esőt ad mind az igazaknak, mind a hamisaknak.¹⁸

Amúgy Szókratész, Platón tanítója és Szóphroniszkosz fia sem szokott boldognak nevezni valakit, akit gazdagság vett körül és a széljáráshoz igazodott, hanem az igazságossággal ékeskedőket; és

ami miatt a sokaság gondolja, azaz, hogy ne rossznak, hanem jónak lássék az ember; mert ez, úgy tetszik, csak afféle vénasszonyos locsogás, ahogy mondják. Az igazságot pedig ekként kell értenünk: isten soha, semmiképp sem igazságtalan, hanem a lehető legigazságosabb; és nem más ez a hasonulás, mint az, hogy mentől igazságosabbá válik az ember. Ettől függ a férfi igaz kiválósága vagy férfiatlansága is. Ennek ismerete maga a bölcsesség és igaz erény, nem ismerete viszont maga az esztelenség és nyilvánvaló gonoszság.” Platón, *Theaitétosz* 176a–c (Kárpáty Csilla fordítása). Ld. még Alex. Kelemen, *Sztrómata* II, 22, 131, illetve *Curatio* 12.21–22.

¹⁸ Vö. Lk 6, 36; Mt 5, 45.

καλεῖν· καὶ ἀσεβεῖς ὠνόμαζε τοὺς τὸ ξυμφέρον τοῦ δικαίου χωρίζοντας· μόνον γὰρ εἶναι ξυμφέρον τὸ δίκαιον ἔλεγεν.

[11.12] Οἱ δὲ γε ῥήτορες τούτων ἐπαίειν τῶν λόγων οὐκ ἤθελον· ἄλλο γὰρ τι παρὰ τὸ ξυμφέρον εἶναι τὸ δίκαιον ἔλεγον, ἀξύμφορον ταύτη πη τὸ ξυμφέρον δεικνύντες· ἄδικον γὰρ δῆπουθεν τὸ τοῦ δικαίου κεχωρισμένον· τὸ δὲ γε ἄδικον βλαβερόν· τὸ δὲ βλαβερόν οὐκ ἂν εἰκότως κληθεῖη ξυμφέρον.

[11.13] Ὁ μὲν οὖν Πλάτων καὶ Σωκράτης καὶ ξύμφωνα ἐφάτην καὶ ἀξιέπαινα· Ἀριστοτέλης δέ, τῆς Πλάτωνος διδασκαλίας μεταλαχών, τούτων οὐκ ἀπώνατο τῶν δογμάτων, ἀλλὰ ξυμπληροῦσθαι τὴν εὐδαιμονίαν ἐκ τριγενείας ἔφη, ἐκ τῶν κατὰ ψυχὴν, ἐκ τῶν κατὰ σῶμα, ἐκ τῶν ἐκτός· χρῆναι γὰρ τὸν εὐδαιμόνα ἔλεγε μὴ μόνον ἀρετῆ κοσμεῖσθαι, ἀλλὰ καὶ ῥώμην ἔχειν καὶ ὥρα λάμπειν καὶ πλούτῳ περιρρεῖσθαι· τὸν δὲ τινος τούτων ἐστερημένον ἥκιστα καλεῖσθαι εὐδαιμόνα.

[11.14] Μᾶλλον δὲ οὗτος, ὡς ἔοικεν, ἠκολούθησε Σιμωνίδῃ τῷ ποιητῇ· ἐκεῖνος γὰρ ἔφη·

Ἵγίαινειν μὲν ἄριστον ἀνδρὶ·
δεύτερον δὲ φυὰν καλὸν γενέσθαι·
τρίτον δὲ πλουτεῖν ἀδόλως.

Καὶ Θεόγνις δὲ τὴν πενίαν φεύγειν παρεγγυᾷ καὶ φησιν·

¹⁹ Alex. Kelemen, *Sztrómata* II, 22, 133.

²⁰ Ld. Arisztotelész, *Nikomakhoszi etika* 1098b: „Úgy tetszik továbbá, hogy mindazt, amit a boldogság elemeiként szoktak megkövetelni, meghatározásunk együttesen magában foglalja. Egyesek ugyanis úgy vélik, hogy a boldogság erény, mások, hogy okosság, ismét mások azt tartják, hogy valamiféle bölcsesség, némelyek szerint pedig ezek, vagy ezek közül valamelyik a gyönyörrel együtt, vagy legalábbis nem gyönyör nélkül, alkotják a boldogságot; sőt vannak olyanok is, akik még a külső javak bőségét is belefoglalják meghatározásukba. E nézetek egy részét sok régi, más részét csak kevés, de annál tekintélyesebb tudós vallja; valószínű, hogy egyikük sem jár egészen téves úton, sőt egyben-másban, vagy éppen a legnagyobb részben, talán igazuk is van.” (Szabó Miklós fordítása). Vö. Arisztotelész, *Eudemoszi etika* I, 1: „A boldogság birtoklása, valamint a boldog és szép élet főként három dolgon múlik, melyek - a közhit szerint - választásra legméltóbbak. Tudniillik némelyek a belátást tartják a legfőbb jónak, mások az erényt, ismét mások a gyönyört. Néhányan vitakoznak egymással arról, hogy ez a három milyen súllyal esik latba a boldogság szempontjából. Azt mondják, a javak közül az egyik nagyobb résszel járul hozzá a boldogsághoz, mint a többi. Egyesek

istenteleneknek nevezte azokat, akik elválasztották a hasznosat az igazságostól: ő ugyanis csak az igazságosat tartotta hasznosnak.¹⁹

A szónokok persze semmit nem akarnak méltányolni e kijelentésekből, mert szerintük az igazságos különbözik a hasznostól, így valamilyen módon a haszontalant hasznosnak tüntetik fel: igazságtalan az, amiből, úgy mond, hiányzik az igazság; az igazságtalan pedig káros; a károsat viszont semmiképpen nem lehet hasznosnak nevezni.

A boldogság Arisztotelész szerint

Jóllehet Platón és Szókratész egymással összhangban dicséretesen mondtak, Arisztotelész viszont, bár részesült Platón tanításában, ezekből a tanokból semmit sem sajátított el. Ellenkezőleg: azt mondta, hogy a boldogság három forrásból eredően teljesedik ki: a lelki, a testi és a külső javakból. Szerinte a boldog embernek nem csupán erénnyel kell ékeskednie, hanem egyszersmind rendelkezék testi erővel, ragyogó szépséggel és bőséges gazdagsággal is; aki pedig ezek közül egyet is nélkülöz, nem nevezhető boldognak.²⁰

Úgy tűnik, Arisztotelész inkább Szimonidészt, a költőt követte. Ő mondta ugyanis a következőket:

Egészségesnek lenni kiváló jelentőségű a férfi számára,
másodsor, hogy szép megjelenésű legyen,
harmadszor pedig, hogy családrtság nélkül legyen gazdag.²¹

Theognisz szintén a szegénységtől való menekülésre biztatott, és így szólt:

szerint a belátás nagyobb jó, mint az erény, mások szerint az erény a nagyobbik jó a kettő közül, megint mások a gyönyört fölébe helyezik mindkettőnek. Aztán némelyek úgy vélik, hogy a boldog életet mindezek együtt alkotják, míg mások szerint ezek közül kettő, ismét mások azt tartják, hogy egy valamelyik ezek közül biztosítja a boldog életet.” Ld még *Nagy etika* II, 8: „A külső javak nélkül ugyanis, amelyeknek a területén döntő szerepet játszik a szerencse, lehetlenség boldognak lenni. Ezért beszélnünk kell a szerencséről, mégpedig általában arról, hogy ki a szerencsés ember [...] Mivel tehát a boldogság nincs meg a külső javak nélkül, ezek pedig a szerencséből fakadnak, mint az imént mondtuk, ezért a szerencse elősegíti a boldogságot.” *Nagy etika* II, 10: „A boldogság nem abban áll, hogy ismerjük mindazt, amiből létrejön, hanem akkor jön létre, ha mindazt használjuk.” (Steiger Kornél fordítása).

²¹ Szimonidész, *190A töredék*. Alex. Kelemen, *Sztrómata* IV, 5, 23. Vö. Platón, *Törvények* II, 661a skk.

κρή πενήνην φεύγοντα καὶ ἐς μεγακίτητα πόντον
ρίπτειν καὶ πετρῶν, Κύρνε, κατ' ἠλιβάτων.

[11.15] Οἱ δὲ στωϊκοὶ ἐναντία τούτοις ἄντικρυς ἐψηφίσαντο. Τὸ γὰρ ἀκολούθως τῆ φύσει ζῆν ὠρίσαντο τέλος καὶ τὴν ψυχὴν ἔφασαν μηδὲν ὑπὸ τοῦ σώματος ἢ ὠφελεῖσθαι ἢ βλάπτεσθαι· οὔτε γὰρ εἰς ἀρετὴν αὐτὴν ἢ ὑγίεια μὴ βουλομένην βιάζεται, οὔτε εἰς κακίαν παρὰ γνώμην ἢ νόσος καθέλκει· ἀδιάφορα γὰρ ταῦτα ἔλεγον εἶναι. Ἐκεῖνο δὲ γε αὐτῶν κομιδῆ τολμηρὸν ἀνθρώπου γὰρ τοι καὶ θεοῦ τὴν αὐτὴν ἔλεγον ἀρετὴν.

[11.16] Ἐπίκουρος δέ, τὴν ἐναντίαν τούτοις ὁδεύσας, τὸ μήτε πεινῆν μήτε διψῆν εὐδαιμονίαν ὠρίσατο, καὶ τούτων τὸν ἀπολαύοντα ἔλεγε κἄν Διὶ πατρὶ μάχεσθαι· οὔτως αὐτὸν τὸ φιλήδονον ἐπαιδοτρίβησεν εἰς ἀσέβειαν. Μὴ γὰρ δὴ τις μόνον ἴδη τὸ παρ' αὐτοῦ κωμωδούμενον ὄνομα, τὸν Δία λέγων τὸν γὰρ δὴ τῶν ὄλων Θεὸν οὕτω νοῶν ἐκεῖνος τὴν βλασφημίαν ἐτόλμησεν.

[11.17] Τοῦτο δὲ πέπονθεν ὁ τρισάθλιος, τῷ αὐτομάτῳ καὶ τοῖς ἀτόμοις πιστεύων καὶ ἀνηγεμόνευτα εἶναι καὶ ἀτημέλητα τὰ πάντα ἠγούμενος καὶ τῶν βεβιωμένων οὐ προσμένων ἐξέτασιν, ἀλλὰ μέχρι τῶν τάφων εἶναι νομίζων τῶν ἀνθρώπων τὴν ξύστασιν.

[11.18] Ὁ δὲ Πλάτων καὶ τὰ δικαστήρια τὰ ἐκεῖ καὶ τὰ κολαστήρια δείκνυσι καὶ φησιν ἐν τῷ δεκάτῳ τῆς Πολιτείας·

Ἐνταῦθα δὴ ἄνδρες ἄγριοι, διάπυροι ἰδεῖν, παρεστῶτες καὶ καταμανθάνοντες τὸ φθέγμα, τοὺς μὲν ἰδίᾳ παραλαμβάνοντες

²² Theognisz, 175–176. Alex. Kelemen, *Sztrómata* IV, 5, 23. A Megarából származó Theognisz (Kr. e. 600 körül) a legjelentősebb korai elégikus költők közé tartozik. Számos költeményét barátjához, Kürnoszhoz címezte.

²³ A sztoikusok „közömbös” (ἀδιάφορον), azaz erkölcsi szempontból semleges, tehát „se nem jó, se nem rossz” fogalmához ld. pl. Alex. Kelemen, *Sztrómata* II, 19, 101; IV, 5, 19; VII, 15, 88. A keresztényen teológiában az ἀδιάφορον az üdvösség és az erkölcs szempontjából közömbös dolgok meghatározására szolgál.

A szükséget kerülnünk kell, és a nagyhalas tengerbe
a magas sziklákról kell alávetnünk, ó Kürnosz!²²

Az élet célja a sztoikusok szerint

A sztoikusok ennek az ellentétét vallották: a célt a természetnek megfelelő életfolytatásban határozták meg. Továbbá szerintük a test a léleknek sem hasznára, sem kárára nincsen, mert sem az egészség nem kényszeríti erényre azt, aki nem akar erényes lenni, sem pedig a betegség a jobb belátás ellenére nem indít gonoszra, hiszen ezek a dolgok szerintük közömbösek.²³ Ők azonban ennél tovább merészkednek, mert az ember erényét azonosnak tartják az Isten erényével.

A boldogság Epikurosz szerint

Epikurosz, aki velük ellentétes utat járt, és a boldogságot a nem-éhezésben és nem-szomjazásban határozta meg; szerinte, aki ezt eléri, akár Zeusz atyával is versenyre kelhet.²⁴ A gyönyör szeretete ekképpen edzette őt az istentelenségre!²⁵ Továbbá megfigyelhető, hogy nemcsak ezzel a névvel, tudniillik Zeusz nevével gúnyolódik, hiszen nyilvánvaló, hogy a világegyetem Istene jár az eszében, amikor káromlást merészel szólni.

Ide sodorta magát a háromszorosan nyomorult a maga véletlenbe és atomokba vetett hitével; a világmindenséget vezetés nélkülinek és teljesen elhanyagoltnak gondolta, az életút megítélésével pedig egyáltalán nem számolt, mert úgy vélte, hogy az ember személyi egysége csak a temetéséig áll fenn.

Platón tanítása az ítéltről

Platón ezzel ellentétben felmutatta mind az ottani igazságszolgáltatást és a büntetéseket, s az *Állam* tizedik könyvében így szól:

Ekkor vad, áttüzesedett emberek, akik készenlétben állottak, s a bőségére figyeltek, közrefogták őket és elhurcolták; Aridaioszt és

²⁴ Epikurosz, 602. töredék. Alex. Kelemen, *Sztrómata* II, 21, 127.

²⁵ Az Epikurosz tanítása körüli félreértések eloszlátása kapcsán újfent hivatkozunk *Menoikeuszhoz írt levelére*.

ἦγον, τὸν δὲ Ἀριδαῖον καὶ ἄλλους, ξυμποδίσαντες χειράς τε καὶ πόδας καὶ κεφαλὴν, καταβαλόντες καὶ ἐκδεύραντες εἶλκον παρὰ τὴν ὁδὸν ἐκτός, ἐπ' ἀσπαλάθων κνάπτοντες.

[11.19] Κὰν τῷ Φαίδωνι δὲ τὰ παραπλήσια λέγει·

Τρίτος, γὰρ φησι, ποταμὸς τούτων κατὰ μέσον ἐκβάλλει, καὶ ἐγγὺς τῆς ἐκβολῆς ἐκπίπτει εἰς τόπον μέγαν πυρὶ πολλῷ καιόμενον καὶ λίμνην ποιεῖ μείζω τῆς παρ' ἡμῖν θαλάττης, ζέουσιν ὕδατος καὶ πηλοῦ. Ἐντεῦθεν δὲ χωρεῖ κύκλῳ θολερὸς καὶ πηλώδης· περιελιττόμενος δέ, ἄλλοσέ τε ἀφικνεῖται καὶ παρ' ἔσχατα τῆς Ἀχερουσίας λίμνης καὶ οὐ ξυμμίγνυται τῷ ὕδατι· περιελιχθεὶς δὲ πολλακίς ὑπὸ γῆν, ἐμβάλλει κατωτέρω τοῦ Ταρτάρου. [11.20] Οὗτος δὲ ἐστίν, ὃν ἐπονομάζουσι Πυριφλεγέθοντα· οὗ καὶ οἱ ῥύακες ἀποσπάσματα ἀναφυσῶσιν, ὅπου ἂν τύχῃ τῆς γῆς. Τούτου δ' αὖ κατάντικρυ ὁ τέταρτος ἐκπίπτει εἰς τόπον δεινόν τε καὶ ἄγριον. Λέγεται δὲ χρῶμα ἔχειν ὄλον οἶον ὁ κυανός· ὃν δὲ ἐπονομάζουσι Στύγιον· καὶ τὴν λίμνην ποιεῖ ὁ ποταμὸς ἐμβάλλων Στύγα. Ὁ δὲ ἐμπεσὼν ἐνταῦθα καὶ τινὰς δυνάμεις λαβὼν ἐν τῷ ὕδατι, δὺς κατὰ τῆς γῆς καὶ περιελιττόμενος, χωρεῖ ἐναντίος τῷ Πυριφλεγέθοντι καὶ ἀπαντᾷ ἐν τῇ Ἀχερουσίᾳ λίμνῃ ἐξ ἐναντίας. Καὶ οὐδὲ τὸ ταύτης ὕδωρ οὐδενὶ μίγνυται, ἀλλὰ καὶ οὗτος κύκλῳ περιελθὼν ἐμβάλλει εἰς τὸν Τάρταρον ἐναντίος τῷ Πυριφλεγέθοντι.

[11.21] Καὶ ἵνα μὴ πάντα λέγων μακροτέραν ἐργάσωμαι τὴν διάλεξιν, ῥάδιον, ὃ ἄνδρες, ἐντυχεῖν τῷδε τῷ διαλόγῳ καὶ γινῶναι σαφῶς, ὅπως καὶ τὸ δικαστήριον ἐπιδείκνυσι καὶ τῶν τὰ μικρὰ ἡμαρτηκότων τὰ ξύμμετρα ἐπιτίμια καὶ τῶν τὰ μεγάλα καὶ πλεῖστα ἡσεβηκότων τὰς ἀνηκέστους κολάσεις. Ὀλίγων δὲ πῆτινων ἀπομνημονεύσω κἀγὼ· λέγει δὲ οὕτως·

[11.22] Οἱ δ' ἂν δόξωσιν ἀνηκέστως ἔχειν διὰ τὰ μεγέθη τῶν ἁμαρτημάτων, ἢ ἱεροσυλίας πολλὰς καὶ μεγάλας ἢ φόνους πολλοὺς καὶ ἀδίκους καὶ παρανόμους ἐξεργασμένοι ἢ ἄλλα, ὅσα τυγχάνει τοιαῦτα ὄντα, τούτους δὲ ἢ προσήκουσα μοῖρα ῥίπτει εἰς τὸν Τάρταρον, ὅθεν οὐποτ' ἐκβαίνουσιν. Οἱ δ' ἂν

másokat pedig, kezüket, lábukat és fejüket összekötözve, földre teperték és megnyúzták, s aztán úgy vonszolták őket az út mellett, a tüskés bokrokon gerebenezve a testüket.²⁶

A *Phaidón*ban szintén hasonlóképpen fogalmaz:

A harmadik folyó pedig e kettő között tör fel, és forrása közelében egy nagy, sok tűz égette helyre árad ki, és a mi tengerünkénél nagyobb, fortyogva forró vízzel és iszappal telt tavat alkot. Innen indul körbe sárosan és iszaposan, s miután körülhőmpölyögte a földet, máshova érkezik meg, s az Akherusziasz-tó túlsó szélét is érinti, de úgy, hogy nem keveredik el a vizével; s miután többször körbejárt a föld alatt, sokkal lejjebb torkollik a Tartaroszba. Ez az, amit Püriphlegethónnak neveznek, és ennek habjait vetik fel a lávafolyamok is, ahol feltűnnek a földön. És ezzel szemközt tör fel a negyedik, először egy rettenetes és vad helyre, mint mondják, és olyan a színe az egésznek, mint a lazúrkő, és sztüxinek hívják a vidéket, és a tavat is, amit a beleömlő folyó alkot, Sztüxnek. Miután a folyó itt belezúdult és szörnyűséges erőt merített a vízből, melybe alámerült, körülhőmpölygi a földet, és a Püriphlegethónnal ellenkező irányban haladva, az ellenkező irányból találkozik vele az Akherusziasz-tóban; és ennek a vize sem keveredik el semmivel, hanem ez is körbejárva, a Püriphlegethónnal szemben a Tartaroszba szakad.²⁷

Barátaim, nem nyújtanám beszédemet azzal, hogy mindent idézzek, hiszen ez a dialógus könnyen hozzáférhető, és világosan megtudható belőle, miképpen írta le Platón az ítéletet, a csekély vétkekért járó arányos fenyítéseket, illetve a hatalmas mértékű bűnökért kimért végzetes büntetéseket. Mégis megemlítek belőle néhány részletet. Platón ekképpen szól:

Akik viszont orvosolhatatlannak bizonyulnak bűneik nagysága miatt, mert sok és nagy szentségtörést, vagy sok jogtalan és törvénszegő gyilkosságot követtek el, vagy más ehhez hasonló vétket, azokat őket megillető sorsuk a Tartaroszba veti, ahonnan soha többé nem jönnek fel. Akik pedig orvosolható, bár nagy

²⁶ Platón, *Állam* X, 615e – 616a (Szabó Miklós fordítása). Alex. Kelemen, *Sztrómata* V, 14, 90; Eusebiosz, *Praep. ev.* XIII, 13, 5.

²⁷ Platón, *Phaidón* 113a–c (Kerényi Grácia fordítása). Eusebiosz, *Praep. ev.* XI, 38, 2–3. A Püriphlegethón jelentése: „lángoló tűz”. A görög mitológia alvilágát öt

folyó szeli át: Püriphlegethón, Sztüksz (Ókeánosz és Téthüsz lánya), Léthé (Erisz és Ponosz lánya, a feledés istennője), Kókütosz („siránkozás”) és Akherón. Utóbbi Görögország északnyugati részén Epeirosz tartományban folyik. A mítosz szerint a Kókütosz az alvilágban az Akherónba ömlött.

ιατὰ μὲν, μεγάλα δὲ δόξωσιν ἡμαρτηκέναι ἀμαρτήματα, οἷον πρὸς πατέρα ἢ πρὸς μητέρα ὑπ' ὀργῆς βίαιόν τι πράξαντες, καὶ μεταμέλον αὐτοῖς τὸν ἄλλον βίον βιώσιν, ἢ ἀνδροφόνου ἢ τοιούτῳ τινὶ ἄλλῳ τρόπῳ γένωνται, τούτους δεῖ ἐμπεσεῖν μὲν εἰς τὸν Τάρταρον, ἐμπεσόντας δὲ αὐτοὺς καὶ ἐνιαυτὸν ἐκεῖ γενομένους ἐκβάλλει τὸ κύμα, τοὺς μὲν ἀνδροφόνους κατὰ τὸν Κωκυτὸν, τοὺς δὲ πατραλοίας [καὶ μητραλοίας]²⁸ κατὰ τὸν Πυριφλεγέθοντα.

[11.23] Εἶτα διδάσκει, ὅπως βοῶσί τε καὶ ἰκετεύουσι τοὺς ἡδικημένους δοῦναι σφίσι ξυγγνώμην· ἔπειτα ἐκείνων ἀνανευόντων, ὅπως εἰς τὴν λίμνην αὐθις ἀναπεμπόμενοι τὰς αὐτὰς ὑπομένουσι τιμωρίας. Οὕτω δὴ τὰ κολαστήρια δείξας, παραδηλοῖ καὶ τῶν εὖ βεβιωκότων τοὺς χώρους, ὧδέ πη λέγων·

[11.24] Οἱ δ' ἂν δόξωσι διαφερόντως πρὸς τὸ ὀσίως διαβῖωσαι προκεκρίσθαι, οὗτοί εἰσιν οἱ τῶνδε μὲν τῶν τόπων τῶν ἐν τῇ γῆ ἐλευθερούμενοι καὶ ἀπαλλαττόμενοι ὥσπερ δεσμοτηρίων, ἄνω δὲ εἰς τὴν καθαρὰν οἴκησιν ἀφικνούμενοι καὶ ἐπὶ τῆς γῆς οἰκίζόμενοι. Τούτων δὲ αὐτῶν οἱ φιλοσοφία ἰκανῶς καθηράμενοι ἄνευ τε καμάτων ζῶσι τὸ παράπαν εἰς τὸν ἔπειτα χρόνον καὶ εἰς οἰκίσεις ἔτι τούτων καλλίους ἀφικνοῦνται, ἅς οὔτε ῥάδιον δηλῶσαι, οὔτε ὁ χρόνος ἰκανὸς ἐν τῷ παρόντι· ἀλλὰ τούτων δὴ εἵνεκα χρή, ὧν διεληλύθαμεν, ὦ Σιμμία, πᾶν ποιεῖν, ὥστε ἀρετῆς καὶ φρονήσεως μετασχεῖν. Καλὸν γὰρ τὸ ἄθλον, καὶ ἡ ἐλπὶς μεγάλη.

[11.25] Κὰν τῷ Γοργία δὲ τὰ παραπλήσια λέγει·

Ἄκουε δὴ μάλα καλοῦ λόγου, ὃν σὺ μὲν ἠγήση μῦθον, ὡς ἐγὼ οἶμαι, ἐγὼ δὲ λόγον· ὡς ἀληθῆ γὰρ ὄντα σοὶ λεγέσθω, ἃ μέλλω λέγειν.

Καὶ μετ' ὀλίγα·

Τὸν δὲ δικαίως τὸν βίον διεληλυθότα καὶ ὀσίως, ἐπειδὴν τελευτήσῃ, εἰς μακάρων νήσους ἀπίοντα οἰκεῖν ἐν πάσῃ εὐδαιμονίᾳ ἐκτὸς κακῶν· τὸν δὲ ἀδίκως καὶ ἀθέως εἰς τὸ τῆς

vétkekkel vétkeztek, például felindultságukban valamilyen erőszakos cselekedetet követtek el apjuk vagy anyjuk ellen, és azután megbánva, másmilyen életet éltek, vagy más efféle módon lettek gyilkossá, azoknak is a Tartaroszba kell ugyan zuhanniok, de miután lezuhantak és egy évet töltöttek ott, felveti őket a hullám: az emberölésben vétkeket a Kókütoz irányába, az apjukat [és anyjukat] bántalmazókat pedig a Püriphlegethón irányába.²⁹

Azután leírja, miként kiáltanak és könyörögnek bocsánatért azokhoz, akikkel jogtalanul bántak; de ha amazok elutasítóan nyilatkoznak, úgy őket ismét visszaküldik a tóba, hogy ugyanazon büntetéseket szenvedjék el. Miután világosan bemutatta a büntetéseket, bemutatja a jámbor életűek tartózkodási helyeit is, amidőn így szól:

Akikről pedig az derül ki, hogy különösen jámborul éltek, azok a földbeli helyekről kiszabadulva, mintegy börtönükből kikerülve, feljutnak a tiszta lakóhelyre, és a föld felszínén lakoznak. Akik pedig ezek közül a bölcsesség szeretete által kellőképpen megtisztultak, a testük nélkül élnek az egész hátralevő időben, és még ezeknél is szebb lakóhelyekre érkeznek, melyeket világosan leírni nem is könnyű és az idő sem elég rá most. De már ezek miatt is, amiken itt végigfutottunk, meg kell tenni mindent, Szimmiaszom, hogy az erényt és az eszméletet elsajátítsuk életünkben; mert szép a díj és nagy a reménység.³⁰

A *Gorgiász*ban is egészen hasonló állít:

Hallgasd hát, mint mondani szokás, a szép szót. Te valószínűleg mítosznak tartod; de én igazságnak, és mint igazat adom elő.³¹

És kevéssel odébb:

Az igazságos jámbor ember halála után a Boldogok Szigetére száll, s ott minden bajtól távol, zavartalan boldogságban lakhat;

²⁸ A Platón-kéziratok alapján eszközölt kiegészítés. Ld. SC 57, 399.

²⁹ Platón, *Phaidón* 113e – 114a (Kerényi Grácia fordítása). Eusebiosz, *Praep. ev.* XI, 38, 4–5.

³⁰ Platón, *Phaidón* 114b–c (Kerényi Grácia fordítása). Eusebiosz, *Praep. ev.* XI, 38, 6. Alex. Kelemen, *Sztrómata* III, 3, 19, illetve IV, 6, 37. Vö. *Curatio* 8.42.

³¹ Platón, *Gorgiász* 523a (Péterfy Jenő fordítása). Eusebiosz, *Praep. ev.* XII, 6, 1. Ld. R. L. Enos, 'Socrates Questions: The Rhetorical Vector of Plato's *Gorgias*', *Argumentation* 5 (1991), 5–15.

κρίσεώς τε καὶ δίκης δεσμωτήριον, ὃ δὴ Τάρταρον καλοῦσιν, ἵεναι.

[11.26] Καὶ αὖθις·

Ἐπειτα γυμνοὺς κριτέον ἀπάντων τούτων· τεθνεῶτας γὰρ δεῖ κρίνεσθαι· καὶ τὸν κριτὴν δεῖ γυμνὸν εἶναι τεθνεῶτα, αὐτῇ τῇ ψυχῇ αὐτὴν τὴν ψυχὴν θεωροῦντα ἐξαίφνης ἀποθανόντος ἐκάστου, ἔρημον πάντων συγγενῶν, καταλιπόντα ἐπὶ γῆς πάντα ἐκείνον τὸν κόσμον, ἵνα δικαία ἡ κρίσις ᾗ.

[11.27] Οὕτως ἀκριβῶς ὁ Πλάτων ἐπίστευεν εἶναι τὰ ἐν Ἄιδου κριτήρια. Ἐντυχὼν γὰρ Ἑβραίοις ἐν Αἰγύπτῳ, τῶν προφητικῶν πάντως λογίων ἐπήκουσε καὶ τὸν τοῦ πυρὸς ἕμαθε ποταμόν, ὃν ὁ θεσπέσιος ἐθεάσατο Δανιήλ, καὶ τοὺς Ἡσαίου τοῦ θειοτάτου κατέμαθε λόγους. Ἐκεῖνος γὰρ που περὶ τῶν κολαζομένων φησίν·

Ὁ σκόληξ αὐτῶν οὐ τελευτήσει, καὶ τὸ πῦρ αὐτῶν οὐ σβεσθήσεται.

Καὶ πάλιν·

Τίς ἀναγγελεῖ ἡμῖν, ὅτι πῦρ καίεται; τίς ἀναγγελεῖ ἡμῖν τὸν τόπον τὸν αἰώνιον;

[11.28] Καὶ ἄλλα δὲ τοιαῦτα πλεῖστα ἔστι παρὰ τοῖς προφήταις εὑρεῖν. Ὁ δὲ φιλόσοφος τὰ μὲν ἐκεῖθεν λαβὼν, τὰ δὲ ἐκ τῶν Ἑλληνικῶν ἀναμίξας μύθων, τοὺς περὶ τούτων ἐποίησατο λόγους· καὶ τὰ ἐφεξῆς δὲ τὴν αὐτὴν ἔχει διάνοιαν·

³² Platón, *Gorgiasz* 523a–b (Péterfy Jenő fordítása nyomán). Eusebiosz, *Praep. ev.* XII, 6, 1–2.

³³ Platón, *Gorgiasz* 523e (Péterfy Jenő fordítása nyomán). Eusebiosz, *Praep. ev.* XII, 6, 3.

³⁴ Platón egyiptomi útjához ld. Alexandriai Kelemen alábbi megjegyzését: „Honnét származik az igazságra való utalásod, Platón? A szavak kifogyhatatlan bősége mely forrásból táplálkozva céloz az istentiszteletre? Ezeknek a barbároknek az utódai bölcsőbb dolgokat mondanak. Ismerem mestereidet, jóllehet el akarod titkolni őket: geometriát az egyiptomiaktól tanultál, asztronómiát a babilóniaiaktól, tiszta varázsigéket a thrákoktól vettél át; és az asszírok is sok mindenre megtanítottak téged. Az igaz törvényeket pedig, s az Istennel kapcsolatos nézeteidet

az igazságtalan és istentelen ellenben a bűnhődés, az igazságszolgáltatás börtönébe kerül, amelyet Tartarosznak neveznek.³²

Majd újfent:

Aztán csupaszon, ruha nélkül kell őket megítélni, és csak ha már meghaltak. Meztelen és halott legyen maga a bíró is; és közvetlenül a lelkével vizsgálja a meghaltak lelkét, tüstént a halál után, amikor nincs körülöttük semmi rokonság, s a földön hagytak minden díszet, hogy az ítélet igazságos legyen.³³

Platón héber forrásai

Platón pontosan így vélekedett a Hadészen folyó ítéletről. Mivel találkozott a zsidókkal Egyiptomban³⁴ és odafigyelt a próféták minden kijelentésére, megismerte azt a tüzes folyót is, amelyet az ihletett Dániel látott.³⁵ Szintúgy tudomást szerzett a legszentebb Ézsaiás beszédeiről. Ő mondja ugyanis a megbüntettekéről:

Az ő férgük meg nem hal, és tüzük el nem aluszik.³⁶

És ismét:

Ki jelentette meg nekünk, hogy tűz lobog? Ki jelentette meg nekünk az örökkévaló helyet?³⁷

A prófétáknál még sok ehhez hasonlótal találhatunk. A filozófus tehát részben onnét vette mondanivalóját, majd pedig hozzávegyített a görög mítoszokból, midőn az erről szóló beszédeit fogalmazta. A folytatás pedig ugyanolyan értelmű, hiszen ezt mondja:

maguktól a héberektől kaptad.” Alex. Kelemen, *Protreptikosz* VI, 70 (Tóth Vencel fordítása).

³⁵ Vö. Dán 7, 10: „Tűzfolyam foly és jő vala ki az ő színe felől; ezerszer ezereken szolgálnak néki, és tízezerszer tízezeren állának előtte; ítélok ülének le, és könyvek nyittatának meg.”

³⁶ Ésa 66, 24.

³⁷ Vö. Ésa 33, 14: „Ki lakhatik közülünk megemésztő tűzzel, ki lakhatik közülünk örök hősséggel?” A görög szövegben a LXX változatát találjuk, de a szerző ott többes szám második személyben szólítja meg a címzetteket: „Ki jelentette meg nektek, hogy tűz lobog? Ki jelentette meg nektek az örökkévaló helyet?”

Τῶν, γάρ φησι, δικαστῶν, ὅπερ ἔλεγον, πρῶτον μὲν ὁ Ραδάμανθους ἐκεῖνος, ἃν τοιοῦτόν τινα λάβῃ, ἄλλο μὲν περὶ αὐτοῦ οὐκ οἶδεν οὐδέν, οὔτε ὅστις οὔτε ὄντινων, ὅτι δὲ πονηρός τις· καὶ τοῦτο κατιδὼν ἀπέπεμψεν εἰς τὸν Τάρταρον, ἐπισημαινόμενος, ἐάν τε ἰάσιμος, ἐάν τε ἀνίατος εἶναι δοκῇ· ὁ δὲ ἐκεῖσε ἀφικόμενος τὰ προσήκοντα πάσχει. Ἐνίοτε δέ, Ἕλληνας ἰδὼν ὁσίως βεβιωκυῖαν καὶ μετὰ ἀληθείας, ἀνδρὸς ἰδιώτου ἢ ἄλλου τινός, μάλιστα μὲν, ὡς ἔγωγέ φημι, ὦ Καλλίκλεις, φιλοσόφου τὰ αὐτοῦ πράξαντος καὶ οὐ πολυπραγμονήσαντος ἐν τῷ βίῳ, ἠγάσθη τε καὶ εἰς μακάρων νήσους ἀπέπεμψεν.

[11.29] Καὶ μετὰ βραχέα ἐπήγαγεν·

Ἐγὼ μὲν, ὦ Καλλίκλεις, ὑπὸ τούτων τῶν λόγων πέπεισμαι καὶ σκοπῶ, ὅπως ἀποφανοῦμαι τῷ κριτῇ ὡς ὑγιεστάτην τὴν ψυχὴν. Χαίρειν οὖν ἕσασ τὰς τιμὰς τῶν πολλῶν ἀνθρώπων, τὴν ἀλήθειαν ἀσκῶν πειράσομαι τῷ ὄντι, ὡς ἂν δύνωμαι, βέλτιστος ὢν, καὶ ζῆν, καὶ ἐπειδὰν ἀποθνήσκω, ἀποθνήσκειν. Παρακαλῶ δὲ καὶ τοὺς ἄλλους ἅπαντας ἀνθρώπους, καθ' ὅσον δύνωμαι· καὶ δὴ σὲ ἀντιπαρακαλῶ ἐπὶ τούτῳ τὸν βίον, τὸν ἀγῶνα τούτου, ὃν φημι ἀντὶ πάντων τῶν ἐνθάδε ἀγῶνων εἶναι· καὶ ὀνειδίζω σε, ὅτι οὐχ οἷός τε εἶ σαυτῷ βοηθῆσαι, ὅταν ἡ δίκη σοι ἦ καὶ ἡ κρίσις, ἣν νῦν ἔλεγον.

[11.30] Ἄλλ' ἐλθὼν παρὰ τὸν δικαστὴν ἐκεῖνον, τὸν τῆς Αἰγίνης υἱόν, ἐπειδὰν σε ἐπιλαβόμενος ἐκεῖνος ἄγῃ, χασμῆσει καὶ ἰλιγγιάσεις οὐδὲν ἦττον ἢ ἐγὼ ἐνθάδε καὶ σὺ ἐκεῖ· καὶ σε ἴσως τυπτήσῃ καὶ ἐπὶ κόρρης ἀτίμως καὶ πάντως προπηλακίσει. Τάχα δ' οὖν ταυτὶ μῦθος σοι δοκεῖ λέγεσθαι, ὥσπερ ὑπὸ γραός, καὶ καταφρονήσεις αὐτῶν· καὶ οὐδὲν γ' ἂν ἦν θαυμαστὸν καταφρονεῖν τούτων, εἰ ἐπιζητοῦντες εἶχομεν τούτων βελτίω καὶ ἀληθέστερα εὐρεῖν· νῦν δὲ ὀρᾶς, ὅτι τρεῖς ὄντες ὑμεῖς, οἵπερ σοφώτατοί ἐστε τῶν Ἑλλήνων, σὺ τε καὶ Πῶλος

Ha tehát – mint mondtam – Rhadamanthüsz a kezébe kap ilyen lelket, nem tud róla semmit, nem ismeri sem őt, sem származását, csak azt tudja róla, hogy gonosz. Erre a Tartaroszba küldi, s megjelöli, hogy szerinte orvosolható-e vagy gyógyíthatatlan. A lélek aztán a Tartaroszba érve elszenvedi a rámért büntetést. Ha pedig Rhadamanthüsz olykor olyan görög lelket³⁸ pillant meg, amely jámbor és igaz életet élt: egyszerű polgárét vagy másvalakiét – hogy kimondjam, Kalliklész –, főleg filozófusét, aki életében csak a saját dolgával törődött, és hiábavalóságok halmazával nem bíbelődött, nagyon megörül neki, és elküldi a Boldogok Szigetére.³⁹

Kevéssel odébb így folytatja:

Engem ez a beszéd meggyőzött, Kalliklész, s azt vizsgálom, hogyan állíthassam lelkemet a leginkább ép állapotban bírám elé. Ezért semmibe sem veszem azt, mit a tömeg tisztel; csak az igazságot keresem, s arra törekszem, hogy tőlem telhetőleg erényesen éljek és haljak is meg, ha időm már betelt. Erre intem – amennyire képes vagyok – a többi embert is, s íme most téged is fölszólítalak, hogy ezt az életmódot kövesd, ezt a harcot vívd, melynél – állítom – nincsen szebb földi küzdelem. Másképp ugyanis nem fogsz segíteni tudni magadon, ha majd a halál után az igazságszolgáltatás és a vizsgálat ideje elérkezik.

Ha aztán majd bírám elé, Aigina fiához indulsz, s az törvényszéke elé hurcol: szádát tátod, zavarba jössz te ott, mint én itt, a földön, s még az is megtörténhetik, hogy arcul üt valaki, és minden módon meggyaláz. Mondhatod erre, hogy vénasszony meséje, és megveded. Nem csodálnám, ha félvállról vennénk, ha sok kutatás után bár, de tudnánk valami jobbat és igazabbat találni helyette. De, íme, itt vagytok ti hárman, a mai görögök közt a legbölcsebbek, te, Pólosz és Gorgiasz, s ti sem tudátok bizonyítani, hogy más életet kell élnünk, mint azt, amely odalent hasznunkra lesz.⁴⁰

³⁸ Platón szövegében nincs szó görög lélekről, csupán egy másik lélekről.

³⁹ Platón, *Gorgiasz* 526b–c (Péterfy Jenő fordítása nyomán). Platón szövegének folytatásában kerül sor Aiakosz és Minosz említésére: „Így tesz Aiakosz is; mindkettő pálcával a kezében ítél – egy kissé távolabb ül Minosz mint főbíró, s aranypálcája van, mint Homérosz Odüsszeusza látta: ‘tartva arany jogarát, holtak

közt tette a törvényt.’” Platón, *Gorgiasz* 526c–d (Péterfy Jenő fordítása). Homérosz, *Odüsszeia* XI, 569. Ld. még Euszebiosz, *Praep. ev.* XII, 6, 15–16.

⁴⁰ Platón, *Gorgiasz* 526d – 527b (Péterfy Jenő fordítása). Euszebiosz, *Praep. ev.* XII, 6, 18–22.

καὶ Γοργίας, οὐκ ἔχετε ἀποδειξαι, ὡς χρῆ ἄλλον τινὰ βίον
ζῆν ἢ τοῦτον, ὅσπερ ἐκεῖσε φαίνεται συμφέρων.

[11.31] Τοιαῦτα κὰν τῷδε τῷ διαλόγῳ καὶ περὶ τῶν αὐτόθι
διεξήλθε καὶ σοφῶς μάλα παρήνεσεν ἐπιμεληθῆναι τούτων, ἃ τῶν
ἐκεῖ κολαστηρίων ἐλευθεροῖ. Κὰν τῷ Κρίτωνι δὲ τοὺς νόμους
εἰσάγει λέγοντας τῷ Σωκράτει·

Ἄλλ' ὃ Σώκρατες, πειθόμενος ἡμῖν τοῖς σοῖς τροφεῦσι,
μῆτε παῖδας περὶ πλείονος ποιοῦ μῆτε τὸ ζῆν μῆτε ἄλλο
μηδὲν πρὸ τοῦ δικαίου, ἵνα εἰς Ἄιδου ἐλθὼν ἔχῃς ταῦτα
πάντα ἀπολογῆσασθαι τοῖς ἐκεῖ ἄρχουσιν.

[11.32] Ἐν δὲ τῇ Ἀπολογία καὶ ἀγαθὸν εἶναι λέγει τὸν θάνατον·

Ἐννοήσωμεν, γὰρ ἔφη, καὶ τῆδε, ὡς πολλὴ ἐλπίς ἐστὶν
ἀγαθὸν αὐτὸ εἶναι. Δυσὶν γὰρ θάτερόν ἐστι τὸ τεθνάναι· ἢ
γὰρ οἷον μηδὲν τι εἶναι μηδὲ αἴσθησιν μηδεμίαν μηδενὸς
ἔχειν τὸν τεθνεῶτα· ἢ καὶ κατὰ τὰ λεγόμενα μεταβολὴ τις
τυγχάνει οὔσα καὶ μετοίκησις τῆς ψυχῆς τοῦ τόπου τοῦ
ἐνθένδε εἰς ἄλλον.

[11.33] Ἀλλὰ ταῦτα μὲν αὐτοῦ ἐπαινετέον, εἰ καὶ τινα ἐπιμιξίαν
ἔχει τῶν νόθων δογμάτων, τὸν Ραδάμανθυν καὶ τὸν Μίνω καὶ
τὰς μακάρων νήσους, καὶ μέντοι καὶ τὸ μόνας κολάζεσθαι τὰς
ψυχὰς τῶν σωμάτων κεχωρισμένας. Ταῦτα γὰρ πού τῶν τῆς
ἀληθείας δογμάτων ἀλλότρια· ἔχει δὲ τινα σμικρὰν ἀμηγέπη
ξυγγνώμην, τῆς ἀποστολικῆς διδασκαλίας οὐ μετασχών.

[11.34] Τὰς δὲ μετενσωματώσεις, ἃς ἐκ τῶν Πυθαγόρου
δογμάτων ἐκεῖνος ὑφείλετο, παντάπασιν, ὃ ἄνδρες, φευκτέον.
Κομιδῆ γὰρ τοι ἐκεῖνα τὰ δόγματα καταγέλαστα. Περὶ γὰρ δὴ
τῶν ψυχῶν τῶν εἰς τὰ σώματα καταπεμπομένων ἐν τῷ Φαίδωνι

⁴¹ Platón, *Kritón* 54b (Devecseri Gábor fordítása). Eusebiosz, *Praep. ev.* XIII, 9, 6.

⁴² Platón, *Szókratész védőbeszéde* 40c (Devecseri Gábor fordítása). Eusebiosz, *Praep. ev.* XIII, 10, 9.

⁴³ Platónnak a reinkarnációval kapcsolatos gondolatait ld. pl. itt: „Minden orvos és minden szakértő mesterember az egész kedvéért csinál mindent, minden erejével arra törekedve, ami az egész számára a legjobb; tehát a részt az egész kedvéért, s nem az egészet a rész kedvéért készíti el. Te azonban elégedetlenkedsz, mert nem

E dolgokra vonatkozóan tehát ebben a dialógusban is ugyanazokat mondotta, és bölcsen int, hogy azzal kell törődni, ami az ottani büntetésektől megszabadít. A *Kritón*-ban pedig bevezeti a törvényeket, amelyek így szólnak Szókratészhez:

Tehát, Szókratész, hallgass ránk, nevelőidre, és se a gyermekeidet ne becöld többre, sem az életet, sem más egyebet, mint az igazságot, hogy majd a Hadészba érkezve mind e tekintetben jól tudd védeni magadat az ott uralkodók előtt.⁴¹

A *Védőbeszéde*-ben pedig a halált jónak is nevezi, hiszen így szól:

De hogy valóban erősen remélhetjük, hogy a halál valami jó, azt megérthetjük a következőkből is. Mert két dolog közül egyvalami a halál: vagy abból áll, hogy a megholt semmivé lesz és egyáltalán semmit sem érzékel már, vagy pedig – ahogyan mondogatni szokták – abból, hogy a lélek itteni helyét egy más helyre váltja fel és máshová költözik.⁴²

Platón tanítása a reinkarnációról

Ez természetesen dicséretes tőle, még ha holmi hamisított tanok is keverednek szövegébe, mint pl. a Rhadamanthuszra, Mínósra és a Boldogok Szigetére történő utalások, illetve, hogy csak a testtől elválasztott lelkek nyerik el büntetésüket. Ez ugyanis különbözik az igazság tanításától, noha Platónnak valamelyest mentségére szolgál, hogy nem volt része az apostoli tanításban.

Mindazonáltal, ó férfiak, az ismételt testet öltésről⁴³ szóló tant, amelyet Platón Püthagorásztól vett át, teljességgel kerülni kell. Ezek a tanok ugyanis teljességgel nevetségesek. Hiszen a *Phaidón*-ban a testekbe alakult lelkekről éppen azt állítja, hogy nyilvánvalóan

látod be, hogy dolgaidnak olyan alakulása, mely a mindenség számára a legjobb, egyszersmind számokra is a legjobb a közös származás erejénél fogva. Minthogy pedig a lélek mindig testtel van összekötve, mégpedig egyszer az egyikkel, máskor a másikkal, mindenféle változásokon megy át, mind önmagától, mind más lélek hatása alatt – ennél fogva nem marad más dolga a nagy ostábla-játékosnak, mint az, hogy áttegye a jobbá lett jellemet jobb helyre, a megromlottat pedig alantasabb helyre, mindegyiket úgy, ahogy illik, hogy mindegyik megkapja az őt megillető osztályrészt.” Platón, *Törvények* X, 903c–e (Kövendi Dénes fordítása).

ἔφη, ὡς ἐνδοῦνται αὐται, ὥσπερ εἰκὸς, εἰς τὰ τοιαῦτα ἦθη, οἷα ἅττα ἂν καὶ μεμελετηκυῖαι τυγχάνωσιν ἐν τῷδε τῷ βίῳ·

- [11.35] – Τὰ ποῖα δὴ ταῦτα λέγεις, ὦ Σώκρατες;
– Οἷον τοὺς μὲν γαστριμάργους τε καὶ ὕβρεις καὶ φιλοποσίας μεμελετηκότας καὶ μὴ διευλαβουμένους εἰς τὰ τῶν ὄνων γένη καὶ τῶν θηρίων εἰκὸς ἐνδύεσθαι, ἢ οὐχί;
– Πάνυ γε εἰκὸς λέγεις.
– Τοὺς δὲ ἀδικίας καὶ τυραννίδας καὶ ἀρπαγὰς προτετιμηκότας εἰς τὰ τῶν λύκων τε καὶ ἱεράκων καὶ ἰκτίνων γένη ἢ ποῖ ἂν ἄλλοσε φαῖμεν τὰς τοιαύτας ἰέναι;
– Ἀμέλει, ἔφη ὁ Κέβης, εἰς τὰ τοιαῦτα.

[11.36] Καὶ ἵνα μὴ πάντα λέγων μηκύνω, ἔστιν εὐρεῖν αὐτὸν λέγοντα τῶν τὴν πολιτικὴν ἀρετὴν ἡσκηκότων τὰς ψυχὰς εἰς μελίττας μετενσωματουμένας καὶ σφῆκας καὶ μύρμηκας καὶ εἰς γε τὸ ἀνθρώπειον γένος. Ταῦτα δὲ οὐ μόνον γέλωτος ἄξια, ἀλλὰ καὶ οἷς ἤδη εἴρηκεν ἀντικρυς ἐναντία.

[11.37] Ἐν ἐκείνοις μὲν γὰρ ἔφη κολάζεσθαι τὰς ψυχὰς, τὰς μὲν εἰς τὸν Ἀχέροντα καὶ εἰς τὴν Ἀχερουσίαν λίμνην, τὰς δὲ εἰς τὴν Στύγα καὶ Κωκυτὸν καὶ Πυριφλεγέθοντα βαλλομένας· καὶ τοὺς μὲν ἀνίατα ἐπταικότας ἐν τῷ Ταρτάρῳ τοῖς τοῦ Πυριφλεγέθοντος ἀεὶ ξυμπεριφέρεσθαι ρεύμασι, τοὺς δὲ γ' ἰάσιμα πλημμελήσαντας, φερομένους ὑπὸ τοῦ κύματος, ἀντιβολεῖν τοὺς ὑπὸ σφῶν ἡδικημένους, ἐπὶ τῆς ὄχθης φαινομένους, καὶ πάλιν ὑπὸ τοῦ κύματος εἰς τὴν λίμνην ἀπάγεσθαι· ἐνταῦθα δὲ τοὺς μὲν ταῖς ἡδυπαθείαις δεδουλευκότας ὄνους γίνεσθαι ἔφη, τοὺς δὲ τυραννικὸν καὶ ἀρπακτικὸν βίον ἠγαπηκότας εἰς τὰ τῶν λύκων τε καὶ ἱεράκων καὶ ἰκτίνων εἰσάγεσθαι σώματα, τοὺς δὲ γε τὴν πολιτικὴν ἀσκήσαντας ἀρετὴν τρισολβίων ἀπολαύειν ἄλλων,

⁴⁴ Platón, *Phaidón* 81e – 82a (Kerényi Grácia fordítása). Euszebiosz, *Praep. ev.* XIII, 16, 4–6.

⁴⁵ Ld. Platón, *Phaidón* 82a–b: „– Ugye azok közülük a legboldogabbak – szóló Szókratész –, és azok mennek a legjobb helyre, akik a köz- és államügyekben azzal a derék viselkedéssel jeleskedtek, amit mértékletességnek és igazságosságnak neveznek, noha ezt a megszokás és a gyakorlat alakította ki bennük, filozófia és gondolkodás nélkül?

– És miért ők a legboldogabbak? [– kérdezte Kebész].

ugyanazon szokásokhoz vannak kötve, amelyeket ebben az életben sajátítottak el.

- Mifélékre gondolsz, Szókratész?
– Hogy például akik a falánkságnak és az elbizakodottságnak és a részegeskedésnek hódoltak és nem tartóztatták meg magukat, valószínűleg szamár fajzatba és más efféle vadakba költöznek. Vagy nem gondolod?
– De nagyon is valószínű, amit mondasz.
– Azok pedig, akik az igazságtalan cselekedeteket és a zsarnokoskodást és a rablást becsülték a legtöbbre, farkasok és héják és keselyűk fajzatába; mert mit mondjunk, hová mehetnek máshová?
– Alighanem ilyenekbe – szóló Kebész.⁴⁴

És hogy ne szaporítsam a szót, olyan szakaszt is találunk, ahol szerinte a társadalmi erényeket gyakorlók lelkei méhek, darazsak, hangyák, vagy alkalomadtán emberek testébe helyeződnek át.⁴⁵ Ez nem csupán nevetséges, hanem tökéletes ellentéte is a már mondottaknak.

Az imént⁴⁶ még azt mondta, hogy a lelkek megbűnhődnek: egyeseket az Akherónba és az Akherusziasz-tóba, másokat pedig a Sztüxbe, a Kókütoszba vagy a Püriphlegethónba vetik. Továbbá, a gyógyíthatatlan bűnösöket a Tartarosz Püriphlegethón áramlatában szüntelenül körös-körbe sodorják, a gyógyíthatókat pedig az áramlat viszi, hogy bocsánatot kérjenek azoktól, akikkel szemben igazságtalanok voltak, mihelyst őket a folyóparton megpillantják, majd az áramlat ismét az említett tóba sodorja őket. Ehelyütt azonban azt mondja, hogy az érzéki szenvedély rabjai szamarakká válnak; a zsarnoki és fősvény élet kedvelői farkasok, ragadozó madarak és döggkeselyűk testébe jutnak; akik pedig a társadalmi erényeket gyakorolták, háromszoros boldogság jutalmát veszik, mert méhekké,

– Mert ők valószínűleg ismét államügyekkel foglalkozó és szelíd lényekbe kerülnek, például a méhek vagy darazsak, vagy hangyák fajzatába, vagy ismét emberi fajtába, és rendes emberek lesznek belőlük.

– Valószínűleg.” (Kerényi Grácia fordítása).

⁴⁶ Ld. fentebb: *Curatio* 11.19skk.

σφήκας γινομένους καὶ μελίττας καὶ μύρμηκας· τοιαῦτα γὰρ τοῖς ἀρετῆς ἐπιμελουμένοις ὁ φιλόσοφος ἀπένειμε γέρα.

[11.38] Καὶ ταῦτα δὲ ἄντικρυς ἐναντία· ἐν μὲν γὰρ τοῖς πρόσθεν εἰρημένοις εἰς μακάρων αὐτοὺς ἀπέπεμψε νήσους, τὰς δὲ τῶν φιλοσόφων οἰκῆσεις οὐδὲ λόγῳ ῥητὰς ἔφησεν εἶναι· ἐνταῦθα δὲ σφηκῶν αὐτοῖς καὶ μελιττῶν καὶ μυρμηκῶν ἀπεκλήρωσε βίον, καὶ τοὺς ἐν τῷ προτέρῳ βίῳ μηδὲν ἡδικηκότας ἄθλον ἔφη λαμβάνειν τὸ ἀδικεῖν καὶ λωβᾶσθαι τοῖς ἄλλοις.

[11.39] Καὶ γὰρ καὶ σφήκες καὶ μέλιτται πλήττειν τῷ κέντρῳ πεφύκασι, καὶ μύρμηκες συλῶσι τὰ λήια καὶ τοῖς γηπόνους ξυνδιανέμονται τοὺς καρπούς, ἥκιστα κεκοινωνηκότες τῶν πόνων· καὶ οἱ σφήκες δὲ τοῖς φυτουργοῖς πολεμοῦσι, τὸν τῶν φυτῶν καρπὸν διαφθείροντες· τοῦτο δὲ ἀμηγέπη καὶ αἰ μέλιτται δρῶσιν. Ἀλλὰ τούτων οὐδὲν ξυνεῖδε τῶν φιλοσόφων ὁ ἄριστος, ἀλλ' εἰς μόνον ἐπεῖδε τοῦ πρώτου γε ταῦτα εἰρηκότος τὸ κλέος.

[11.40] Καὶ ἐτέρωθι δὲ τοιαῦτα ἄττα μυθολογεῖ καὶ φησιν·

Εἰς μὲν γὰρ τὸ ὄθεν ἦκει ψυχὴ ἐκάστη, οὐκ ἀφικνεῖται ἐτῶν μυρίων. Οὐ γὰρ πτεροῦται πρὸ τοσοῦτου χρόνου, πλήν ἢ τοῦ φιλοσοφήσαντος ἀδόλως ἢ παιδεραστήσαντος μετὰ φιλοσοφίας. Αὗται δὲ τρίτη περιόδῳ τῇ χιλιετία ἐῶνται· τρις δὲ ἐφεξῆς τὸν βίον τοῦτον οὕτω πτερωθεῖσαι, τῷ χιλιοστῷ ἔτει ἀπέρχονται. Αἰ δὲ ἄλλαι, ὅταν τὸν πρῶτον βίον τελευτήσωσι, κρίσεως ἔτυχον· κριθεῖσαι δέ, αἰ μὲν εἰς τὰ ὑπὸ γῆς δικαιωτήρια ἐλθοῦσαι, δίκην τίνουσιν· αἰ δὲ εἰς τοῦ οὐρανοῦ τινα τόπον ὑπὸ τῆς δίκης κουφισθεῖσαι, διάγουσιν ἀξίως οὗ ἐν ἀνθρώπου εἶδει ἐβίωσαν βίου.

[11.41] Καὶ τούτων δὲ τὴν ἀτοπίαν τῶν λόγων καταμαθεῖν εὐπετές. Τίς γὰρ που αὐτὸν τὰς τῶν ἐτῶν ἐδίδαξε μυριάδας, καὶ ὅτι μυρίων διεληλυθότων ἐτῶν, τότε τῶν ψυχῶν ἐκάστη εἰς ἴδιον ἐπανέρχεται χῶρον; τὰ δὲ μεταξὺ τούτων οὐδὲ τοῖς ἄγαν ἀσελγεστάτοις ἤρμοττε λέγειν – ἦπου γε φιλόσοφος; Τοῖς γὰρ

⁴⁷ Ld. fentebb: *Curatio* 11.25.

⁴⁸ Platón, *Phaidrosz* 248e – 249b (Kövendi Dénes fordítása). Euszebiosz, *Praep. ev.* XIII, 16, 8.

darazsakká és hangyákká válnak: a filozófus efféle megtiszteltetésekben részesítené azokat, akik az erényre összpontosítanak!

Itt viszont teljes önellentmondás van. Elvégre fentebb az erényeseket a Boldogok Szigetére küldötte,⁴⁷ és azt állította, hogy a bölcsek lakóhelyei szavakkal ki sem fejezhetők. Ehelyütt pedig a darazsak, méhek és hangyák életformáját jelöli meg számukra osztályrészül, sőt: szerinte azok, akik az előző életükben semmilyen jogtalanságot nem követtek el, most jutalmul jogtalanságot cselekedhetnek és másoktól szenvednek bántást!

Mind a darazsak, mind a méhek arról ismeretesek, hogy fullánkjukkal szúrnak, a hangyák pedig arról, hogy a vetést kopárra eszik, a termést pedig megosztják a földművesekkel anélkül, hogy a fáradozásból bármit is vállalnának. Ezen kívül a darazsak a gyümölcs-termesztőkkel is hadakoznak, mivel tönkreteszik a gyümölcsfák gyümölcsseit, amit bizonyos mértékig a méhek is megtesznek. Erről azonban a filozófusok legkiválóbbja semmit nem tud, hanem csak azzal törődik, hogy ő mondott ilyet először.

A több évezredes időszakok Platónnál

Másutt pedig efféle meséket költ, és így szól:

Mert oda, ahonnan jön a lélek, nem jut vissza tízezer évig, mert nem nő szárnya, csupán annak, aki becsületesen szerette a bölcsességet, vagy filozófiával párosulva szerette az ifjúságot; ezek a harmadik periódusban, ha egymás után háromszor ezt az életet választották, szárnyra kelve a háromezredik évben visszatérnek. A többiek ellenben, mikor első életüket befejezték, ítélet alá esnek, és megítéltetvén, némelyek föld alatti tömlöcökbe jutva bűnhődnek, mások viszont az ítélet által felmentve és megkönnyebbülve az ég valamely tájára emelkednek, s ott élnek ahhoz méltóan, amilyen életet emberi alakban éltek.⁴⁸

Könnyű felismerni ezen állítások képtelenségét. Ugyan ki taníthatta őt a tízezer esztendőnyi időszakokra és arra, hogy ezek leteltével minden lélek visszatér a saját helyére? Ami pedig ezek alatt megesett, arról méltán még a legszegyentelenebbek sem beszélhetnek – miképpen szólhatna hát a filozófus? Ő ugyanis összekapcsolta

τὴν ἀκραιφνή φιλοσοφίαν κατωρθώκοσι τοὺς ἀκολάστους καὶ παιδεράστας ξυνέζευξε, καὶ τούτους κάκεινους τῶν αὐτῶν ἄθλων ἔφησεν ἀπολαύσεσθαι.

[11.42] Ἀλλὰ τούτων πάλιν τῶν λόγων ἐπιλαθόμενος – τὸν γὰρ οὐρανὸν ταῖς τοιαύταις ψυχαῖς ἀπεκλήρωσεν –, ἐν τῇ Πολιτείᾳ τὴν Ὀρφέως ψυχὴν κύκνειον ἔφη σῶμα λαχεῖν, καὶ ἀετὸν μὲν ἔφη γενέσθαι τὸν Ἀγαμέμνονα, λέοντα δὲ τὸν Αἴαντα, ἀθλητὴν δὲ τὴν Ἀταλάντην, καὶ πίθηκον τὸν Θερσίτην, οὐκ οἶδα ὅτου χάριν τήνδε τῶν δογμάτων τὴν ἀλογίαν ἐνθεῖναι τοῖς λόγοις καταδεξάμενος· δηλὸς μέντοι ἐστὶ παίζων μᾶλλον ἢ σπουδάζων ἐν οἷς τὰς μετενσωματώσεις διέξεισι· πολλαχοῦ γὰρ τὰ ἐν Αἴδου κολαστήρια δείκνυσιν.

[11.43] Ἐγὼ δ' εἰς ταῦτα τρέψομαι πάλιν, ἵνα μὴ ἐπ' ἐκείνων δὴ τῶν γελοίων τὸν φιλόσοφον καταλείπω λόγων. Ἀκούσατε τοίνυν αὐτοῦ λέγοντος·

Ἀλλ' οὐ μέντοι σοι, ἦν δ' ἐγώ, Ἀλκίμου γε ἀπόλογον ἐρῶ, ἀλλ' ἀλκίμου μὲν ἀνδρὸς, Ἡρῶς τοῦ Ἀρμενίου, τὸ γένος δὲ Παμφύλου· ὃς ἐν τῷ πολέμῳ τελευτήσας, ἀναιρεθέντων δεκαταίων νεκρῶν ἤδη διεφθαρμένων, ὑγιῆς μὲν ἀνηρέθη, κομισθεὶς δὲ οἴκαδε, μέλλων θάπτεσθαι, δωδεκαταῖος ἐπὶ τῇ πυρᾷ κείμενος ἀνεβίω, ἀναβιοὺς δὲ ἔλεγεν, ἃ ἐκεῖ εἶδεν.
[11.44] Ἐφη δέ, ἐπειδὴ οἱ ἐκβῆναι τὴν ψυχὴν, πορεύεσθαι ἤδη μετὰ πολλῶν, καὶ ἀφικνεῖσθαι σφᾶς εἰς τόπον τινὰ δαιμόνιον, ἐν ᾧ τῆς τε γῆς εἶναι δύο χάσματα ἐχόμενα ἀλλήλοιν, καὶ τοῦ οὐρανοῦ αὖ ἐν τῷ ἄνω ἄλλα καταντικρῦ

⁴⁹ Platón világosan kijelenti, hogy azok, akik „tisztességesen filozofáltak”, ugyanolyan jutalmat érdemeljenek, mint „a filozófiával együtt pederasztálkodók”, ti. akik a filozófiával társítva az ifjakat is szeretik. Theodóretosz bírálata nemcsak keresztyén szemszögből, hanem Platón korának kontextusában is helytálló.

⁵⁰ *Curatio* 11.24 és 11.40. Platón, *Phaidón* 114b–c, illetve *Phaidrosz* 249a–b.

⁵¹ Ld. Platón, *Állam* X, 619e – 620c: „Érdemes volt megfigyelni, miképp választottak életformát az egyes lelkek: ez a látvány szomorú, majd meg mulatságos és megdöbbentő volt. Általában az előbbi megszokott életformájuk szerint választottak. Elmondta például, hogy látta, amint egy lélek, amely valaha Orpheuszé volt, a hatyú életformáját választotta, mert az asszonyi nemet, amely a halálát okozta, gyűlölte, és nem akart asszonyban fogantatni; látta Thamürasz lelkét, amely a csalogány életét választotta; másfelől látott egy hatyút, amely emberi életet választott; s más zenei érzékű állatot, amely ugyanígy cselekedett. A huszadik sorszámu lélek az oroszlan életét választotta: ez Aiasznak, Telamón

a tiszta filozófia követőit a zabolátlanokkal és pederasztákkal,⁴⁹ és azt állította, hogy emezek és amazok egyaránt ugyanazon jutalomban részesülnek!

Máskor, saját állításáról megfeledkezve – a mennyet ugyanis az ilyen lelkek számára jelölte meg örökségül⁵⁰ – az *Államban* azt mondja, hogy Orpheusz lelke egy hatyú testét öltötte magára, Agamemnón sassá változott, Aiasz oroszlánna, Atalanté atlétává, Therszitéusz pedig majomná.⁵¹ Nem értem, mi célból foglalt be ilyen ostoba tanokat a dialógusaiba. Mindazonáltal világos, hogy inkább pajkos semmint komoly kedvében volt, amikor a reinkarnációról értekezett, főleg mivel többször is bemutatja a Hadészbeli büntetéseket.

Ér mítosza

Most újfent visszatérek ezekre a kérdésekre, hogy a bölcslet ne hagyjam ilyen nevetséges állítások mocsarában. Halljátok hát, amint ő maga mondja:

Elmondom hát, ha nem is Alkinoosznak, de egy igen vitéz férfiúnak,⁵² a pamphüliai Érnek, Armeniosz fiának, az elbeszélését. Ő ugyanis elesett a háborúban, s mikor tíz nap múlva a már feloszlott holttesteket összeszedték, őt épen találták meg, hazaszállították, s mikor el akarták temetni, s már a máglyán feküdt, tizenkét napos hulla léteére föléledt, s föléledvén elmesélte, amit a másvilágon látott. Elmondta, hogy a lelke, mihelyt a testéből kilépett, sok más lélekkel egyetemben ment-mendegélt, amíg elérkeztek egy csodálatos helyre, ahol a földben egymás mellett két hasadék volt, velük szemben pedig, fenn az égen, ugyancsak kettő. A

fiának a lelke volt, amely irtózott attól, hogy emberré legyen, mert még jól emlékezett a fegyverzet ügyében hozott döntésre. A következő lélek Agamemnóné volt; az emberi nem iránt való gyűlöletből, a kiállott szenvedések miatt, ez a lélek egy sas életével cserélte fel az emberi életet. A sorsolás folytán középpütt foglalt helyet Atalanté lelke, amely, mikor megpillantotta egy atléta gyönyörű tiszteletajándékait, nem tudott mellettük elmenni, hanem azokat választotta. Őutána vette észre Epeiosznak, Panopeusz fiának a lelkét, amely egy művészi munkát készítő asszony természetébe vándorolt át; még hátrább – az utolsók között – látta a csúfondáros Therszitéusz lelkét, amely egy majomba bújt bele.” (Szabó Miklós fordítása).

⁵² Lefordíthatatlan szójáték: „Ἀλκίμου – ἀλκίμου”, azaz „Alkinoosz – vitéz”. Ld. még Odüsszeusz saját kalandjairól szóló terjedelmes beszámolóját, amelyet Alkinoosznak címez az *Odüsszeia* IX–XII. énekeiben. Vö. Arisztotelész, *Poétika* XVI, 1455a.

δικαστὰς δὲ μεταξὺ τούτων καθῆσθαι, οὓς, ἐπειδὴν δικάσαιεν, τοὺς μὲν δικαίους κελεύειν πορεύεσθαι τὴν εἰς δεξιάν τε καὶ ἄνω διὰ τοῦ οὐρανοῦ, σημεῖα περιρράψαντας τῶν δεδικασμένων ἐν τῷ πρόσθεν, τοὺς δὲ ἀδίκους τὴν εἰς ἀριστεράν τε καὶ κάτω, ἔχοντας καὶ τούτους ἐν τῷ ὀπίσθεν σημεῖον ἀπάντων, ὧν ἔπραξαν. Αὐτοῦ δὲ προσελθόντος, εἰπεῖν, ὅτι δεοὶ αὐτὸν ἄγγελον ἀνθρώποις γενέσθαι τῶν ἐκεῖ, καὶ διακελεύεσθαι διακούειν τε καὶ θεᾶσθαι πάντα τὰ ἐν τῷ τόπῳ.

[11.45] Οὗτοι ἀληθῶς ἄξιοι τῆς φιλοσοφίας οἱ λόγοι. Οὐ γὰρ εἰς ἀλόγων σώματα καταπέμπουσι τὰς ψυχὰς, ἀλλ' εἰς οὐρανὸν μὲν τὰς εὔ βεβιωκυίας, κάτω δὲ εἰς Ἄιδου τὰς τάναντία προελομένας. Δῆλος τοίνυν ἐστίν, ὡς ἐκεῖνα μὲν παίζων, ταῦτα δὲ λέγει σπουδάζων.

[11.46] Καὶ μέντοι καὶ ὁ Πλούταρχος, ἐν οἷς Περὶ ψυχῆς ἔγραψε, καὶ τὸν δικαστὴν ὑπέδειξε καὶ τοῦ δικαστηρίου τοὺς ὑπηρέτας, διήγημά τι τοιοῦτον ἐνθεῖς τῷ ξυγγραμμάτι·

Ἀντύλλω, φησί, τούτῳ καὶ αὐτοὶ παρῆμεν ἅμα Σωσιτέλει καὶ Ἡρακλέωνι διηγουμένῳ. Ὡς γὰρ ἀβιώτως ἔχειν ἐδόκει τοῖς ἰατροῖς, ἀνενεχθεῖς μικρὸν ἕκ τινος οὐ βιαίου καταφορᾶς, ἄλλο μὲν οὐτε ἔπραξεν οὐτε εἶπε παρακινητικόν, ἔλεγε δὲ τεθνάναι καὶ πάλιν ἀφείσθαι καὶ μὴ τεθνήξασθαι τὸ παράπαν ὑπὸ τῆς ἀρρωστίας ἐκείνης, ἀλλὰ καὶ κακῶς ἀκηκοέναι τοὺς ἀγαγόντας αὐτὸν ὑπὸ τοῦ κυρίου πεμφθέντας γὰρ ἐπὶ Νικανδᾶν, αὐτὸν ἦκειν ἀντ' ἐκείνου κομίζοντας· ὁ δὲ Νικανδᾶς ἦν σκυτοτόμος.

[11.47] Λέγει δὲ καὶ ὡς, τοῦ Νικανδᾶ τελευτήσαντος, παραυτίκα ὁ Ἄντυλλος ἐρρώσθη. Ὅποια μὲν οὖν τῶν φιλοσόφων τὰ δόγματα, καὶ ὡς οἱ μὲν αὐτῶν τῆ γαστρὶ τὴν εὐδαιμονίαν ἐμέτρησαν, οἱ δὲ καὶ τελειότερων ἦσαν λόγων, καὶ οἱ μὲν μέχρι τῶν τάφων ἐνόμισαν εἶναι τῶν ἀνθρώπων τὸν βίον, οἱ δὲ καὶ τὰς τῶν βεβιωμένων ὠνειροπόλησαν ἀντιδόσεις καὶ ὑπέδειξαν, ὡς ἐνῆν τῷ λόγῳ, τὰ φρίκης γέμοντα κολαστήρια, οὐδὲ

⁵³ Πλάτων, *Állam* X, 614b–d (Szabó Miklós fordítása). Eusebiosz, *Praep. ev.* XI, 35, 2–5.

hasadékok közt bírák foglaltak helyet, akik – miután az ítéletet meghozták – az igazságos lelkeket a jobb oldali hasadékon át föl-felé, az égboltozaton keresztül indították útnak, miután cselekedeteik megítéléséről elől jeleket akasztottak rájuk; az igazságtalanokat pedig a bal oldali hasadékon át lefelé; ezek hátul hordták az összes cselekedeteiket feltüntető jeleket. Mikor ő a bírák elé lépett, azt mondták neki, hogy az ő feladata lesz majd hírül vinni az embereknek az ott történeteket; tehát megparancsolták neki, hogy jól hallgasson és figyeljen mindenre azon a helyen.⁵³

A fenti mondatok valóban méltóak a filozófiához. A lelkeket ugyanis nem küldik az oktalan állatok testébe, hanem a helyesen élőket a mennybe, az ezzel ellenkező életmódot választókat pedig a Hadészbe. Világos tehát, hogy Platón amazt pajkosan, emezt pedig komolyan mondta.

Plutarkhosz tanítása az ítéletről

Mindemellett Plutarkosz *A lélekről* című írásában szintén megjelenítette mind a bírót, mind pedig a bíróság szolgálait, és művébe beleszötte az alábbi hasonló eseményt:

Mi is jelen voltunk, amikor Antüllosz Szószitelésszel és Hérakleóonnal beszélgetett. Miután az orvosok őt élettelennek vélték, úgy tért magához, mintha nem mély álomból ébredne, és semmi zavarosat nem tett vagy mondott. Elmagyarázta, hogy meghalt és azután ismét feléledt, és hogy biztosan nem fog meghalni attól a rosszuléttől. Ellenkezőleg: azt is hallotta, amint az Úr megdorgálja az érte küldött vezetőket; valójában Nikandaszhoz küldte őket azzal a megbízatással, hogy őt eléje vigyék; Nikandasz pedig a cserzővarga volt.⁵⁴

Továbbá arról is beszámol, hogy Nikandasz halála után Antüllosz hirtelen meggyógyult. Íme, milyenek a filozófusok tanai: némelyek közülük a gyomorhoz mérték a boldogságot, mások fejlettebb szemléletre is eljutottak. Emezek úgy vélték: az ember élete csak a sírig tart, amazok viszont az életben elkövetett tettek megtorlásáról szóló elképzelés gondolatát ápolták, és – amennyire ez szavakkal egyáltalán lehetséges – leírták a büntetés rettentő helyeit, de ezeket

⁵⁴ Plutarkhosz, *A lélekről*, III. töredék. Eusebiosz, *Praep. ev.* XI, 36, 1.

ταῦτα τῶν μύθων καταλελοιπότες ἐλεύθερα, δι' ὧν εἰρήκαμεν, μεμαθήκατε.

[11.48] Ὡρα δὲ λοιπὸν ὑμᾶς καὶ τὰ θεοπρεπῆ τῶν ἱερῶν εὐαγγελίων δόγματα θεωρῆσαι. Ἀρχὴν τοίνυν τῶν ἀγαθῶν οὗτοί γε εἶναί φασι τὸν ἐπαινούμενον φόβον. „Ἀρχὴ γὰρ σοφίας φόβος Κυρίου”, κατὰ γε τὸν Σολομῶντα καὶ τὸν ἐκείνου πατέρα· τέλος δὲ τὸν τοῖς θείοις νόμοις διακοσμούμενον βίον·

Μακάριοι, γὰρ φησιν, οἱ ἄμωμοι ἐν ὁδῷ, οἱ πορευόμενοι ἐν νόμῳ Κυρίου· μακάριοι οἱ ἐξερευνῶντες τὰ μαρτύρια αὐτοῦ· ἐν ὅλῃ καρδίᾳ ἐκζητήσουσιν αὐτόν.

[11.49] Τοῦτο δὲ κὰν τοῖς θείοις εὐαγγελίοις ὁ τῶν ὄλων Σωτὴρ ἐξεπαίδευσεν. Μακαρίζει γὰρ οὐ τοὺς πλουτοῦντας καὶ τρυφῶντας καὶ κατὰ ῥοῦν φερομένους, ἀλλὰ τοὺς πτωχοὺς τῷ πνεύματι καὶ τοὺς πραεῖς καὶ τοὺς ἐλεήμονας καὶ τοὺς πεινῶντας καὶ διψῶντας τὴν δικαιοσύνην καὶ τοὺς ὑπὲρ ἀγαθοῦ τινος κακῶς πάσχειν ἀνεχομένους, καὶ τοῖς ταῦτα καὶ τὰ τοιαῦτα κατορθοῦσιν ὑπισχνεῖται τῶν οὐρανῶν τὴν βασιλείαν.

[11.50] Προύργου δὲ οἶμαι καὶ αὐτοὺς ὑμῖν τοὺς ἐν εὐφημίας εἶδει γραφέντας ἀναγνῶναι νόμους·

Μακάριοι οἱ πτωχοὶ τῷ πνεύματι, ὅτι αὐτῶν ἐστὶν ἡ βασιλεία τῶν οὐρανῶν.

Μακάριοι οἱ πραεῖς, ὅτι αὐτοὶ κληρονομήσουσι τὴν γῆν.

Μακάριοι οἱ πεινῶντες καὶ διψῶντες τὴν δικαιοσύνην, ὅτι αὐτοὶ χορτασθήσονται.

Μακάριοι οἱ ἐλεήμονες, ὅτι αὐτοὶ ἐλεηθήσονται.

Μακάριοι οἱ καθαροὶ τῇ καρδίᾳ, ὅτι αὐτοὶ τὸν Θεὸν ὄψονται.

Μακάριοι οἱ εἰρηνοποιοί, ὅτι αὐτοὶ υἱοὶ Θεοῦ κληθήσονται.

Μακάριοι οἱ δεδιωγμένοι ἕνεκεν δικαιοσύνης, ὅτι αὐτῶν ἐστὶν ἡ βασιλεία τῶν οὐρανῶν.

[11.51] Καὶ τᾶλλα δέ, ᾧ ἄνδρες, τὴν αὐτὴν ἔχει διάνοιαν· ἀλλ' ἄρκεῖ καὶ ταῦτα δηλῶσαι τὸν τοῦ νομοθέτου σκοπόν, καὶ πρὸς ποῖον ἡμᾶς ἀφορᾶν ἐδίδαξε τέλος. Οὔτε γὰρ πλοῦτον καταδοκεῖν

⁵⁵ Πέδ 9, 10 ἐς Ζσολτ 111, 10.

⁵⁶ Ζσολτ 119, 1–2.

sem szabadították meg a mítoszoktól, amint azt az elmondottakból is megérthettétek.

Az evangéliumi tanítás: Isten akaratának cselekvése

Ideje immár, hogy szemügyre vegyék a szent evangéliumok Istenhez méltó tanítását. A javak kezdete – mint mondják – a dicséretes istenfélelem, hiszen Salamon és az ő atyja szerint „a bölcsesség kezdete az Úrnak félelme”.⁵⁵ A végcél pedig az isteni törvények által ékesített élet, hiszen így szól:

Boldogok, akiknek útjuk feddhetetlen, akik az Úr törvényében járnak; boldogok, akik megőrzik az ő bizonyosságait, és teljes szívből keresik őt.⁵⁶

Pontosan ezt tanította a világegyetem Megváltója is a szent evangéliumokban. Nem a jó módúakat nevezi boldogoknak, akik fényűzően élnek és mindig együtt úsznak az árral, hanem a lelki szegényeket, a szelídeket, az irgalmasokat, továbbá az igazságot éhezőket és szomszédhozókat, valamint azokat, akik a jó miatt valamilyen kárt szenvednek; és azoknak ígéri a mennyeknek országát, akik ekképpen vagy hasonló módon viselkednek.

Fontosnak tartom, hogy idézzem számotokra a boldogmondások formájában megírt törvényeket:

Boldogok a lelki szegények; mert övék a mennyeknek országa.

Boldogok, akik sírnak: mert ők megvigasztaltatnak.

Boldogok a szelídek: mert ők örökségül bírják a földet.

Boldogok, akik éheznek és szomszédhozókat az igazságot: mert ők megelégtetnek.

Boldogok az irgalmasok: mert ők irgalmasságot nyernek.

Boldogok, akiknek szívük tiszta: mert ők az Istent meglátják.

Boldogok a békességre igyekezők: mert ők az Isten fiainak mondatnak.

Boldogok, akik háborúságot szenvednek az igazságért: mert övék a mennyeknek országa.⁵⁷

A továbbiak is, ó férfiak, ugyanilyen értelműek. Mindazonáltal ez is elegendő a törvényadó szándékának bemutatásához, hogy miféle

⁵⁷ Mt 5, 3–10.

ἐκέλευσεν οὔτε σώματος ὄραν καὶ ὑγίαν, ἀλλὰ τῆς ἀρετῆς τοὺς ἰδρωτάς καὶ τοὺς ὑπὲρ ταύτης κινδύνους καὶ τὰ μέγιστα αὐτῆς ἄθλα καὶ ἄρρητα.

[11.52] Τίς γὰρ ἰκανὸς λόγος τεκμηριῶσαι βασιλείαν οὐρανῶν ἀνώλεθρον τε καὶ ἄπειρον καὶ βίον ἀγήρω καὶ ἄλυπον καὶ φροντίδων ἐλεύθερον; περὶ τούτων ὁ θεσπέσιος Παῦλος βοᾷ·

Ἄ ὀφθαλμὸς οὐκ εἶδε, καὶ οὐκ οὔς οὐκ ἤκουσε, καὶ ἐπὶ καρδίαν ἀνθρώπου οὐκ ἀνέβη, ἃ ἠτοίμασεν ὁ Θεὸς τοῖς ἀγαπῶσιν αὐτόν.

Εἰ δὲ ὁ τούτων αὐτόπτης οὐκ ἴσχυσεν εἰπεῖν, ἅπερ ἰδεῖν ἠξιώθη, σχολῆ γ' ἂν ἄλλος τῶν ἀφράστων κατατολήσῃ. Ὅτι δὲ καὶ οὗτος τέλος ὠρίσατο τῶν ἀγαθῶν τὴν ζωὴν τὴν αἰώνιον, ἀκούσατε αὐτοῦ Ῥωμαίοις γράφοντος·

[11.53] Ὅτε γὰρ ἦτε δούλοι τῆς ἁμαρτίας, ἐλεύθεροι ἦτε τῆ δικαιοσύνῃ. Τίνα οὖν καρπὸν εἶχετε τότε, ἐφ' οἷς νῦν ἐπαισχύνεσθε; Τὸ μὲν γὰρ τέλος ἐκείνων θάνατος· νυνὶ δέ, ἐλευθερωθέντες ἀπὸ τῆς ἁμαρτίας, δουλωθέντες δὲ τῷ Θεῷ, ἔχετε τὸν καρπὸν ὑμῶν εἰς ἁγιασμόν, τὸ δὲ τέλος ζωὴν αἰώνιον. Τὰ γὰρ ὀψώνια τῆς ἁμαρτίας θάνατος· τὸ δὲ χάρισμα τοῦ Θεοῦ ζωὴ αἰώνιος ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ τῷ κυρίῳ ἡμῶν.

[11.54] Ἀρκεῖ μὲν, φησί, καὶ αὐτὴ καθ' ἑαυτὴν ἡ τῆς ἐλευθερίας δωρεὰ τὸν τῆς εὐσεβείας ὑμῖν ἐπιδειξαι καρπὸν, ἐκ φιλοτιμίας δὲ ὅμως ὁ φιλόδωρος καὶ μεγαλόδωρος Κύριος καὶ τὴν αἰώνιον ὑμῖν δωρεῖται ζωὴν, ἵνα ἁμαρτίας καὶ δικαιοσύνης τὸ διάφορον καταμάθητε. Ἡ μὲν γὰρ τέλος ἔσχε τὸν θάνατον, ἡ δὲ τὴν ζωὴν τὴν αἰώνιον. Εἶτα μετὰ πλεῖστα καὶ τὸ μέγιστον ἐπιδεικνυσι τῶν δωρεῶν·

[11.55] Ὅσοι γάρ, φησι, πνεύματι Θεοῦ ἄγονται, οὗτοί εἰσιν υἱοὶ Θεοῦ· οὐ γὰρ ἐλάβετε πνεῦμα δουλείας πάλιν εἰς φόβον, ἀλλ' ἐλάβετε πνεῦμα υἰοθεσίας, ἐν ᾧ κρᾶζομεν Ἀββᾶ ὁ πατήρ· αὐτὸ τὸ πνεῦμα συμμαρτυρεῖ τῷ πνεύματι ἡμῶν,

cél felé irányított bennünket. Hiszen ő nem tanácsolta, hogy gazdagságra, testi szépségre vagy egészségre vágyakozzunk, hanem az erény verejtékére, és az erényért, illetve annak nagyszerű és kimondhatatlan jutalmáért vállaljuk a veszedelmeket is.

Örök élet Jézus Krisztusban

Ugyan melyik leírás tudná megfelelően bemutatni az elpusztíthatatlan és végtelen mennyei országot és azt az öregedés nélküli, gondtalan és fájdalommentes életet? Ezekről beszél fennszóval az ihletett Pál:

Amiket szem nem látott, fül nem hallott és embernek szíve meg se gondolt, amiket Isten készített az őt szeretőknak.⁵⁸

Ha ő, a szemtanú sem képes elmondani azokat, amik meglátására ő méltattatott, akkor más ugyanvalóst nehezen merészkedhet a kimondhatatlan dolgok kimondására. Ugyanő határozta meg a jók céljaként az örök életet is; hallgassátok, mit ír a rómaiaknak:

Mert mikor a bűn szolgálói voltatok, az igazságtól szabadok voltatok. Micsoda gyümölcsét vettétek azért akkor azoknak, amiket most szégyenletek? Mert azoknak a vége halál. Most pedig, minekutána felszabadultatok a bűn alól, szolgálivá lettetek pedig az Istennek: megvan a gyümölcsötök a megszentelésre, a vége pedig örök élet. Mert a bűn zsoldja halál, az Isten kegyelmi ajándéka pedig örökélet a mi Urunk Krisztus Jézusban.⁵⁹

Amint mondja, a szabadság ajándéka már önmagában elegendő ahhoz, hogy megmutassa nektek az istenfélelem gyümölcsét; a maga bőkezűségéből szívesen és nagyvonalúan adakozó Úr azonban az örökéletet is nektek ajándékozta, hogy ezáltal megismerjétek a bűn és az igazságosság közötti különbséget: mert az előbbi vége a halál, az utóbbié viszont az örök élet. Majd sok egyéb mellett végül felmutatja a legcsodálatosabb ajándékot:

Mert akiket Isten Lelke vezérel, azok Istennek fiai. Mert nem kaptatok szolgaság lelkét ismét a félelemre, hanem a fiúságnak Lelkét kaptátok, aki által kiáltjuk: Abbá, Atyám! Ez a Lélek bizonyosságot tesz a mi lelkünkkel együtt, hogy Isten gyermekei vagyunk. Ha pedig gyermekek, örökösök is; örökösei Istennek,

⁵⁸ 1Kor 2, 9.

⁵⁹ Róm 6, 20–23.

ὅτι ἐσμὲν τέκνα Θεοῦ. Εἰ δὲ τέκνα, καὶ κληρονόμοι· κληρονόμοι μὲν Θεοῦ, συγκληρονόμοι δὲ Χριστοῦ, εἴπερ συμπάσχομεν, ἵνα καὶ συνδοξασθῶμεν.

[11.56] Καὶ Γαλάταις δὲ ἐπιστέλλων τὰ παραπλήσια ἔφη·

Ὡστε οὐκέτι εἶ δοῦλος, ἀλλὰ υἱός· εἰ δὲ υἱός, καὶ κληρονόμος Θεοῦ διὰ Χριστοῦ.

Καὶ Τιμοθέῳ δὲ τὴν αὐτὴν διάνοιαν γέγραφεν·

Πιστὸς ὁ λόγος· εἰ γὰρ συναπεθάνομεν, καὶ συζήσομεν· εἰ ὑπομένομεν, καὶ συμβασιλεύσομεν.

[11.57] Καὶ ἄλλην δὲ γράψας αὐτῷ ἐπιστολὴν, καὶ ταῦτα ἐντέθεικεν·

Ἐγὼ γὰρ ἤδη σπένδομαι· καὶ ὁ καιρὸς τῆς ἀναλύσεώς μου ἐφέστηκεν. Τὸν καλὸν ἀγῶνα ἠγώνισμαι, τὸν δρόμον τετέλεκα, τὴν πίστιν τετήρηκα· λοιπὸν ἀπόκειται μοι ὁ τῆς δικαιοσύνης στέφανος, ὃν ἀποδώσει μοι ὁ Κύριος ἐν ἐκείνῃ τῇ ἡμέρᾳ ὁ δίκαιος κριτής, οὐ μόνον δὲ ἐμοί, ἀλλὰ καὶ πᾶσι τοῖς ἠγαπηκόσι τὴν ἐπιφάνειαν αὐτοῦ.

[11.58] Οὗτος καὶ περὶ τῆς τῶν σωμάτων ἀναστάσεως καὶ Κορινθίοις καὶ Θεσσαλονικεῦσι καὶ Φιλιππησίοις καὶ πολλοῖς ἄλλοις ἐπέστειλεν. Καὶ νῦν μὲν, φησί,

σπείρεται ἐν φθορᾷ, ἐγείρεται ἐν ἀφθαρσίᾳ· σπείρεται ἐν ἀτιμίᾳ, ἐγείρεται ἐν δόξῃ· σπείρεται ἐν ἀσθενείᾳ, ἐγείρεται ἐν δυνάμει· σπείρεται σῶμα ψυχικόν, ἐγείρεται σῶμα πνευματικόν.

[11.59] Αὐθις δέ·

örököstársai pedig Krisztusnak; ha ugyan vele együtt szenvedünk, hogy vele együtt is dicsőüljünk meg.⁶⁰

A *Galatákhoz* írott levelében szintén ugyanazt mondja:

Azért nem vagy többé szolga, hanem fiú; ha pedig fiú, akkor Istennek örököse is Krisztus által.⁶¹

Timótheusnak is ugyanebben az értelemben írt:

Igaz beszéd ez. Mert ha vele együtt meghaltunk, vele együtt fogunk élni is. Ha tűrünk, vele együtt fogunk uralkodni is.⁶²

Írt neki még egy másik levelet is, amelybe az alábbiakat is beillesztette:

Mert én immár megáldoztatam,⁶³ és az én elköltözésem ideje beállott. Ama nemes harcot megharcoltam, futásomat elvégeztem, a hitet megtartottam. Végezetre eltétem nekem az igazság koronája, melyet megad nekem az Úr ama napon, az igaz Bíró; nemcsak nekem pedig, hanem mindazoknak is, akik vágyva várják az ő megjelenését.⁶⁴

A test feltámadása

Hasonlóképpen írt a test feltámadásáról a korinthusiaknak, a thesszalonikaiaknak, a filippibelieknek, és sokan másoknak is. Ezt mondja például:

Elvettetik romlandóságban, feltámasztatik romolhatatlanságban; elvettetik gyalázatosságban, feltámasztatik dicsőségben; elvettetik erőtelenségben, feltámasztatik erőben. Elvettetik érzéki test, feltámasztatik lelki test.⁶⁵

És újfent:

⁶⁰ Róm 8, 14–17.

⁶¹ Gal 4, 7.

⁶² 2Tim 2, 11–12.

⁶³ A „megáldoztatás” itt kifejezetten az italáldozatot jelenti, amely akár a véráldozatra (az apostol, mint leendő vértanú vérének kiontására) is utalhat. Miközben a vértanúknak nem jár az italáldozat (ld. pl. *Curatio* 8.34)

⁶⁴ 2Tim 4, 6–8. Tulajdonképpen mindkét részlet ugyanabból a levélből (2Tim) való.

⁶⁵ 1Kor 15, 42–44.

Σαλπίζει γάρ, καὶ οἱ νεκροὶ ἐγερθήσονται ἄφθαρτοι, καὶ ἡμεῖς ἀλλαγόμεθα· δεῖ γάρ τὸ φθαρτὸν τοῦτο ἐνδύσασθαι ἀφθαρσίαν, καὶ τὸ θνητὸν τοῦτο ἐνδύσασθαι ἀθανασίαν.

Καὶ πάλιν·

Ἡμῶν δὲ τὸ πολίτευμα ἐν οὐρανοῖς ὑπάρχει· ἐξ οὗ καὶ σωτήρα ἀπεκδεχόμεθα κύριον Ἰησοῦν, ὃς μετασχηματίζει τὸ σῶμα τῆς ταπεινώσεως ἡμῶν εἰς τὸ γενέσθαι αὐτὸ σύμμορφον τῷ σώματι τῆς δόξης αὐτοῦ.

[11.60] Καὶ αὐτὸς δὲ ὁ Κύριος πρὸς τοὺς Ἰουδαίους ἔφη·

Ὅτι υἱὸς ἀνθρώπου ἐστί, μὴ θαυμάζετε τοῦτο· ὅτι ἔρχεται ὥρα, ἐν ἣ πάντες οἱ ἐν τοῖς μνημείοις ἀκούσονται τῆς φωνῆς αὐτοῦ, καὶ ἐκπορεύσονται οἱ τὰ ἀγαθὰ ποιήσαντες εἰς ἀνάστασιν ζωῆς, οἱ δὲ τὰ φαῦλα πράξαντες εἰς ἀνάστασιν κρίσεως.

[11.61] Καὶ πάλιν, τὰ περὶ τοῦ κοινοῦ διηγούμενος τέλους, καὶ ταῦτα προστέθεικεν·

Εὐθέως δὲ μετὰ τὴν θλίψιν τῶν ἡμερῶν ἐκείνων ὁ ἥλιος σκοτισθήσεται, καὶ ἡ σελήνη οὐ δώσει τὸ φέγγος αὐτῆς, καὶ οἱ ἀστέρες πεσοῦνται ἀπὸ τοῦ οὐρανοῦ, καὶ αἱ δυνάμεις τῶν οὐρανῶν σαλευθήσονται· καὶ τότε φανήσεται τὸ σημεῖον τοῦ υἱοῦ τοῦ ἀνθρώπου ἐν τῷ οὐρανῷ· καὶ τότε κόψονται πᾶσαι αἱ φυλαὶ τῆς γῆς.

[11.62] Διὰ δὲ τούτων δηλοῖ τῶν ἠπιστηκότων τὸν θρήνον. Εἶτα τὴν περὶ τῶν παρθένων παραβολὴν εἰπὼν, καὶ ὡς αἱ μὲν εἰσηλθόν εἰς τὸν νυμφῶνα φέρουσαι τὰς λαμπάδας, αἱ δὲ μωραὶ τῆς παστάδος ἀπεστερήθησαν, ἐπειδήπερ αἱ λαμπάδες ἐσβέσθησαν, προσθεῖς δὲ καὶ τὰ τῶν ταλάντων καὶ τῶν οἰκετῶν τῶν σπουδαίων καὶ τοῦ ἀργοῦ τοῦ τὸ τάλαντον κατακρύψαντος καὶ τῷ ἐξωτάτῳ σκότει παραπεμφθέντος, ἐπήγαγεν·

⁶⁶ 1Κορ 15, 52–53.

⁶⁷ Φιλ 3, 20–21.

Mert trombita fog szólni, és a halottak feltámadnak romolhatatlanságban, és mi elváltozunk. Mert szükség, hogy ez a romlandó test romolhatatlanságot öltson magára, és e halandó test halhatatlanságot öltson magára.⁶⁶

Majd ismét:

Mert a mi országunk mennyekben van, honnét a megtartó Úr Jézus Krisztust is várjuk; ki elváltóztatja a mi nyomorúságos testünket, hogy hasonló legyen az Ő dicsőséges testéhez.⁶⁷

Az utolsó ítélet

Maga az Úr is így szólt a zsidókhöz:

Mivelhogy embernek fia, ne csodálkozzatok ezen: mert eljő az óra, amelyben mindazok, akik a koporsókban vannak, meghallják az ő szavát, és kijönek; akik a jót cselekedték, az élet feltámadására; akik pedig a gonoszt művelték, a kárhozat feltámadására.⁶⁸

És megint, az utolsó idők eseményeit tárgyalva, hozzáfűzte a következőket:

Mindjárt pedig ama napok nyomorúságai után a nap elsötétedik, és a hold nem fénylik, és a csillagok az égről lehullanak, és az egeknek erősségei megrendülnek. És akkor feltetszik az ember Fiának jele az égen. És akkor sír a föld minden nemzetsége.⁶⁹

A fentiekkel utal a hitetlenek jajkiáltására. Majd elbeszéli a szüzekről szóló példázatot, amiképpen egyesek lámpással a kezükben belépnek a menyegzőre, a balgák viszont kizáratnak a menyasszonyi szobából, mivel lámpásaik kialudtak. Ezután hozzáfűzi a táalentumok példázatát, amely a szorgalmas szolgákról és a rest szolgáról szól: arról, aki elrejtette táalentumát, és ezért kiküldik a legkülső sötétségre. Végül így folytatja:

⁶⁸ Jn 5, 27–29.

⁶⁹ Mt 24, 29–30.

[11.63] Ὅταν δὲ ἔλθῃ ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου ἐν τῇ δόξῃ αὐτοῦ, καὶ πάντες οἱ ἅγιοι ἄγγελοι αὐτοῦ μετ' αὐτοῦ, τότε καθήσεται ἐπὶ θρόνου δόξης αὐτοῦ, καὶ συναχθήσονται ἔμπροσθεν αὐτοῦ πάντα τὰ ἔθνη. Καὶ ἀφορίσει αὐτοὺς ἀπ' ἀλλήλων, ὥσπερ ὁ ποιμὴν ἀφορίζει τὰ πρόβατα ἀπὸ τῶν ἐρίφων· καὶ στήσει τὰ μὲν πρόβατα ἐκ δεξιῶν αὐτοῦ, τὰ δὲ ἐρίφια ἐξ εὐωνύμων. Τότε ἐρεῖ ὁ βασιλεὺς τοῖς ἐκ δεξιῶν αὐτοῦ· δεῦτε οἱ εὐλογημένοι τοῦ πατρὸς μου, κληρονομήσατε τὴν ἡτοιμασμένην ὑμῖν βασιλείαν ἀπὸ καταβολῆς κόσμου· ἐπέινασα γάρ, καὶ ἐδώκατέ μοι φαγεῖν· ἐδίψησα, καὶ ἐποτίσατέ με· ξένος ἦμην, καὶ συνηγάγετέ με· γυμνός, καὶ περιεβάλετέ με· ἀσθενής, καὶ ἐπεσκέψασθέ με· ἐν φυλακῇ ἦμην, καὶ ἤλθετε πρὸς με.

[11.64] Ἐκείνων δὲ φάντων μηδὲν τι τούτων πώποτε δεδρακέναι, ἴδιον γὰρ τὸ μετριάζειν τῶν τῆς ἀρετῆς ἀθλητῶν καὶ κατακρύπτειν τὸν πλοῦτον

ἐρεῖ, φησι, πρὸς αὐτοὺς ὁ βασιλεὺς· ἀμὴν λέγω ὑμῖν, ἐφ' ὅσον ἐποιήσατε ἐνὶ τούτων τῶν ἀδελφῶν μου τῶν ἐλαχίστων τῶν πιστευόντων εἰς ἐμέ, ἐμοὶ ἐποιήσατε.

Οὕτω τούτους ἀνακηρύξας καὶ δεδωκὼς τὰ γέρα τῶν πόνων,

ἐρεῖ, φησι, καὶ τοῖς ἐξ εὐωνύμων· πορεύεσθε ἀπ' ἐμοῦ οἱ κατηραμένοι εἰς τὸ πῦρ τὸ αἰώνιον τὸ ἡτοιμασμένον τῷ διαβόλῳ καὶ τοῖς ἄγγελοις αὐτοῦ.

[11.65] Δήλας δὲ καὶ τούτοις τῶν τιμωριῶν τὰς αἰτίας ποιεῖ· οὐδεὶς γὰρ ἔδρασεν ἐκείνων, ἃ τῶν δικαίων ἐπετέλεσεν ὁ χορός, καὶ οὐδὲ τὴν ἐσχάτην ἐκείνων ζηλοῦσιν εὐλάβειαν. Ἐκεῖνοι μὲν γάρ, πάντα ἐκεῖνα πεποιηκότες, ἠρνήθησαν· οὗτοι δέ, καὶ μὴ δεδρακότες, πεποιηκέναι φασίν· ἀλλὰ καὶ τὸν ἔλεγχον δέξονται καὶ τῇ τιμωρίᾳ παραδοθήσονται.

[11.66] Ταῦτα, ὧ ἄνδρες, παραβάλετε τοῖς ἐπαινουμένοις τοῦ Πλάτωνος λόγοις. Ὁ γὰρ τοι ἄλλος λῆρος καὶ τοῦδε καὶ τῶν ἄλλων τοῦ σκότους ἐκείνου γε ἄξιος· ἃ δὲ γε καὶ ἡμεῖς ἐπηνέσαμεν, ἔχει τινὰ πρὸς ταῦτα συγγένειαν.

⁷⁰ Mt 25, 31–36.

⁷¹ Vö. Mt 25, 40.

Mikor pedig eljő az embernek Fia az ő dicsőségében, és ővele mind a szent angyalok, akkor beül majd az ő dicsőségének királyi székébe. És elébe gyűjtetnek mind a népek, és elválasztja őket egymástól, miként a pásztor elválasztja a juhokat a kecskéktől. És a juhokat jobb keze felől, a kecskéket pedig balkeze felől állítja. Akkor ezt mondja a király a jobb keze felől állóknak: Jertek, én Atyámnak áldottai, örököljétek ez országot, amely számotokra készített a világ megalapítása óta. Mert éheztem, és ennem adtatok; szomjúhoztam, és innom adtatok; jövevény voltam, és befogadtatok engem; mezítelen voltam, és megruháztatok; beteg voltam, és meglátogattatok; fogoly voltam, és eljöttetek hozzám.⁷⁰

Mikor pedig azok azt válaszolják, hogy ezek közül semmit sem cselekedtek – mert az erény bajnokainak sajátossága a szerénység, illetve az, hogy elrejtsek gazdagságukat, így szól:

A király azt mondja majd nékik: Bizony mondom néktek, a mennyiben megcselekedtétek eggyel az én legkisebb, bennem hívő atyámfiái közül, énvelem cselekedtétek meg.⁷¹

Mihelyst nyilvánosan kitüntette és fáradságukért megjutalmazta őket, ezt mondja:

Akkor szól majd az ő balkeze felől állókhoz is: Távozzatok tőlem, ti átkozottak, az örök tűzre, amely az ördögnek és az ő angyalainak készített.⁷²

Világossá teszi számukra a büntetés okát is: közülük egy sem cselekedte azt, amit az igazak serege elvégzett, sem az ő példásan szerény magatartásukat nem utánozták. Amazok még tagadták is mindazt, amit megcselekedtek, emezek viszont azt állítják, hogy megcselekedtek mindent, amit egyáltalán nem tettek meg; mindazonáltal ítéletre kerülnek, és a büntetés lesz osztályrészük.

Vessétek össze, ó férfiak, a fentieket Platón oly sokat dicsért szavaival. A további fecsegés – mind Platóné, mind másoké – éppen ama sötétségre méltó. Amit pedig mi is dicséretesnek találunk az ő tanaiból, az valamelyest az evangéliumi tanítással közös eredetű.

⁷² Mt 25, 41.

[11.67] Τὰς γάρ τοι κολάσεις καὶ τὰς τῶν ἀγαθῶν ἀντιδόσεις κάκεινος εἶναι ξυνωμολόγησε, καὶ τὰ θεῖα ἐπέδειξε λόγια, καὶ τὰ καινὰ καὶ τὰ παλαιά· δικαστὰς δὲ ἐκείνος μὲν ἑτέρους εἰσήγαγε, τὸν Αἰακὸν καὶ τὸν Μίνω καὶ τὸν Ραδάμανθυν, ἄνδρας οὐδὲ πάντα ἐπαινουμένους, τοῦ δὲ Μίνω καὶ πολλὰ ἄττα κατηγοροῦσί τινες· ἡμεῖς δὲ προσμένομεν δικαστὴν τὸν ἡμέτερον ποιητὴν, τὸν καὶ τὴν φύσιν, ἣν ἔπλασεν, ἀκριβῶς ἐπιστάμενον καὶ ταύτης οὐ μόνον τὰς πράξεις καὶ τοὺς λόγους γινώσκοντα, ἀλλὰ καὶ αὐτὰ τὰ τῆς ἐννοίας κινήματα.

[11.68] Δικάσει δὲ τὴν τῆς ἡμετέρας φύσεως στολὴν περικείμενος· ἀόρατος γὰρ ἡ τῆς θεότητος φύσις. Τῷ τοι καὶ υἱὸν ἀνθρώπου ἑαυτὸν προσηγόρευσεν, ἐπειδὴ ταύτην οἱ κρινόμενοι θεωροῦσι τὴν φύσιν. Διὸ δὴ καὶ ὁ θεῖος ἀπόστολος ἐν Ἀθηναίοις δημηγορῶν οὕτως ἔφη·

Τοὺς μὲν οὖν χρόνους τῆς ἀγνοίας ὑπεριδὼν ὁ Θεὸς τὰ νῦν παραγγέλλει πᾶσι πανταχοῦ μετανοεῖν, καθότι ἔστησεν ἡμέραν, ἐν ἣ ἔμελλει κρίνειν τὴν οἰκουμένην ἐν δικαιοσύνῃ, ἐν ἀνδρί, ᾧ ὤρισε, πίστιν παρασχὼν πᾶσιν, ἀναστήσας αὐτὸν ἐκ νεκρῶν.

[11.69] Εἰ δέ τις ἀπιστεῖ τοῖς λεγομένοις καὶ λῆρον ἡγεῖται τῶν ἀποστόλων τὰ ῥήματα, τῆδε μαθέτω τὴν τούτων ἀλήθειαν. Πολλὰ περὶ τοῦ μέλλοντος βίου καὶ ὁ δεσπότης Χριστὸς καὶ οἱ

⁷³ Ld. *Curatio* 11.28. Platón, *Gorgiasz* 526c–d. Vö. Tatianosz kijelentésével: „És ezért azt is hisszük, hogy a mindenség beteljesítése után történik a testek feltámadása is, nem úgy, ahogyan a sztoikusok állítják, hogy bizonyos periódusok követik egymást és múlnak el ugyanazok bármi haszon nélkül is, hanem egyszerre véget ér a mi korszakunk, s mindörökre megtörténik, csupán az emberek helyreállítása következik be az ítélet miatt. Nem Minósz és nem is Rhadamanthüsz tart majd felettünk ítéletet, akik – mint a mítoszok mondják – a halál előtt semmilyen hatalommal nem rendelkeznek a lelkek fölött, hanem a teremtő Isten maga lesz vizsgálóbíránk. Bár teljes egészében csacsákknak és gúgyögöknek tartotok minket, nem törődünk vele, mert meggyőződünk erről a tanításról. Ahogyan születésünk előtt nem voltunk, s nem is tudhatjuk, hogy mik voltunk, csupán akkor, amikor már a testi anyag valóságában létezőnk, ezért hiszem, hogy a születéssel jön létre az, ami egykor még nem volt; ugyanúgy hiszem, hogy én, aki születtem, a halál révén megint nem leszek majd, ismét láthatatlan leszek, ahogyan egykor nem voltam szülőtt, azután az lettem. Lehet, hogy tűz semmisíti meg testi valómat, elfüstölgő anyagát a világ fogadja be; lehet, hogy folyók vagy tengerek emésztenek fel, vagy

Platón egybehangzóan vallja, hogy létezik a büntetés, szintúgy a jók megjutalmazása is, amiképpen ezt az isteni kijelentések – mind az újak, mind pedig a régiek – jelezték. Ő mindazonáltal más bírakat vezetett be: Aiakoszt, Minósz és Rhadamanthüsz, nem teljesen magasztalendő férfiakat; ⁷³ némelyek sok tekintetben bírálják Minósz. ⁷⁴ Mi azonban bíróként a mi Teremtőnket várjuk, aki pontosan ismeri azt a természetet, amelyet ő alkotott, azaz nem csupán annak tetteit és beszédeit, hanem biztosan tudja értelmének belső rezdüléseit is.

Igen, ő fog ítélni, magára öltve a mi emberi természetünk köntösét, hiszen az istenség természete láthatatlan. Ezért is nevezte önmagát az ember Fiának, ⁷⁵ hiszen az ítéletre várók éppen ezt a természetet látják. Ugyanezen okból szólt ekképpen a szent apostol is nyilvánosan az athéniaknak:

E tudatlanságnak idejét azért elnézvé az Isten, mostan parancsolja az embereknek, mindenkinek mindenütt, hogy megtérjenek: mivelhogy rendelt egy napot, melyen megítéli majd a föld kerekességét igazságban egy férfiú által, akit arra rendelt; bizonyosságot tévén mindenkinek azáltal, hogy feltámasztá őt halottaiból. ⁷⁶

Az ítéletre és az örökéletre vonatkozó jövendölések beteljesedése

Ha valaki kételkednék az elmondottakban, az apostolok beszédeit pedig fecsegésnek vélné, innét győződjön meg azok valóságáról. Mind az Úr Krisztus, mind az ő hírnökei gyakran szóltak az

vadállatok tépnek széjjel, a gazdag Úr kincstárában nyugszom el. És a szegény és istentelen nem ismeri ezeket a kincseket, az uralkodó Isten azonban, amikor akarja, a csak neki látható valóságot eredeti állapotában állítja helyre.” Tatianosz, *Beszéd a görögök ellen* VI, 1–4 (Vanyó László fordítása). Athénagorász szerint „Platón azt mondta, hogy Minósz és Rhadamanthüsz ítéli és bünteti meg a gonoszokat, mi viszont azt állítjuk, hogy lehet akár Minósz vagy Rhadamanthüsz atyja is, még az sem kerüli el Isten ítéletét.” Athénagorász, *Kérvény a keresztyének ügyében* XII, 2 (Vanyó László fordítása).

⁷⁴ Kréta szigetének királyaként Minósz arra kötelezte Aigeüsz (Aigeaszt), Athén királyát, hogy kilenc évenként hét ifjút és hét hajadont küldjön Krétába, akiket a minótaurusznak nevezett bikafejú és embertestű szörny eledeleül dobhassanak.

⁷⁵ Ld. *Curatio* 11.60.

⁷⁶ ApCsel 17, 30–31.

τούτου γε κήρυκες προηγόρευσαν· ἐθέσπισαν δὲ καὶ ἄλλα ἄττα, ἐκεῖνω μὲν οὐδαμῶς, τῷδε δὲ τῷ βίῳ προσήκοντα. Ἐξετάσατε τοῖνυν, ὧ ἄνδρες, τὰς τοῦδε πέρι γεγενημένας προρρήσεις· κἄν εὗρητε ἀληθεῖς καὶ τοῖς πράγμασιν ἐναργῶς ξυμβαινούσας, δέξασθε ἀδηρίτως ἐκεῖνα τὰ περὶ τῶν μελλόντων τεθεσπισμένα.

[11.70] Τοῦτο δὲ ᾧδέ πη διασκεπτέον· τὴν τῶν Ἱεροσολύμων ὁ δεσπότης Χριστὸς προεῖπε πολιορκίαν, καὶ ὡς ὁ νεῶς ἐκεῖνος ὁ περιβόητος ἄρδην καταλυθήσεται, καὶ ὡς εἰς ἅπασαν τὴν οἰκουμένην τὸ τῶν ἐσταυρωκότων αὐτὸν κατασπαρήσεται γένος. Ἴδωμεν τοῖνυν, εἰ μὴ τὸ πέρας ὁ λόγος ἐδέξατο.

[11.71] Καὶ περὶ μὲν Ἰουδαίων οὐκ οἶμαι ὑμᾶς ἀμφισβητήσιν· ἐκεῖνης τε γὰρ τῆς πόλεως ἐξελήλανται καὶ τῆς οἰκουμένης γεγένηται μέτοικοι· τοῦ νεῶ δὲ καὶ τὴν ἐρημίαν καὶ τὴν ἐκ βάρων κατάλυσιν οἱ μὲν τεθεαμένοι φιλαλήθως ὁμολογήσατε, οἱ δὲ λοιποὶ τοῖς διηγουμένοις πιστεύσατε. Αὐτόπτης γὰρ που κἀγὼ τῆς ἐρημίας ἐκεῖνης γεγένημαι, καὶ τὴν πρόρρησιν, ἣν ταῖς ἀκοαῖς ἐδεξάμην, ἐθεασάμην τοῖς ὀφθαλμοῖς καὶ τὴν ἀλήθειαν ὑμνησά τε καὶ προσεκύνησα.

[11.72] Ὅτι μὲν οὖν ἀψευδῆς οὗτος ὁ λόγος, τὰ πράγματα βοᾷ, μεγίστη κεχρημένα φωνῇ· ἐπιζητήσωμεν δὲ καὶ ἄλλης προφητείας τὸ πέρας. Προεῖπε τοῖς ἀποστόλοις ὁ δεσπότης Χριστὸς τοὺς ἀγῶνας καὶ τοὺς κινδύνους, οὓς ἔμελλον πείσεσθαι, καὶ τοῖς ἔθνεσι καὶ Ἰουδαίοις τὴν διδασκαλίαν προσφέροντες·

[11.73] Ἴδου, γὰρ ἔφη πρὸς αὐτοὺς, ἀποστέλλω ὑμᾶς ὡς πρόβατα ἐν μέσῳ λύκων.

⁷⁷ Vö. Lk 21, 5–6 és 21, 20–24: „És mikor némelyek mondának a templom felől, hogy szép kövekkel és ajándékokkal van felékesítve, monda: Ezekből, amiket láttok, jönnek napok, melyekben kő kövön nem marad, mely le nem rombolatnék. [...] Mikor pedig látjátok Jeruzsálemet hadseregektől körülvéve, akkor tudjátok meg, hogy elközelgett az ő elpusztulása. Akkor, akik Júdeában lesznek, fussanak a hegyekre; és akik annak közepette, menjenek ki abból; és akik a mezőben, ne menjenek be abba. Mert azoka bosszúállásnak napjai, hogy beteljesedjenek mindazok, amik megírtak. Jaj pedig a terhes és szoptató asszonyoknak azokban a napokban; mert nagy szükség lesz e földön, és harag e népen. És elhullanak fegyvernek éle által, és fogva vitetnek minden pogányok közé; és Jeruzsálem megtapodtatik a pogányoktól, míglen betelik a pogányok ideje.”

⁷⁸ A μέτοικος (*metoikosz*) idegen országbeli lakost, külhonból idetelepedett jövevényt jelent, aki úgymond „együtt lakik”, „együtt él” az őslakosokkal. A *metoikosz* nyilván nem mindenben élvez ugyanolyan jogokat, mint az illető állam őshonos polgárai. A kérdés érdekes XX. századi párhuzama pl. a Ceaușescu-féle román

eljövendő életről; sőt megjósoltak más dolgokat is, amelyek nem a majdan következő, hanem a jelen életre vonatkoznak. Vizsgáljátok meg hát, ó férfiak, a mára vonatkozó próféciákat; és amennyiben azokat igazaknak és a tényekkel teljes összhangban levőknek találjátok, akkor vita nélkül fogadjátok el az eljövendő dolgokról szóló jóslatokat is.

Vizsgáljuk meg alaposan a következőket: az Úr Krisztus megjövendölte Jeruzsálem ostromát, és azt is, hogy ama hírneves templomot földig le fogják rombolni, illetve, hogy az őt keresztre feszítő nép az egész lakott világra szétszóratik.⁷⁷ Most pedig nézzük meg, hogy vajon ez az ige beteljesedett-e?

A zsidók sorsa kapcsán nem hiszem, hogy kételkednétek. Őket ugyanis kiűzték abból a városból, és az egész világon jövevényekké⁷⁸ váltak. A templom elnéptelenítését, a falak alapokig történt lerombolását szemtanúkként és az igazság szeretetéért kellene elismernetek, egyebekben pedig higgyenek azoknak, akik ezt elbeszéltek! Magam is szemtanúja voltam ama pusztulásnak: így azt a próféciát, amelyet fülemmel hallottam, immár szememmel is láttam,⁷⁹ és magasztalva imádtam annak igazságát.

A tények a legékezebb fennhangon tanúsítják, hogy a fenti kijelentés nem hamis. Mindazonáltal hadd vizsgáljuk meg egy másik prófécia beteljesedését is. Az Úr Krisztus előre bejelentette az apostoloknak a rájuk váró nehézségeket és veszedelmeket, amelyeket el kell szenvedniük, mikor a tanítást a népekhez és zsidókhoz viszik:

Ímé – mondta nekik – én elbocsátlak titeket, mint juhokat a farkasok közé.⁸⁰

kommunista diktatúra (1965–1989) ilyen vonatkozású szóhasználata. Az akkori hivatalos szövegekben – beleértve a törvényeket, rendeleteket, tankönyveket, sajtótermékeket és mindennemű hivatalos vagy félhivatalos nyilatkozatokat is – a kommunista államhatalom a Romániában élő őshonos nemzeti kisebbségeket (köztük a szászt és a magyart is) soha nem „nemzetnek” vagy „nemzeti kisebbségnek”, hanem következetesen a többségi román nemzettel „együtt élő nemzetiségeknek” (románul: „naționalități conlocuitoare”) titulálta. Ezzel mintegy terminológiai szempontból is legitímálni igyekezett a szülőföldjén kisebbségben maradt nemzetrészek egyre növekvő jogfosztását.

⁷⁹ Szerzőnk feltételezhetően fiatal szerzetesként látogathatott el Jeruzsálembe. Ld. még *Curatio* 10.103, illetve Théodoret de Cyr, *Commentaire sur Isaïe* I, SC 276, 381–386.

⁸⁰ Mt 10, 16.

Καὶ πάλιν·

Παραδώσουσιν ὑμᾶς εἰς συνέδρια, καὶ ἐν ταῖς συναγωγαῖς αὐτῶν μαστιγώσουσιν ὑμᾶς, καὶ ἐπὶ ἡγεμόνας καὶ βασιλεῖς ἀχθήσεσθε ἕνεκεν ἐμοῦ εἰς μαρτύριον αὐτοῖς καὶ τοῖς ἔθνεσιν.

Καὶ μετ' ὀλίγα·

Παραδώσει ἀδελφὸς ἀδελφὸν εἰς θάνατον, καὶ πατὴρ τέκνα· καὶ ἐπαναστήσεται τέκνα ἐπὶ γονεῖς καὶ θανατώσουσιν αὐτούς· καὶ ἔσεσθε μισούμενοι ὑπὸ πάντων διὰ τὸ ὄνομά μου. Ὁ δὲ ὑπομείνας εἰς τέλος, οὗτος σωθήσεται.

[11.74] Καὶ αὖθις·

Εἰ τὸν οἰκοδεσπότην Βεελζεβούλ ἐπεκάλεσαν, πόσω μᾶλλον τοὺς οἰκειακοὺς αὐτοῦ;

Καὶ πάλιν·

Μὴ νομίσητε, ὅτι ἦλθον βαλεῖν εἰρήνην ἐπὶ τὴν γῆν. Οὐκ ἦλθον βαλεῖν εἰρήνην, ἀλλὰ μάχαιραν. Ἦλθον γὰρ διχάσαι ἄνθρωπον κατὰ τοῦ πατρὸς αὐτοῦ καὶ θυγατέρα κατὰ τῆς μητρὸς αὐτῆς καὶ νύμφην κατὰ τῆς πενθερᾶς αὐτῆς· καὶ ἐχθροὶ τοῦ ἀνθρώπου οἱ οἰκειακοὶ αὐτοῦ.

[11.75] Τούτων ἕκαστον, ᾧ φιλότης, ἔργῳ πεπληρωμένον ἔστιν ἰδεῖν. Μετὰ γὰρ τῶνδε τῶν κινδύνων καὶ οἱ ἀπόστολοι τὴν οἰκουμένην ἐφώτισαν, καὶ οἱ μετ' ἐκείνους, ἦν παρέλαβον, διεφύλαξαν πίστιν· καὶ μαρτυροῦσι τῶν μαρτύρων αἱ θῆκαι, πανταχοῦ γῆς καὶ θαλάττης ἀστράπτουσαι καὶ τῶν θείων προρρήσεων κηρύττουσαι τὴν ἀλήθειαν· Οὐ γὰρ δὴ μόνον τοὺς κινδύνους, ἀλλὰ καὶ τὴν νίκην αὐτοῖς προηγόρευσεν.

[11.76] Ἐπὶ ταύτῃ, γὰρ ἔφη, τῇ πέτρα οἰκοδομήσω μου τὴν ἐκκλησίαν, καὶ πύλαι Ἰαίδου οὐ κατισχύσουσιν αὐτῆς.

Ἔστι δὲ ἰδεῖν καὶ κατὰ τὴν πρόρρησιν μεμερισμένας τὰς οἰκίας· ἢ γὰρ οἱ ἄνδρες ὑπὸ τῆς πίστεως ζωγηθέντες ἀπιστοῦσαις ἔτι ταῖς γυναῖξι διαμάχονται, ἢ αἱ γυναῖκες τὸν τῆς εὐσεβείας δεξάμεναι ζυγὸν ἀλωμένους ἔτι τοὺς ἄνδρας σαγηνεύειν

⁸¹ Mt 10, 17–18.

⁸² Mt 10, 21–22.

⁸³ Mt 10, 25.

⁸⁴ Mt 10, 34.

Ἐς ἴψεντ:

Törvényszékekre adnak titeket, és az ő gyülekezeteikben megostoroznak titeket; és helytartók és királyok elé visznek titeket érettem, bizonyságul őmaguknak és a pogányoknak.⁸¹

Majd kevéssele odébb:

Halálra adja pedig testvér testvérét, atya gyermekét; és támadnak magzatok szüleik ellen, és megöletik őket. És gyűlöletesek lesztek mindenki előtt az én nevemért; de aki mindvégig megáll, az megtartatik.⁸²

Legott pedig:

Ha a ház urát Belzebubnak hívták, mennyivel inkább az ő házanépét?⁸³

Ἐς megint:

Ne gondoljátok, hogy azért jöttem, hogy békességet bocsássak e földre; nem azért jöttem, hogy békességet bocsássak, hanem hogy fegyvert. Mert azért jöttem, hogy meghasonlást támasszak az ember és az ő atyja, a leány és az ő anyja, a meny és az ő napa közt; és hogy az embernek ellensége legyen az ő házanépe.⁸⁴

Látható, kedves barátaim, hogy a fentiek mindenike beteljesedett. Hiszen az apostolok is ilyen veszélyek között ragyogták be a lakott világot, miközben követőik megőrizték azt a hitet, amelyet kaptak. Ezt bizonyítják a vértanúk sírjai is, amelyek mindenütt, földön és tengeren egyaránt fölragyognak, hirdetvén az isteni jövendölések igazságát. Az Úr természetesen nemcsak a veszélyeket, hanem a győzelmet is megjövendölte a tanítványoknak, hiszen így szól:

Ezen a kősziklán építem fel az én anyaszentegyházamat, és a pokol kapui sem vesznek rajta diadalmat.⁸⁵

Továbbá megfigyelhető, hogy a próféciának megfelelően szétszakadnak a családi közösségek: mert vagy a férfiak hadakoznak hitbéli elfogultságukban hitetlen feleségükkel, vagy pedig az az istenfélelem igáját magukra vevő asszonyok buzgólkodnak kitartóan, hogy

⁸⁵ Mt 16, 18. A „Hadász kapui” kifejezés ebben a szövegkörnyezetben nemcsak a vulkáni kitörésnek, mint a *pokoltűznek* a hatalmas kősziklával történő megfőkezését idézi fel, hanem az örök élet evangéliumának a görög mitológia kilátástalan Hadásze, a reménytelenséget sugárzó alvilág fölötti győzelmét is.

σπουδάζουσιν. Καὶ ἡ ἀναγκαία διαίρεσις ἔνωσιν ἀξιέπαινον πραγματεύεται.

[11.77] Καὶ ἵνα τὰς ἄλλας καταλίπω προorrήσεις, γυνή τις ἀλάβαστρον μύρου τοῖς ἀγίοις αὐτοῦ ποσὶ προσενήνοχεν. Ταύτης τὴν πίστιν ἀποδεχόμενος πρὸς τὸν τῶν μαθητῶν ἔφη χορόν·

Ἀμὴν λέγω ὑμῖν, ὅτι ὅπου ἂν κηρυχθῆ τὸ εὐαγγέλιον τοῦτο τῆς βασιλείας, κηρυχθήσεται καὶ ὁ ἐποίησεν ἡ γυνὴ αὕτη εἰς μαρτύριον αὐτῆς.

Ταύτην δὲ τὴν πρόρρησιν καὶ νῦν ἐστὶ περατουμένην ἰδεῖν· πανταχοῦ γὰρ γῆς καὶ θαλάττης καὶ τὸ εὐαγγέλιον τὸ θεῖον ἀναγινώσκεται, καὶ τῆς γυναικὸς ἡ πίστις ἀνακηρύττεται.

[11.78] Ἐπειδὴ τοίνυν καὶ ταῦτα προεῖπεν ὁ δεσπότης καὶ τὰ ἐν ἐκείνῳ γε τῷ βίῳ γενησόμενα προηγόρευσεν, ὁρῶμεν δὲ ἀναφανδὸν τὴν τούτων ἀλήθειαν, ἀναμφισβητήτως κάκεῖνα δεξώμεθα, ἀπὸ τῶν ἤδη γεγενημένων ποδηγούμενοι πρὸς ἐκεῖνα καὶ κεχρημένοι τούτοις τεκμηρίοις ἐκείνων.

[11.79] Τούτου γὰρ δὴ εἵνεκα καὶ ταῦτα κάκεῖνα προεῖρηκεν, ἵνα διὰ τούτων ἐμπεδώσῃ κάκεῖνα. Καὶ τιμάς, ἃς οὐχ ὑπέσχετο, τοῖς εἰς αὐτὸν πεπιστευκόσι φιλοτίμως ἀπένευμεν· καὶ οὐ μόνον τοῖς ζῶσι παμπόλλην ἔδωκε περιφάνειαν, ἀλλὰ καὶ τοῖς ἄριστα τετελευτηκόσι πλεῖστον ξυνεκλήρωσε σέβας, ἵνα δι' ὧν οὐχ ὑπέσχετο μὲν, ἔδωκε δέ, πιστεύσωμεν οἷς ὑπέσχετο.

[11.80] Ὁ γὰρ τοι τὰ ταῖς ξυνθήκαις οὐκ ἐγκείμενα δωρησάμενος καὶ φιλοτιμία τὰς ὑποσχέσεις ὑπερβαλὼν δώσει πάντως, ἅπερ ὑπέσχετο, καὶ ἃ τοῖς ἀγωνιζομένοις ἐπέδειξεν ἄθλα. Σχέτλιον γὰρ τοὺς μὲν γυμνασιάρχους παρέχειν τοῖς ἀθληταῖς τὸν ὑπεσχημένον μισθόν, καὶ τοὺς ἐπὶ τῷ τινος μισθουμένους μετὰ τὸν πόνον πληροῦν τὰ ξυγκείμενα, τὸν δὲ τῶν ὄλων δημιουργόν, ὃς δι' ἀγαθότητα μόνην καὶ τοῖς μὴ οὔσι τὸ εἶναι παρέσχε καὶ τὸ τῆς οἰκονομίας μυστήριον ἐπετέλεσε καὶ τοῖς οὐχ ὁρῶσι τὸ φῶς τὸ τῆς θεογνωσίας ἐχαρίσατο φῶς, τοῦτον φάναι τὰς οἰκείας μὴ πληρῶσειν ἐπαγγελίας.

⁸⁶ Mt 26, 13. A szöveg nemcsak az emlékezetre, hanem a tanúbizonyságra is utal: a kenet említése a Jézus lábát megkenő asszony hitének *tanúbizonysága* is.

úgymond halászhálóval megfogják férjeiket. Így a szükségszerű megosztottság végül a dicséretreméltó egységet munkálja.

Az Igébe vetett hit és bizalom

És hogy mellőzzem a többi jövendölést, volt egy asszony, aki Jézus szent lábaira alabástromedénynyi illatos kenetet öntött. Jézus az ő hitét méltányolva így szólt tanítványai közösségéhez:

Bizony mondom néktek: valahol az egész világon prédikáltatik az evangélium, amit ez a nő énvelem cselekedék, az is hirdettetik az ő emlékezetére.⁸⁶

Jelenleg is látható, hogy ez a jövendölés beteljesedett. Mert mihelyst szerte a földön és a tengeren olvassák az evangéliumot, ezzel együtt az asszony hite is hirdettetik.

Mivel tehát az Úr ezt is előre megmondotta, és azokat is megjövendölte, amelyek az elkövetkező életben történnek majd, a jelenre vonatkozó jövendölések nyilvánvaló igazát látva fogadjuk el a jövendő étellel kapcsolatosakat is, és a már megtörténtektől induljunk el azok felé, miközben elfogadjuk ezeket azok bizonyítékaként.

Következtetés: Az Úr hűséges marad ígéreteihez

Pontosan ezért jövendölte meg e közeli eseményeket is amazokkal egyidejűleg, mivel ezek által azokat is szavatolja. Azontúl vannak olyan jutalmak, amelyeket nem ígért meg, de a benne hívőknek bőkezűen osztogatja. És nemcsak az élőknek nyújt sok ragyogást, hanem a legkiválóbb elhunytaknak széles tiszteletet rendelt osztályrészüll avégett, hogy azáltal, amit nem ígért, de megadott, higgyünk abban, amit megígért.

Aki tehát ajándékoz olyasmiket, amiket az egyezésben nem fektetett le, és aki bőkezűségével felülmúlta önnön ígéreteit, nyilván biztosan megadja azt, amit megígért és a bajnokoknak jutalmul felmutatott! Hiszen szégyenteljes dolog volna, hogy míg a gyakorlótér vezetője⁸⁷ odaadja az atlétáknak a megígért díjat, illetve a munka végeztével a napszámosnak megegyezés szerint fizet, eközben a világegyetem Teremtője, aki pusztán jóságából a nemlétezőket is a létezésbe hívta, aki beteljesítette az üdvrend misztériumát és a nem látókat az istenismeret világosságával ajándékozta meg, most azt mondja, hogy nem teljesíti a saját ígéreteit!

⁸⁷ A gümnaaszarkhosz volt az ókori gyakorlóléhelyek (gümnaaszionok) felügyelője, vezetője. Szerepe az edző

[11.81] Εἰ δὲ ἀληθής, ὥσπερ οὖν ἀληθής, θεία γάρ, ἢ ὑπόσχεσις, οὐκ ἀνόνητα, ὧ φίλοι ἄνδρες, τὰ τῆς θείας διδασκαλίας μαθήματα. Οὐρανῶν γὰρ βασιλείαν καὶ ζωὴν τέλος οὐ δεχομένην καὶ φῶς νοερὸν καὶ τὴν μετὰ τῶν ἀσωμάτων χορείαν τοῖς πειθομένοις ὑπέσχετο, ὥσπερ αὖ κόλασιν αἰώνιον τοῖς ἀπιστοῦσιν ἠπέιλησε·

[11.82] τοῦτο γὰρ δὴ κὰν τῆ παραβολῇ τῶν ζιζανίων δεδήλωκεν. Ταύτην γὰρ ἐρμηνεύσας ἐπήγαγεν·

Οὕτως ἔσται ἐν τῇ συντελείᾳ τοῦ αἰῶνος τούτου· ἀποστελεῖ ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου τοὺς ἀγγέλους αὐτοῦ, καὶ συνάξουσιν ἐκ τῆς βασιλείας αὐτοῦ πάντα τὰ σκάνδαλα καὶ τοὺς ποιοῦντας τὴν ἀνομίαν, καὶ βαλοῦσιν αὐτοὺς εἰς τὴν κάμινον τοῦ πυρός· ἐκεῖ ἔσται ὁ κλαυθμὸς καὶ ὁ βρυγμὸς τῶν ὀδόντων. Τότε οἱ δίκαιοι ἐκλάμπουσιν ὡς ὁ ἥλιος ἐν τῇ βασιλείᾳ τοῦ πατρὸς αὐτῶν.

Ταῦτα εἰπὼν ἐπήγαγεν· „Ὁ ἔχων ὄτα ἀκούειν ἀκουέτω.”

[11.83] Ταῦτα καὶ ἡμεῖς ὑμῖν, ὧ φίλοι ἄνδρες, παραινούντες φαμεν. Οὐ γὰρ δὴ ἄκοντας τὰς θείας λαβεῖν ἀναγκάζομεν δωρεάς, ἀλλὰ παρακαλοῦντες καὶ λιπαροῦντες καὶ τὸ μέγεθος τούτων ἐπιδεικνύντες. Διὰ τοι τοῦτο καὶ τὴν δεσποτικὴν ταύτην καὶ θαυμασίαν ἐπιλέγομεν ῥῆσιν· „Ὁ ἔχων ὄτα ἀκούειν ἀκουέτω.”

⁸⁸ Mt 13, 40–43.

Ha viszont ez az ígéret igaz – és mivel isteni ígéret, igaz –, akkor, drága barátaim, az isteni tanítások nem haszontalanok. Hiszen a hívőknek a mennyek országát ígéri és a vég nélküli életet, továbbá az értelem világosságát és a testetlenekkel való közösséget, amiként a másik oldalon a hitetleneket örökös büntetéssel fenyegeti.

Pontosan ugyanezt szemléltette a konkolyról szóló példázatával. Ennek magyarázata során hozzáteszi:

Ekképpen lesz a jelen világnak végén: az embernek Fia elküldi az ő angyalait, és az ő országából összegyűjtik a botránkoszokat mind, és azokat is, akik gonoszságot cselekesznek. És bevetik őket a tüzes kemencébe: ott léssen sírás és fogcsikorgatás. Akkor az igazak fénylenek, mint a nap, az ő Atyjuknak országában.⁸⁸

Végezetül így szól: „Akinek van füle a hallásra, hallja!”⁸⁹

Drága barátaim! Mi is ugyanígy intünk titeket. Természetesen nem kényszerítünk arra, hogy az isteni ajándékokat akarátotok ellenére elfogadjátok, de kitartóan kérünk benneteket, miközben felmutatjuk mindezek nagyságát. Éppen ezért zárjuk beszédünket az Úr csodálatos mondásával: „Akinek van füle a hallásra, hallja!”

⁸⁹ Mt 13, 43.

Περὶ πρακτικῆς ἀρετῆς

[12.1] Τὰ δένδρα φέρουσι μὲν αἱ ρίζαι καὶ τρέφουσι, κοσμοῦσι δὲ οἱ κλάδοι καὶ τὰ φύλλα καὶ ὁ μεταξὺ τούτων ἠωρημένος καρπός. Εἰ γὰρ δὴ τις ἐκτέμνει τοὺς κλάδους καὶ ψιλώσῃ τὴν κόμην, ἄχρηστα γίνεται καὶ γυμνοῦται τῆς εὐπρεπείας, καὶ περιττὴ παντελῶς ἢ τῶν ριζῶν ἀποφαίνεται βάσις.

[12.2] Καὶ τὸ σῶμα δὲ ὡσαύτως δεῖται μὲν ὀφθαλμῶν ὁρώντων καὶ τὰς ἄλλας ποδηγούντων αἰσθήσεις, δεῖται δὲ καὶ ποδῶν μεταβαίνοντων καὶ τὸ σῶμα φερόντων καὶ χειρῶν ἐργαζομένων καὶ τοῖς μορίοις ἅπασιν καὶ τροφήν καὶ πόσιν καὶ τὴν ἄλλην χρεῖαν ποριζουσῶν.

[12.3] Καὶ μέντοι καὶ χιτῶνας καὶ χλαίνας καὶ ἐφροστρίδας καὶ ξυλλήβδην ἅπαντα τὰ ἐσθήματα οὐ μόνοι ποιοῦσιν οἱ στήμονες· χρεῖα γάρ που καὶ κρόκης ἐνυφαινομένης καὶ ξυναρμοζομένης τοῖς στήμοσιν.

[12.4] Τί δήποτε ταῦτα διεξῆλθον; Οὐ τὸν ὕθλον, ὦ ἄνδρες, στέργων, ἀλλὰ διὰ τῶνδε τῶν εἰκόνων τῆς τελεωτάτης φιλοσοφίας τὰς ὕλας ἐπιδεικνύς. Μέγιστον μὲν γὰρ ἀληθῶς καὶ παμμέγεθες ἀγαθὸν τῶν θεῶν ἢ γνῶσις, ἀλλ' οὐκ ἀπόχρη τέλειον ἀποφῆναι τὸν ταύτης ἀξιούμενον.

[12.5] Δεῖ γάρ που τὴν ἀγαθὴν πρᾶξιν ξυναφθῆναι τῇ γνῶσει. Ὅπερ γάρ ἐστι δένδρῳ ρίζα καὶ ὀφθαλμὸς σώματι καὶ οἱ στήμονες τοῖς ὑφάσμασι, τοῦτο ταῖς ψυχαῖς τῆς ἀληθείας ἢ γνῶσις καὶ ἡ βεβαία γίνεται πίστις.

¹ Noha Arisztotelész mindennek – így az erénynek is – nagy teoretikusa, és ezzel kiválthatta a gyakorlati erényt hangsúlyozó tanítók bírálatát, az erény ismerete és gyakorlása tekintetében még ő is kénytelen elismerni az alábbiakat: „Ámde ha ezekről a kérdésekről, s az erényről, a barátságról és a gyönyörörről vázlatosan szoltunk is, vajon azt kell-e hinnünk, hogy ezzel már feladatunk végére jutottunk? Nem inkább az-e az igazság, hogy – mint mondani szokták – a cselekvés kérdésében nem az egyes tettek tudományos elmélete és megismerése a végcél, hanem sokkal inkább az, hogy cselekedjük is őket? Tehát az erény kérdésében sem elég, hogy az erényt megismerjük, hanem arra kell törekednünk, hogy a magunkévá is tegyük és alkalmazzuk, vagy pedig más úton-módon próbáljunk jóvá lenni.” Arisztotelész, *Nikomakhoszi etika* 1179b (Szabó Miklós fordítása).

Tizenkettedik könyv: A gyakorlati erényről¹

A filozófia tárgya

A gyökerek tartják és táplálják a fákat, de az ágak és a levelek ékesítik fel azokat, ezek között pedig ott csüng a termés. Ha valaki lefűrészelné az ágakat és ezáltal lombtalanítaná a fákat, úgy azok haszontalanokká válnának, megfosztatnának szépségüktől, s a gyökéralap teljesen fölöslegesnek tűnne.

Hasonlóképpen a testnek is szüksége van látó szemekre, amelyek irányíthatják a többi érzékszervet. Továbbá szüksége van a lábra, amely jár, és hordozza a testet; nemkülönben szorgos kezekre, amelyek minden tag számára ételt, italt és egyéb szükséges dolgot megszereznek.

A tunikát, a köntöst és a köpönyeget, azaz egyszóval minden ruházati elemet nem csupán a láncfonal alkot; nélkülözhetetlen még ide a vetülékfonal is, amelyet egybeszőnek és összeillesztenek a láncfonallal.²

Ugyan miért sorolom fel mindezeket? Nem az üres fecsegés kedvéért, kedves barátaim, hanem hogy e példák alapján föltárjuk a tökéletes bölcsélet alapelemeit. A legnagyobb és valóban mindeneiket felülmúló jó az isteni dolgok ismerete; ez azonban nem elegendő ahhoz, hogy tökéletesen megvalósítsuk, amit érdemesnek tartunk.

Szükséges ugyanis, hogy a jó gyakorlat összekapcsolódjon az ismerettel. Amit a gyökerek a fának, a szemek a testnek, illetve a láncfonalak a szövetnek jelentenek, azt a lelkek számára az igazság ismerete és az abból következő rendíthetetlen hit jelenti.³

² A szövészekén a láncfonal a függőleges, a vetülékfonal pedig a vízszintes szál. A szövés leírását ld. pl. Platón, *Államférfi* XXI, 279a – XXIV, 283b. A hosszú fejtegetés, a szövéssel, fonással, kallózással stb. kapcsolatos mesterségek körültekintő szétválasztása után Szókratész beszélgetőtársa, a vendég így szól: „De miért nem feleltük tüstént azt, hogy a szövés a vetülékfonal és láncfonal összefonásának mestersége, hanem csak körben forogtunk körülötte sok hiábavaló meghatározást végezve?” Platón, *Államférfi* XXIV, 283b (Kövendi Dénes fordítása). Ld. még Alex. Kelemen, *Sztrómata* I, 8, 41; VI, 11, 91.

³ Vö. Alex. Kelemen, *Sztrómata* VI, 8, 69.

[12.6] Χρή δὲ οὐ μόνον εἰδέναι, τί προσήκει περὶ τοῦ θεοῦ δοξάζειν, ἀλλὰ καὶ κατὰ τοὺς ἐκείνου πολιτεύεσθαι νόμους. Ὡσπερ γὰρ οἱ ζωγραφικὴν ἢ σκυτοτομικὴν ἢ ἄλλην τινὰ παιδεύομενοι τέχνην, οὐχ ὅπως μόνον ἐπίστωνται ταῦτα μανθάνειν σπουδάζουσιν, ἀλλ' ἵνα καὶ χειρουργῶσι καὶ μιμητὰς σφᾶς αὐτοῦς τῶν διδασκάλων τοῖς ἔργοις δεικνύωσιν, οὕτω δεῖ καὶ τῆς εὐσεβείας τοὺς ἐραστὰς μὴ μόνον θεολογίαν καὶ φυσιολογίαν παιδεύεσθαι, ἀλλὰ καὶ τοὺς τῆς πρακτικῆς ἀρετῆς ἐκπαιδεύεσθαι νόμους καὶ τούτους φυλάττειν εἰς δύναμιν καὶ πρὸς τούτους πειρᾶσθαι τῆς ψυχῆς ἐκτυποῦν καὶ διασκευάζειν τὸ εἶδος.

[12.7] Ὁ γὰρ δὴ οὕτω ῥυθμίζων τε καὶ διαμορφῶν τὴν ψυχὴν οὐ μόνον τῶν θεῶν νόμων τοὺς χαρακτῆρας ἐκμάττεται, ἀλλὰ καὶ αὐτοῦ γε τοῦ νομοθέτου ζῶσά τις εἰκὼν καὶ λογικὴ γίνεται. Τοῦτό τοι διδάσκων καὶ ὁ μέγας κῆρυξ τῆς ἀληθείας βοᾷ·

Γίνεσθε οὖν μιμηταὶ τοῦ Θεοῦ.

Καὶ μέντοι καὶ ὁ τούτου δεσπότης παραινεῖ λέγων·

Γίνεσθε μιμηταὶ τοῦ πατρὸς ὑμῶν τοῦ ἐν οὐρανοῖς.

Καὶ πάλιν·

Γίνεσθε τέλειοι, καθὼς ὁ πατὴρ ὑμῶν ὁ οὐράνιος τέλειός ἐστιν.

[12.8] Μιμεῖται δέ, ὡς ἔνεστι, τὸν τῶν ὄλων Θεὸν ὁ ποθῶν ἐκεῖνα καὶ ἐχθραίνων ὁμοίως, ἅπερ καὶ αὐτὸς ὁ δεσπότης ἐχθραίνει τε καὶ φιλεῖ. Τίνα δὲ αὐτῶ δυσμενῆ, καὶ τίνα αὐτῷ προσφιλεῖ, διαρρήδην οἱ θεοὶ διδάσκουσι νόμοι.

[12.9] Ἀκούομεν γὰρ τοῦ θεσπεσίου βοῶντος Δαυὶδ·

Ὅτι οὐχὶ Θεὸς θέλων ἀνομίαν σὺ εἶ, οὐδὲ παροικήσει σοὶ πονηρευόμενος, οὐδὲ διαμενοῦσι παράνομοι κατέναντι τῶν ὀφθαλμῶν σου· ἐμίσησας, Κύριε, πάντας τοὺς ἐργαζομένους

Elmélet és gyakorlat

Mégsem elegendő csak azt tudni, amit az isteni lényegről illik gondolni, hanem annak törvényei szerint kell élni is. Amiképpen az emberek, akik magukat festőnek,⁴ bőrművesnek vagy más iparosnak kiképeztetik, nem csupán arra törekszenek, hogy az egész ismeretet megtanulják, hanem céljuk a megtanultak gyakorlása: utánozzák a munkát, amelyet tanítómestereik mutatnak nekik. E példakép szerint kell képezniük magukat a kegyesség elkötelezettjeinek is, nem csupán a teológiában és a fiziológiában, hanem a gyakorlati erény törvényeinek területén is, amelyeket erejük szerint kell betartaniuk, és megkísérelniük a lélek alakját ezeknek megfelelően formálni és ékesíteni.

Isten követése

Aki ilyen módon alakítja a lélek ritmusát és formáját, az nemcsak az isteni törvények betűit tanulja meg, hanem ő maga némiképpen a Törvényadó eleven és értelmes képmásává válik. Ezt tanítja fennszóval az igazság nagy hírnöke is:

Legyetek annakokáért követői az Istennek.⁵

Sőt, az ő Ura is így int bennünket, mondván:

Legyetek a ti mennyei Atyátoknak követői.⁶

És újfent:

Legyetek azért ti tökéletesek, miként a ti mennyei Atyátok tökéletes.⁷

A világegyetem Istenét utánozni – amennyire az lehetséges – ezt jelenti: ugyanazt akarni illetve gyűlölni, amit maga az Úr mindenkor gyűlöl vagy szeret. Az isteni törvények világosan tanítják, hogy Isten mit utasít el, illetve mit szeret.

Ezt halljuk Dávidtól, aki isteni ihlettel telve felkiált:

Mert nem olyan Isten vagy te, aki törvényteleniséget akar; nem lakhatik tenálad gonosz. Nem állhatnak meg szemeid előtt a törvényszegők: Uram, te gyűlölsz te minden bűnt cselekedőt.

⁴ Alex. Kelemen, *Sztrómata* VI, 6, 45, illetve VI, 7, 56.

⁵ Ef 5, 1.

⁶ Vö. Mt 5, 45: „Hogy legyetek a ti mennyei Atyátoknak fiai.”

⁷ Mt 5, 48.

τὴν ἀνομίαν· ἀπολεῖς πάντα τοὺς λαλοῦντας τὸ ψεῦδος.
Ἄνδρα αἰμάτων καὶ δόλιον βδελύσσεται Κύριος.

[12.10] Ἐν τούτοις δὲ ἡμῖν ἐπιδείξας τὴν τοῦ νομοθέτου διάθεσιν,
ἐν ἑτέρῃ μελωδίᾳ πρόσωπον εἰσήγαγε τούσδε τοὺς χαρακτήρας
ἀκριβῶς ἐκμαζάμενον καὶ τῷ νομοθέτῃ προσευχόμενον καὶ λέγοντα·

Διεπορευόμην ἐν ἀκακίᾳ καρδίας μου ἐν μέσῳ τοῦ οἴκου
μου· οὐ προετιθέμην πρὸ ὀφθαλμῶν μου πρᾶγμα παράνομον.
Ποιοῦντας παραβάσεις ἐμίσησα. Οὐκ ἐκολλήθη μοι καρδία
σκαμβή· ἐκκλίνοντος ἀπ' ἐμοῦ τοῦ πονηροῦ, οὐκ ἐγίνωσκον.
Τὸν καταλαλοῦντα λάθρᾳ τοῦ πλησίον αὐτοῦ, τοῦτον
ἐξεδίωκον· ὑπερηφάνῳ ὀφθαλμῷ καὶ ἀπλήστῳ καρδίᾳ, τού-
τῳ οὐ συνήσθιον. Οἱ ὀφθαλμοί μου ἐπὶ τοὺς πιστοὺς τῆς
γῆς, τοῦ συγκαθῆσθαι αὐτοὺς μετ' ἐμοῦ· πορευόμενος ἐν
ὁδῷ ἀμώμῳ οὗτός μοι ἐλειτούργει· οὐ κατῴκει ἐν μέσῳ
τῆς οἰκίας μου ποιῶν ὑπερηφανίαν. Λαλῶν ἄδικα οὐ κατεύ-
θυνεν ἐνώπιον τῶν ὀφθαλμῶν μου.

[12.11] Διὰ δὲ τούτων οὐ μόνον ἡμᾶς ἐδίδαξεν, ὅτι μιμήσασθαι
δυνατὸν τὸν παναγκῆ καὶ πάνσοφον Κύριον, ἀλλὰ καὶ αὐτὸν ἡμῖν
ὑπέδειξε τὸν τῆς μιμήσεως τρόπον. Οὐ γάρ τοι οὐρανὸν ἡμᾶς καὶ
γῆν καὶ ἥλιον καὶ σελήνην καὶ ἄλλα δημιουργεῖν ἐκέλευσεν οὐδὲ
ἀπλῆν ἔχειν καὶ ἀπερίγραφον φύσιν, ἀλλὰ μόνον ἐχθραίνειν, ἅπερ
ἐκεῖνος μεμίσηκε, καὶ φιλεῖν, ἅπερ δὴ μάλα πεφίληκεν. Ταύτην
κατορθώσας τὴν ἀρετὴν ὁ προφήτης πρὸς τὸν δεσπότην ξὺν παρ-
ρησίᾳ βοᾷ·

[12.12] Ἐμοὶ δὲ λίαν ἐτιμήθησαν οἱ φίλοι σου, ὁ Θεός· λίαν
ἐκραταιώθησαν αἱ ἀρχαὶ αὐτῶν.

Καὶ μετ' ὀλίγα·

Οὐχὶ τοὺς μισοῦντάς σε, Κύριε, ἐμίσησα καὶ ἐπὶ τοῖς
ἐχθροῖς σου ἐξετηκόμην; τέλειον μῖσος ἐμίσουν αὐτούς· εἰς
ἐχθροὺς ἐγένοντό μοι.

Καὶ πάλιν·

⁸ Vö. Zsolt 5, 5–7.

⁹ A fenti szövegkörnyezetből kiderül, hogy szerzőnk számára a πρόσωπον kifejezés valóban a „személy” fogalmát jelöli, amely megfelel a latin *persona* jelentésének. Bővebben ld. Pásztori-Kupán István, *Theodoret of Cyrus* (London: Routledge, 2006), 65–68.

Elveszted mindazokat, akik hazugságot szólnak; a vérszopó és
álnok embert utálja az Úr.⁸

Ezzel szemléltette számunkra a törvényadó érzületét; egy másik
dalban bevezeti azt a személyt,⁹ aki az említett sajátosságokat
pontosan magába véste és a törvényadóhoz fohászokodva így szól:

Szívemnek tökéletessége szerint járok én az én házamban.
Nem vetem a szemem törvényellenes dologra; a törvénszegők
cselekedetét gyűlölöm: nincs köze hozzám. A csalárd szív tá-
vol van éntőlem, gonoszt nem ismerek. Aki titkon rágalmazza
az ő felebarátját, elvesztem azt; a nagyralátót és a kevélyszívút
el nem szenvedem. Szemmel tartom a föld hűségeseit, hogy
mellettem lakozzanak; a tökéletességben járó, az szolgál en-
gem. Nem lakozik az én házamban, aki csalárdságot mível; aki
igaztalant szól, nem állhat meg szemeim előtt.¹⁰

Ezzel nem csupán arra tanított, hogy valóban lehet a mindenható
és legbölcsebb Urat utánozni, hanem az Ő követésének módját is
megmutatta. Ezzel nem arra szólított fel bennünket, hogy eget,
földet, Napot, Holdat és további egyebeket teremtsünk, még kevésbé
egyszerű és leírhatatlan természetet, hanem hogy csupán gyűlöljük
mindazt, amit ő is elutasít, és szeressük azt, amit ő is különlegesen
szeret. Ezt az erényt követve kiált bizalommal az Úrhoz a próféta:

Milyen tiszteletre méltóak számomra a te barátaid, oh Isten!
Mennyire megerősödött az ő hatalmuk!¹¹

És kevésbé odébb:

Ne gyűlöljem-e, Uram, a téged gyűlölőket? Az ellened lázadó-
kat ne utáljam-é? Teljes gyűlölettel gyűlölöm őket, ellensé-
geimmé lettek!¹²

És újfent:

¹⁰ Vö. Zsolt 101, 2–7.

¹¹ Vö. Zsolt 139, 17 (LXX: Zsolt 138, 17).

¹² Zsolt 139, 21–22 (LXX: Zsolt 139, 21–22).

Ἄνδρες αἱμάτων, ἐκκλίνατε ἀπ' ἐμοῦ.

Καὶ αὐθις·

Ἐκκλίνατε ἀπ' ἐμοῦ πονηρευόμενοι, καὶ ἐξερευνήσω τὰς ἐντολὰς τοῦ Θεοῦ μου.

Καὶ πάλιν·

Παρανόμους ἐμίσησα, τὸν δὲ νόμον σου ἠγάπησα.

Καὶ πάλιν·

Ὡς ἠγάπησα τὸν νόμον σου, Κύριε· ὅλην τὴν ἡμέραν μελέτη μου ἐστίν.

Καί·

Ὡς γλυκέα τῷ λάρυγγί μου τὰ λόγιά σου· ὑπὲρ 12.13 μέλι καὶ κηρίον τῷ στόματί μου.

[12.13] Καὶ ἕτερα δὲ τῶν εἰρημένων πολλαπλάσια εὔροι τις ἂν ἐν τῇδε τῇ μελωδίᾳ· ἔμπλεως γὰρ ἡ προφητεία τῆς τοιαύτης διδασκαλίας. Καὶ Μωϋσῆς δὲ ὁ νομοθέτης δείκνυσιν ἐν τοῖς νόμοις, τί μὲν ἀρέσκει τῷ τῶν ὅλων Θεῷ, τί δ' αὖ πάλιν ἐχθραίνει. Καὶ μέντοι καὶ Ἡσαΐας καὶ Ἰερεμίας καὶ Ἰεζεκιήλ καὶ Δανιήλ καὶ πᾶς ὁ τῶν προφητῶν χορὸς ταύτην ἡμᾶς τὴν διαφορὰν ἐξεπαίδευσεν.

[12.14] Καὶ αὐτὸς δὲ ὁ τούτων Θεὸς ἐν τοῖς εὐαγγελίοις ἔφη·

Οὐ πᾶς ὁ λέγων μοι Κύριε Κύριε εἰσελεύσεται εἰς τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ, ἀλλ' ὁ ποιῶν τὸ θέλημα τοῦ πατρὸς μου τοῦ ἐν οὐρανοῖς.

Καὶ πάλιν·

Ὁ ποιήσας καὶ διδάξας μέγας κληθήσεται ἐν τῇ βασιλείᾳ τῶν οὐρανῶν.

Καὶ πάλιν·

¹³ Zsolt 139, 19 (LXX: Zsolt 138, 19).

¹⁴ Zsolt 119, 115 (LXX: Zsolt 118, 115).

¹⁵ Zsolt 119, 113 (LXX: Zsolt 118, 113).

¹⁶ Vö. Zsolt 119, 97 (LXX: Zsolt 118, 97).

¹⁷ Zsolt 119, 103 (LXX: Zsolt 118, 103).

Vérszopó emberek, fussatok el tőlem!¹³

Más alkalommal:

Távozzatok tőlem, gonoszok, hogy megőrizsem az én Istenemnek parancsolatait.¹⁴

És nyomban:

Az állhatatlanokat gyűlölöm, de a te törvényedet szeretem.¹⁵

Ezenfelül pedig:

Mely igen szeretem a te törvényedet, Uram! Egész napestig arról gondolkodom!¹⁶

És:

Mily édes az ínyemnek a te beszéded, méznél édesebb az én számnak!¹⁷

A jók megjutalmazása és a gonoszok megbüntetése

A mondottakhoz lehet még más ehhez hasonlókat találni ugyanabban az énekben, mivel a prófécia telve van ezzel a tanítással. A törvényadó Mózes is megmutatta a törvény könyvében, hogy a világegyetem Istenének miben telik kedve és ezzel ellentétben mi az, amit gyűlöl. És természetesen Ésaiás, Jeremiás, Ezékiel, Dániel és a próféták egész kara pontosan tudósít bennünket erről a különbségről.

És ugyanaz az Isten, aki az evangéliumokban maga mondja:

Nem minden, aki ezt mondja nékem: Uram! Uram! megyen be a mennyek országába; hanem aki cselekszi az én mennyei Atyám akaratát.¹⁸

Majd megint:

[...] valaki pedig cselekszi, és úgy tanít, az a mennyeknek országában nagy lészen.¹⁹

És újfent:

¹⁸ Mt 7, 21.

¹⁹ Mt 5, 19.

Ο ἀγαπῶν με τὰς ἐντολάς μου πληρώσει.

[12.15] Καὶ μέντοι κὰν τῇ παραβολῇ τῶν ταλάντων ἔδειξεν, ὡς οὐ μόνον ὧν δέδωκεν ἀπαιτήσῃ τὸν ἀριθμὸν, ἀλλὰ καὶ τὴν ἐργασίαν εἰσπράττειται· καὶ τὸν ταύτην οὐκ ἔχοντα γυμνώσας τῆς χάριτος, τῷ ζόφῳ παραδώσει πεπεδημένον. Καὶ τὰς παρθένους δὲ τὰς ἀρκοῦν οὐκ ἐσχηκίας τὸ ἔλαιον ἔξω τοῦ νυμφῶνος κατέλιπε, καὶ ταῦτα παρθένους καλῶν. Καὶ τὸν ἐσθῆτα περιβεβλημένον οὐχ ἀρμόττουσαν γάμῳ τῶν δαιτυμόνων ἐχώρισε καὶ τῆς εὐωχίας ἐξήλασε· καίτοι κληθεὶς εἰσελήλυθεν, ἀλλ' οὐκ αὐτόματος εἰσεπήδησεν· ἀλλ' ἐπειδὴ διὰ μόνην τὴν τοῦ νυμφίου φιλοτιμίαν ἀπολαύσας τῆς κλήσεως οὐκ ἤμειψε τὴν στολὴν, ἔπαθεν, ἅπερ ἔπαθεν.

[12.16] Διὰ τοῦτο καὶ ὁ θεῖος ἀπόστολος κέκραγε λέγων·

Ἐκουσίως γὰρ ἀμαρτανόντων ἡμῶν μετὰ τὸ λαβεῖν τὴν ἐπίγνωσιν τῆς ἀληθείας, οὐκέτι περὶ ἀμαρτίας ἀπολείπεται θυσία, φοβερὰ δὲ τις ἐκδοχὴ κρίσεως καὶ πυρὸς ζῆλος ἐσθίειν μέλλοντος τοὺς ὑπεναντίους.

[12.17] Εἶτα ἐκ παραδείγματος τόνδε κρατύνει τὸν λόγον·

Ἀθετήσας τις νόμον Μωϋσέως χωρὶς οἰκτιρμῶν ἐπὶ δυσὶν ἢ τρισὶ μάρτυσιν ἀποθνήσκει. Πόσῳ δοκεῖτε χειρόνος ἀξιωθῆσεται τιμωρίας ὁ τὸν υἱὸν τοῦ Θεοῦ καταπατήσας καὶ τὸ αἷμα τῆς διαθήκης κοινὸν ἡγησάμενος, ἐν ᾧ ἡγιάσθη, καὶ τὸ πνεῦμα τῆς χάριτος ἐνυβρίσας; οἶδαμεν γὰρ τὸν εἰπόντα· ἐμοὶ ἐκδίκησις, ἐγὼ ἀνταποδώσω, λέγει Κύριος. Καὶ πάλιν· Κρινεῖ Κύριος τὸν λαὸν αὐτοῦ.

[12.18] Εἶτα τοὺς ῥαστώνῃ ξυζῶντας δεδίττεται καὶ φησιν·

Φοβερὸν τὸ ἐμπεσεῖν εἰς χεῖρας Θεοῦ ζῶντος.

Καὶ ἐτέρωθι βοᾷ·

Πάντες γὰρ παραστησόμεθα τῷ βήματι τοῦ Χριστοῦ, ἵνα κομίσῃται ἕκαστος τὰ διὰ τοῦ σώματος πρὸς ἃ ἔπραξεν, εἴτε ἀγαθὸν εἴτε κακόν.

Aki engem szeret, tartsa meg az én parancsolataimat.²⁰

És pontosan ezért mutatott rá a tálumokról szóló példázatban arra, hogy nemcsak a kifizetett értéket követeli vissza, hanem azon felül a nyereséget is behajtja, és attól, akinek nincs, megvonja kegyét és megkötözve átadja a sötétségnek. Ugyanígy azokat a szüzeket is, akik – bár hivatalosak voltak a menyegzőre – nem látták el magukat elegendő olajjal, a lakodalmi házon kívül hagyta. Továbbá elküldötte az ünnepi asztaltól és ezáltal a vendéglátásból kizárta azt a férfit, aki ugyan meghívás alapján érkezett és nem önmagától tolokodott oda; de mivel csupán a vőlegény nagylelkű meghívását fogadta el, öltözetet viszont nem cserélt, azt szenvedte el, amit elszenvedett.

Ez okból mondja fennszóval a szent apostol is:

Mert ha szándékosan vétkezünk, az igazság megismerésére való eljutás után, akkor nincs többé bűnökért való áldozat, hanem az ítéletnek valami rettenetes várása és a tűznek lángja, amely megemészti az ellenszegülőket.²¹

Azután ezt az igét megerősíti egy példával:

Aki megveti a Mózes törvényét, két vagy három tanúbizonyoságra irgalom nélkül meghal; gondoljátok meg, mennyivel súlyosabb büntetésre méltónak ítéltetik az, aki az Isten Fiát megtapodja, és a szövetségnek vérét, mellyel megszenteltetett, tisztátalannak tartja, és a kegyelemnek Lelkét bántalmazza? Mert ismerjük azt, aki így szól: Enyém a bosszúállás, én megfizetek, ezt mondja az Úr. És ismét: Az Úr megítéli az ő népét.²²

Végül megrettentí a restségben élőket, mondván:

Rettenetes dolog az élő Istennek kezébe esni.²³

Másutt így szól:

Mert nekünk mindnyájunknak meg kell jelennünk a Krisztus ítélőszéke előtt, hogy ki-ki megjutalmaztassék aszerint, amiket e testben cselekedett, vagy jót, vagy gonoszt.²⁴

²⁰ Vö. Jn 14, 15 és 14, 21.

²¹ Zsid 10, 26–27.

²² Zsid. 10, 28–30. Vö. 5Móz 32, 35.

²³ Zsid 10, 31.

²⁴ 2Kor 5, 10.

[12.19] Ὅτι μὲν οὖν δεῖται ἢ γνῶσις τῆς πρακτικῆς ἀρετῆς, ἱκανὰ καὶ ταῦτα δηλῶσαι· ἴδωμεν δέ, τίνα καὶ τῶνδε περὶ τοῖς Ἑλλήνων ἔδοξε φιλοσόφοις. Ὅψόμεθα γάρ τοι τὸν Πλάτωνα καὶ τινὰς ἄλλους, τὴν τούτου φιλοσοφίαν ἐζηλωκότας, τῶδε ξυμφωνοῦντας τῷ λόγῳ· καὶ γὰρ ἐν τοῖς Νόμοις οὕτω φησίν·

Τὸν οὖν τῷ θεῷ προσφιλεῖ γνησόμενον, εἰς δύναμιν ὅτι μάλιστα καὶ ἑαυτὸν τοιοῦτον ἀναγκαῖον γίνεσθαι· καὶ κατὰ τοῦτον τὸν τρόπον ὁ μὲν σῶφρων ἡμῶν θεῷ φίλος· ὁμοῖος γάρ· ὁ δὲ μὴ σῶφρων ἀνόμοιός τε καὶ διάφορος.

[12.20] Οὐδὲν τοίνυν ἄλλοῖον οὐδὲ οὕτως εἶρηκεν, ἀλλὰ ξυνομολογεῖ καὶ αὐτός, ὡς δυνατόν, ἐν ταῖς περὶ τὰ γαθοῦ διαθέσει τὸν πεπονηκότα μιμεῖσθαι Θεόν· ἐνταῦθα μέντοι σῶφρονα οὐ τὸν ἡδονῶν ἐκάλεσε κρείττονα, ἀλλὰ τὸν σῶον καὶ ἄρτιον τὸ λογικὸν διασώσαντα.

[12.21] Παραπλήσια δὲ κὰν τῷ Θεαιτήτῳ ξυγγέγραφε· ἔφη γάρ·

Ἄλλ' οὔτε ἀπόλλυσθαι τὰ κακὰ δυνατόν, ὃ Θεόδωρε – ὑπεναντίον γάρ τι τῷ ἀγαθῷ ἀεὶ εἶναι ἀνάγκη –, οὔτε ἐν θεοῖς αὐτὰ ἰδρῦσθαι, τὴν δὲ θνητὴν φύσιν καὶ τόνδε τὸν τόπον περιπολεῖ ἐξ ἀνάγκης· διὸ καὶ πειρᾶσθαι χρὴ ἐνθένδε ἐκεῖσε φεύγειν ὅτι τάχιστα. Φυγὴ δὲ ὁμοίωσις θεῷ κατὰ τὸ δυνατόν· ὁμοίωσις δὲ δίκαιον καὶ ὄσιον μετὰ φρονήσεως γενέσθαι.

[12.22] Μάλα δὲ καὶ σαφῶς καὶ σοφῶς ἐν τούτοις τὸν τῆς μιμήσεως ἐξεπαίδευσε τρόπον. Πρῶτον μὲν γὰρ φυγεῖν τὰ τῆδε ἐκέλευσεν, οὐκ ἔξω τῆς γῆς γινόμενον, ἀλλὰ τῶν περιγεῖων πραγμάτων ἀπαλλαττόμενον· τοῦτο γὰρ δεδήλωκεν, ἐν οἷς ἐπήγαγεν·

²⁵ Vö. Alex. Kelemen, *Paidagógosz* I, 3: „A szenvedélyektől való gyógyulás tehát annak az eredménye, hogy a Nevelő a példák bátorítást adó hatásán keresztül megerősíti a lelkeket, és mintegy enyhítő orvossággal, jóindulatú tanácsokkal látja el az igazság teljes ismeretére törekvőket. Márpedig az egészség és a tudás nem ugyanaz; az egyik tanulással, a másik pedig gyógyítással érhető el.” (Tóth Vencel fordítása).

A követés módja Platón szerint

Ezek is kellőképpen bizonyítják, hogy az ismerethez a gyakorlati erénynek is társulnia kell.²⁵ Most pedig vegyük szemügyre, mit és hogyan gondolnak a görög filozófusok. Látni fogjuk, hogy Platón és mások is, akik az ő bölcséletére támaszkodtak, egyetértettek a fenti kijelentéssel. Ő ugyanis ekképpen fogalmaz a *Törvényekben*:

Aki tehát az istennek kedves akar lenni, neki magának is a lehetőségekhez képest ilyenné kell válnia; eszerint az kedves közülünk isten előtt, aki mértékletes, mert hasonló hozzá; aki ellenben mértéktelen, az nem hasonló istenhez, sőt meghasonlott vele.²⁶

Tehát Platón sem mond alapvetően semmi egyebet, sokkal inkább maga is egyetért azzal, hogy a teremtő Istent lehetséges követni, amennyiben a jót követjük. És ehelyütt nem azt nevezi mértékletesnek, aki erősebb a vágyainál,²⁷ hanem azt, aki értelmét épségben és egészséggben megtartja.

Hasonló dolgot írt a *Theaitétoszban* is, ahol ezt mondja:

Csakhogy a gonoszságnak sem kipusztulnia nem lehet, Theodórosz – hiszen a jónak kell, hogy valami ellentéte is legyen mindenkor –, sem az istenekhez átköltöznie; hanem kényszerű végtetből itt kóborol a halandó természet s e földi helyek körül. Éppen azért kell arra törekednünk, hogy innen minél hamarabb amoda meneküljünk. A futás pedig abban áll, hogy a lehetőség szerint minél hasonlóbba váljunk az istenhez; s ez a hasonlóság a bölcsességgel párosult igazzá és szentté válás.²⁸

Emitt nagyon világosan és bölcsen tanít az utánzás módjáról. Mindenekelőtt elrendelte, hogy el kell menekülni innét: nem oly értelemben, hogy a földtől eltávolodjunk, hanem hogy megszabaduljunk a földi dolgoktól; ezt fejtette ki a továbbiakban, hiszen így szól:

²⁶ Platón, *Törvények* IV, 716c–d (Kövendi Dénes fordítása nyomán). Alex. Kelemen, *Sztrómata* II, 22, 132–133.

²⁷ Vö. Démokritosz, *214. töredék*.

²⁸ Platón, *Theaitétosz* 176a–b (Kárpáty Csilla fordítása). Ld. még Alex. Kelemen, *Sztrómata* II, 22, 131–133; Eusebiosz, *Praep. ev.* XII, 29, 14–15.

Φυγὴν, γὰρ φησιν, ἐκάλεσα τὴν πρὸς τὸ θεῖον ὁμοίωσιν.

[12.23] Ἀξιέπαινος δὲ καὶ ἡ προσθήκη· οὐ γὰρ ἀπλῶς ὁμοιωθῆναι νενομοθέτηκεν, ἀλλ' ὡς ἀνθρώποις ἐστὶ δυνατόν. Εἶτα τὸ τῆς ὁμοιώσεως ἐπέδειξεν εἶδος·

Ὅμοίωσιν, γὰρ φησι, προσηγόρευσα τὸ ὄσιον καὶ δίκαιον γενέσθαι μετὰ φρονήσεως.

Καὶ αὕτη δὲ ἀξιάγαστος ἡ προσθήκη. Εἰσὶ γὰρ δὴ τινες πλείστην μὲν τοῦ δικαίου φροντίδα ποιούμενοι, σκαιότητι δὲ τῷ τοῦ κατορθώματος λυμαινόμενοι κάλλει.

[12.24] Ἐπειτα διὰ πλειόνων ἐν αὐτῷ γε τῷ διαλόγῳ τὴν τελειότητα διδάσκει τῆς ἀρετῆς, ὧδέ πη γράφων·

Λέγωμεν δὴ περὶ τῶν κορυφαίων. Τί γὰρ ἂν τις τοὺς παρανόμως ἐν φιλοσοφίᾳ διατρίβοντας λέγοι; οὔτοι δὲ που οὔτε εἰς ἀγορὰν ἴσασι τὴν ὁδόν, οὔτε ὅπου δικαστήριον ἢ βουλευτήριον ἢ τι κοινὸν ἄλλο τῆς πόλεως συνέδριον· νόμους δὲ καὶ ψηφίσματα λεγόμενα ἢ γραφόμενα οὔτε ὀρῶσιν οὔτε ἀκούουσιν· σπουδαὶ δὲ ἐταιριῶν ἐπ' ἀρχὰς καὶ ξύνοδοι καὶ δεῖπνα καὶ οἱ ξὺν αὐλητρίσι κῶμοι οὐδὲ ὄναρ πράττειν προσίσταται αὐτοῖς. Οὐδὲ εἰ κακῶς τις γέγονεν ἐν πόλει, ἢ τί τῷ κακόν ἐστιν ἐκ προγόνων γεγονὸς πρὸς ἀνδρῶν ἢ γυναικῶν, μᾶλλον αὐτὸν λέληθεν ἢ τῆς θαλάττης οἱ λεγόμενοι χόες.

[12.25] Καὶ ταῦτα πάντα οὐδ' ὅτι οὐκ οἶδεν, οἶδεν· οὐδὲ γὰρ αὐτῶν ἀπέχεται τοῦ εὐδοκιμεῖν χάριν, τῷ ὄντι δὲ τὸ σῶμα μόνον ἐν τῇ πόλει κεῖται αὐτοῦ καὶ ἐπιδημεῖ, ἢ δὲ διάνοια, ταῦτα πάντα ἡγησαμένη σμικρὰ καὶ ὡς οὐδὲν ἀτιμάσασα,

²⁹ Ez nem szó szerinti idézet Platónról. Vö. Alex. Kelemen, *Sztrómata* II, 14, 12. Az anyagi valóságtól a szellemiekhez történő menekülést a gnózis hirdette: a keresztényen gondolkodás nem az anyagtól való menekülést, hanem a bűntől való szabadulást hangsúlyozta. Az anyag „rossz” és a szellem „jó” mivoltának dualizmusba hajló szöges szembeállítás helyett a lelki dolgok elsőbbségét tartotta fontosnak.

Menekülésnek neveztem az istenihez hasonlóná válást.²⁹

Ez a kiegészítés is dicséretre méltó. Platón nem egyszerűen előírta a hasonlóná válást, hanem azt is, hogy ezt az emberi lehetőségek szerint cselekedjük.³⁰ Ezután felmutatja a hasonlóság formáját:

Hasonlóná válásnak neveztem – mondja – a bölcsességgel párosult igazzá és szentté válást.³¹

A fenti megállapítás szintén csodálatra méltó. Nyilván vannak némelyek, akik leginkább az igazság gondozásának szentelik magukat, azonban ostobaságból elrontják a helyes tett szépségét.

Az igazi filozófus Platón szerint

Hosszadalmasan aztán – még mindig ugyanebben a dialógusban – az erény tökéletessé válását tanítja, és a következőket írja:

Beszéljünk tehát a mesterekről; mert minek is beszéljünk azokról, akik csak úgy kontár módra ütnek bele orrukot a filozófiába? Amazok viszont még az utat sem tudják a piacra, sem azt, merre van a törvényszék vagy a tanács háza vagy a város egyéb nyilvános gyülekezőhelye; törvényeket, vagy akár szóbeli, akár írásbeli néphatározatokat se nem láttak, se nem hallottak felőlük; különféle csoportok sürgés-forgása az állami tisztségek körül, gyűlések, lakomák, éjjeli felvonulások fuvoláslányokkal, efféle időtöltés még csak álmukban sem jut eszükbe. Arról pedig, hogy nemes vagy nemtelen származású valamelyik városbeli, vagy hogy tapad-e valakinek az őseihez valami szennyfolt, akár apai, akár anyai ágról, még kevésbé van tudomása a bölcsnek, mint arról – ahogy mondják –, hogy hány csepp víz van a tengerben.

Sőt még csak azt sem tudja, hogy mindezt nem tudja; mert nem jó hírneve érdekében tartja távol magát mindezeketől, hanem mert valójában csak a teste lakik és él otthonosan a városban, a lelke azonban kevésbé, sőt semmibe sem veszi mindezt, s

³⁰ Vö. *Curatio* 11.9.

³¹ Vö. Platón, *Theaitétosz* 176b.

πανταχῆ πέταται, κατὰ Πίνδαρον, „τά τε γῆς ὑπένερθεν” καὶ τὰ ἐπίπεδα γεωμετροῦσα „οὐρανοῦ τε ὑπερ” ἀστρονομοῦσα, καὶ πᾶσαν πάντη φύσιν διερευνωμένη.

[12.26] Ἐν δὲ τούτοις ὁ Πλάτων τὴν τῶν ἡμετέρων φιλοσόφων ἐζωγράφησε πολιτείαν· οὐ γὰρ δὴ τις παρ’ ἐκείνοις τοιοῦτος ἐγένετο. Ὁ μὲν γὰρ Σωκράτης, τῶν φιλοσόφων ὁ κορυφαῖος, κἂν τοῖς γυμνασίοις κἂν τοῖς ἐργαστηρίοις διαλεγόμενος διετέλει καὶ ποτὲ μὲν ἐν ἄστει διέτριβε, ποτὲ δὲ εἰς Πειραιᾶ κατιῶν τὰς πομπὰς ἐθεώρει· καὶ τοῖς ὀπλίταις δὲ ξυνταττόμενος καὶ ἐν Ποτιδαίᾳ καὶ ἐν Δηλίῳ παρετάττετο· καὶ μέντοι καὶ εἰς ξυσσίτια ἀπιῶν ἠνείχετο καὶ Ἀριστοφάνους κωμωδοῦντος καὶ Ἀλκιβιάδου κωμάζοντος – τοῦτο γὰρ διδάσκει τοῦ Πλάτωνος τὸ Ἐυμπόσιον – καὶ εἰς θέατρον ἀναβαίνων ξυνεθεᾶτο τῷ δήμῳ.

[12.27] Ἡκιστα τοίνυν αὐτῷ προσήκει τὰ παρὰ Πλάτωνος εἰρημένα. Εἰ δὲ τούτῳ οὐ προσήκε, σχολῆ γ’ ἂν ἄλλῳ τῷ ἀρμόσειεν. Οἱ δὲ τῆς εὐαγγελικῆς ἐρασθέντες φιλοσοφίας πόρρωθεν τῶν πολιτικῶν θορύβων γεγένηται· τὰς δὲ τῶν ὁρῶν ἀκρωνυχίας κατελιηφότες ἢ τὸν ἐν ἐρήμοις χωρίοις ἀγαπήσαντες βίον, τῆ θεωρίᾳ τῶν θεῶν καὶ τῷ ταύτῃ ξυνημοσμένῳ σφᾶς αὐτοὺς ἀπεκλήρωσαν βίῳ, οὐ γυναικῶν καὶ παιδῶν καὶ κτημάτων ἐπιμελούμενοι, ἀλλὰ τὰς ψυχὰς κατὰ γε τὸν κανόνα τῶν θεῶν διευθύνοντες νόμων καὶ οἷόν τινες ἄριστοι ζωγράφοι πρὸς τὰ ἀρχέτυπα τῆς ἀρετῆς τὰς νοερὰς αὐτῶν ζωγραφοῦντες εἰκόνας.

[12.28] Ὅτι γὰρ δὴ τούτοις ἀρμόττει τὰ παρὰ Πλάτωνος εἰρημένα, μάρτυς αὐτὸς μετὰ πλεῖστα εἰπών·

megvetve, Pindarosz szerint³² „a mindenségben lebeg”, megméri a földet, a csillagok törvényeit fürkészi „odafönn az égen”, s a világegyetem létezőinek természetét kutatja.³³

Ezzel Platón a mi filozófusaink magatartását ábrázolta: elvégre egy sem volt ilyen fajta közöttük! Szókratész, a filozófusok korifeusa például a gimnáziumokban és műhelyekben diskurálva töltötte idejét. Némelykor a városban bolyongott, máskor lement a Peiraieuszba és a körmenetet bámulta meg;³⁴ sőt, akár a hopliták³⁵ közé is bekeveredett és mind Potidaiánál, mind Déliónnál harcolt.³⁶ És ha nagy evészetekre ment, egyaránt elviselte Arisztophanész gúnyolódását és Alkibiadész rajongását³⁷ – hiszen tényleg ezt tanítja Platón *Lakomája*. A színházba is eljárt és a köznéppel együtt nézte az előadást.

Őreá tehát a legkevésbé sem illik, amit Platón mondott; ha pedig még reá sem illik, akkor elég nehezen alkalmazható bárki másra. Az evangéliumi bölcsélet szerelmesei ellenben elvonultak a városi élet nyugtalanságából. Egyesek a hegycsúcsokat tették otthonukká vagy a pusztában való életet kedvelték meg, ahol magukat egészen az isteni dolgok szemlélésének és az azzal összhangban álló életnek szentelték, anélkül, hogy asszonyok, gyermekek vagy birtokok gondjával törődnének. Ellenkezőleg: lelküket az isteni zsinórmérték törvényei szerint irányítják, és a kiváló festőművészekhez hasonlóan az erények ősképei alapján festik meg lelki önarcképüket.³⁸

Hogy mindaz, amit Platón mondott, valóban illik rájuk, ő maga tanúsítja, amikor számos megjegyzés után így szól:

³² Pindarosz, 292. töredék.

³³ Platón, 173c – 174a. Euszebiosz, *Praep. ev.* XII, 29, 2–3.

³⁴ Pireusz vagy Peiraieusz már az ókorban is Athén kikötője volt. Az Attikai-félsziget szélén lévő kikötőváros Athéntól délre terül el.

³⁵ A hopliták nehézfegyverzetű gyalogosok voltak a görög hadseregben. Fegyverzetük a 2–3, sőt a makedón korban akár 6–7 méteres hosszú lándzsa, a rövidebb (másfél méteres) hajítódárda és egy 60 cm hosszú kétélű, egyenes kard volt, amelyet a hoplonnak nevezett pajzs egészített ki. Erről a pajzsról nevezték el a harcosokat hoplitáknak.

³⁶ A Kr. e. 437/436-ban lezajlott amphipoliszi csata eredményeképpen a thrákiai Sztrümon folyó melletti Amphipolisz athéni fennhatóság alá került. Ebben a küzdelemben vehetett részt hoplitaként a fiatal Szókratész is. A Potidaia (vagy Poteidaia) melletti csatához (Kr. e. 432) ld. pl. Platón, *A lakoma* 219e – 220a, ahol Alkibiadész emlékszik vissza arra, hogy Szókratésszal közösen vettek részt a poteidaiai hadjáratban. A Boióthia északnyugati részén fekvő Délion mellett 424-

ben a boióthiak legyőzték az athéniakat. A visszavonulás alkalmával Szókratész rendkívül higgadtan viselkedett. Egyébként ő maga említi védőbeszédében a csatákat, amelyekben részt vett: „Szörnyűséget követtem volna el, athéni férfiak, ha én, akinek az általatok előljáróimmá választott hadvezérek jelölték ki a helyemet Potidaiánál, Amphipolisznál és Déliónnál, és helytállottam úgy, mint a többiek, azon a helyen, ahová állítottak, és szembeszálltam a halállal, most pedig, mikor fölfogásom és meggyőződéseim szerint, ha isten jelölte ki a helyemet, hogy bölcselkedve, magamat és másokat vizsgálgatva éljek, annyira félnék a haláltól vagy bármi mástól, hogy elhagyjam a helyemet.” Platón, *Szókratész védőbeszéde* 28e (Devecseri Gábor fordítása).

³⁷ Lefordíthatatlan szójáték: κωμωδοῦντος – κωμάζοντος (gúnyolódik–hízeleg).

³⁸ Vö. *Curatio* 3.92.

Ἄγροικον δὲ καὶ ἀπαίδευτον ὑπ' ἀσχολίας οὐδὲν ἦττον τῶν νομέων τὸν τοιοῦτον ἀναγκαῖον γίνεσθαι, σηκὸν ἐν ὄρει τὸ τεῖχος περιβαλλόμενον. Γῆς δὲ ὅταν μυρία πλέθρα ἢ εἴ τι πλεον ἀκούση ὥς τις ἄρα κεκτημένος θαυμαστὰ πλήθη κέκτηται, πάνυ σμικρὰ δοκεῖ ἀκούειν εἰς ἅπασαν εἰωθῶς τὴν γῆν βλέπειν.

[12.29] Ὅτι δὲ τῶν παρ' Ἑλλησι πεφιλοσοφηκότων οὐδεὶς ἐν ὄρει σηκὸν δειμάμενος ᾤκησεν, ἱκανὰ μὲν καὶ τὰ παλαιὰ δηλῶσαι ξυγγράμματα, μαρτυρεῖτε δὲ καὶ ὑμεῖς, τοῖς τοῦτον μετιοῦσι νεμεσῶντες τὸν βίον. [12.30] Ἄλλ' ὁ Πλάτων τοῦτον εἶρηκεν ἀξιαγαστότατον εἶναι· ξύμφωνα δὲ κὰν τῷ δευτέρῳ τῆς Πολιτείας ἔφη·

Τὸν γὰρ τοιοῦτον, φησι, θέντες, τὸν δίκαιον αὖ παρ' αὐτὸν ἰστῶμεν τῷ λόγῳ, ἄνδρα ἀπλοῦν καὶ γενναῖον, κατ' Αἰσχύλον, οὐ δοκεῖν, ἀλλ' εἶναι ἀγαθὸν ἐθέλοντα. Ἀφαιρετέον δὲ τὸ δοκεῖν· εἰ γὰρ δόξαι δίκαιος εἶναι, ἔσονται αὐτῷ τιμαὶ καὶ δωραί, δοκοῦντι τοιοῦτῳ εἶναι· ἄδηλον οὖν, εἴτε τοῦ δικαίου εἴτε τῶν δωρεῶν καὶ τιμῶν ἕνεκα τοιοῦτος εἴη. [12.31] Γυμνωτέος δὴ πάντων πλὴν δικαιοσύνης, καὶ ποιητέος ἐναντίως διακείμενος τῷ προτέρῳ. Μηδὲν γὰρ ἔχων, δόξαν ἐχέτω μεγίστην ἀδικίας, ἵνα βεβασανισμένος ἢ εἰς δικαιοσύνην, τῷ μὴ τίθεσθαι ὑπὸ κακοδοξίας καὶ τῶν ἀπ' αὐτῆς γινομένων· ἀλλ' ἔστω ἀμετάστατος μέχρι θανάτου, δοκῶν εἶναι ἄδικος διὰ βίου.

[12.32] Καὶ ταῦτα δὲ ὡσαύτως τοῖς ἡμετέροις ἀρμόττει τῆς ἀρετῆς ἀθληταῖς. Οὐ γὰρ Ἀντισθένης καὶ Διογένης καὶ Κράτητι

³⁹ Platón, *Theaitétosz* 174d–e (Kárpáty Csilla fordítása nyomán). A *Curatio* 1.38-ban – más szövegek környezetben – már egyszer közölt fenti idézet helyenként eltér Platón szövegétől. Vö. Eusebiosz, *Praep. ev.* XII, 29, 9.

⁴⁰ Aiszkhülosz, *Heten Théba ellen* 592 (Jánosy István fordítása). Eusebiosz, *Praep. ev.* XII, 10, 2–3.

⁴¹ Platónnál ehelyütt a következő megállapítást találjuk: „tehát nem tudjuk majd megállapítani, hogy az igazságosság, avagy a kitüntetések és a jutalmak kedvéért olyan-e amilyen.” Platón, *Allam* II, 361c.

⁴² Platón, *Allam* II, 361c (Szabó Miklós fordítása). A legigazságosabb, de igazságtalannak látszó, illetve a legigazságtalanebb, de igazságosnak látszó két

Az efféle ember elfoglaltsága miatt szükségképpen nem bárdolatlan és műveletlen, mint a pásztorok, hiszen ő is falakkal övezte a maga karámját a hegyen. Amikor meg azt hallja a filozófus, hogy valaki tízezer hektárnyi földbirtokot, vagy még ennél is többet szerzett magának, és ezt a tömeg csodálata közepette birtokolja, akkor úgy véli, holmi csekélységet hallott, hiszen megszokta, hogy az egész földet áttekintse.³⁹

Azt, hogy a filozofáló görögök egyike sem lakott hegyre épített kunyhóban, szintúgy bizonyítják hitelre méltó régi írások; sőt ti magatok is tanúsítjátok ezt az ilyen életet folytatók iránti ellenszenvetekkel. Platón viszont ugyanezt a legnagyobb mértékben dicséretre méltónak nevezte. Továbbá az *Allam* második könyvében ezzel egybehangzóan mondja:

S miután őt [az igazságtalan embert] így megrajzoltuk, állítsuk melléje gondolatban az igazságos embert, aki őszinte és nemes lelkű, s aki – Aiszkhülosz szerint – „nem jónak látszani, az lenni vágyik”.⁴⁰ Tőle tehát vonjuk meg a látszatot – az igazságosság látszatát –, ha annak látszik, akkor – mivel ilyennek tartják – része lehet kitüntetésekben és jutalmakban is. [...] ⁴¹ Az igazságosságon kívül tehát mindenből ki kell vetköztetnünk, s az előbbivel teljesen ellentétes álláspontra kell helyeznünk; ha mindjárt semmi igazságtalanságot nem követ is el, hordozza magán a legnagyobb igazságtalanság látszatát, hogy így kiállja az igazságosság próbáját azáltal, hogy rossz híre s az ebből folyó következmények miatt nem kedvetlenedik el, hanem rendületlenül megy tovább a maga útján egész a haláláig, úgy, hogy igazságtalan embernek tartják egész életében, holott pedig igazságos.⁴²

Ekképpen ez is pontosan a mi erénybajnokainkra van szabva. Itt nem Antiszthenészhez, Diogenészhez és Kratészhez⁴³ hasonló üres

ember összehasonlításáról szóló eszme-futtatását Glaukón így összegzi: „Ha e kétféle ember a végletes igazságosságig, illetve igazságtalanságig jut el, akkor könnyebben megítélhetjük, hogy kettőjük közül melyik a boldogabb.” Eusebiosz, *Praep. ev.* XII, 10, 2–3. Vö. V. Saxer, ‘Le juste crucifié de Platon et Théodoret’, *Rivista di storia e letteratura religiosa* 19 (1983), 189–215.

⁴³ Antiszthenészhez ld. a *Curatio* 1.75-höz fűzött jegyzetet. A thébai cinikus Kratész a Kr. e. IV század végén és a Kr. e. III. század elején élt. Ld. pl. Diogenész Laertiosz, *Filozófusok élete* VI, 85–93.

παραπλησίως κενῆς ἔνεκα δόξης, ἀλλ' αὐτοῦ γε εἶνεκα τοῦ καλοῦ δρῶσιν, ἃ δρῶσιν. Διὸ δὴ καὶ πόλεων καὶ κωμῶν πόρρω διάγουσι, τὴν ἀρετὴν κατακρύπτοντες καὶ μόνῳ γε τῷ ταύτης ἀγωνοθέτῃ δεικνύντες.

[12.33] Ἄλλ' ὑμεῖς τοὺς μὲν οὕτως ἀγωνιζομένους οὔτε θεωρεῖν οὔτε θαυμάζειν ἐθέλετε. Εἰ δέ τις ἴδοιτε τὸ μὲν πρόσχημα τοῦτο περικειμένους, οὐ πάντα δὲ ξυνομολογοῦντα τῷ σχήματι βίον ἀσπαζομένους, εὐθὺς εἰς λοιδορίαν κινεῖτε τὴν γλῶτταν. Καὶ εἰ μὲν ἐκείνους ἐβάλλετε μόνους, εἶχεν ἂν τινα τὸ γινόμενον λόγον· ἐπειδὴ δὲ μετ' ἐκείνων καὶ τοὺς ἀντικρυς ἐναντίως διακειμένους ἐκείνοις καὶ ἀληθῶς φιλοσοφοῦντας κωμωδεῖν πειρᾶσθε καὶ διασύρειν, τὸν ἀδικώτατον ὑμῶν δῆλον ποιεῖτε σκοπόν. Οὐ γὰρ τοῖς πονηροῖς ἀπεχθάνεσθε, ἀλλὰ τὸν ἀξιεπαινον διαβάλλετε βίον, ὁμοιον ποιοῦντες, ὥσπερ ἂν εἴ τις πίθηκον ἰδὼν μιμούμενον ἄνθρωπον, δι' ἐκείνην τὴν μίμησιν καὶ τῶν ἀνθρώπων μισήσοι τὴν φύσιν.

[12.34] Ταύτης δέ τοι τῆς γνώμης οὐκ ἐγὼ μόνος, ἀλλὰ καὶ Πλάτων κατηγορεῖ· ἐν γάρ τοι τῷ Θεαιτήτῳ φησίν·

Σκεψόμεθα δέ πη τῆδε. Φέρ', εἴ τις αἰγῶν τροφήν, καὶ τὸ ζῶον αὐτὸ κτήμα ὡς καλὸν ἐστίν, ἐπαινοῖ, ἄλλος δὲ τις ἑωρακῶς αἴγας χωρὶς νεμομένας αἰπόλου ἐν ἐργασίμοις χωρίοις δρώσας κακὰ διαψέγοι, καὶ πᾶν θρέμμα ἄναρχον ἢ μετὰ κακῶν ἀρχόντων ἰδὼν οὕτω μέμφοιτο, τὸν τοιοῦτον ψόγον ἠγοῦμεθα ὑγιᾶς ἂν ποτε ψέξαι καὶ ὀτιοῦν;
– Καὶ πῶς;

[12.35] Ταῦτα τοῦ Πλάτωνος, ὃ ἄνδρες, οὐκ ἐμὰ τὰ ῥήματα. Εἰδαξε δὲ μὴ ἅπαντα σκώπτειν τὰ θρέμματα διὰ τὰ κακῶς ὑπὸ κακῶν ἀρχόντων ἀγόμενα ἢ ἄρχοντος πάμπαν ἐστερημένα. Καὶ

⁴⁴ Az „igazi filozófia” helyütt és a mű más, hasonló részeiben is, az Istennek tetsző – legtöbb esetben szerzetesi – életforma választását és őszinte megélését jelenti.

⁴⁵ A majomhasonlatot szerzőnk már alkalmazta Porphürioszra a *Curatio* 8.37-ben.

⁴⁶ Az idézet nem a *Theaitétosz*-ból, hanem a *Törvények*-ből való: Platón, *Törvények* I, 639a (Kövendi Dénes fordítása). Euszebiosz, *Praep. ev.* XII, 33, 1. Euszebiosz

dicsvágyról van szó. Ellenkezőleg: amit a mieink cselekszenek, mindazt magáért a jóért teszik; és így élnek köztudottan a városokon és falvakon kívül, elrejtve erőnyeiket, azokat csupán versenybírájuknak mutatva fel.

Méltányosság és belátás az ítéletalkotásban

Sajnos nem akarjátok sem megtekinteni, sem csodálni azokat, akik így iparkodnak. De ha olyanokkal találkoztok, akik ezt álcaként magukra aggatták, életfolytatásuk azonban nincs teljes összhangban a példaképpel, nyelveteket tüstént ócsárló szavakra ösztökéltek. Ha csak őket zárnátok ki, úgy ez a cselekedet megalapozott lenne; de amikor velük egyidejűleg azokat is megpróbáljátok kigúnyolni és szétszedni, akik teljesen másképpen viselkednek és valóban filozófusok,⁴⁴ akkor nyilvánvalóvá teszitek a legigazságtalanabb szándékotokat. Hiszen nem a rosszakat bíráljátok, hanem összességében szidalmaztatok a dicséretre méltó életmódot; és hasonlóképpen cselekedtek ahhoz, aki egy embert utánozó majmot figyelt meg, és az utánzás alapján megutálta minden ember természetét.⁴⁵

Eközben ennek az érzületnek nem én vagyok az egyedüli vádlója, mert itt van még különösképpen Platón is, aki erről a dologról a *Theaitétosz*-ban ezeket mondja:

[ATHÉNI:] Vizsgálódjunk hát a következőképpen: tegyük fel, hogy valaki dicsérné a kecsketenyésztést és magát a kecskét, hogy értékes jószág, másvalaki viszont, aki egyszer azt látta, hogy pásztor nélkül hagyott kecskék legeltek megművelt földeket, és kárt okoznak, ócsárolná, és általában minden jószágot így szidalmazna, amelyet épp felügyelet nélkül vagy rossz pásztorok őrizete alatt látna. Gondolhatjuk-e, hogy az ilyen ember gáncsokodásában van valami helytálló?

[MEGILLOSZ:] Hogy is gondolhatnánk?⁴⁶

Ezek Platón szavai, ó férfiak, nem az enyéim! Ő tanítja, hogy ne vessünk meg minden háziállatot, ha azok a rossz pásztorok vezetése alatt vagy a pásztort teljesen nélkülözve rosszul viselkednek. Egy

nem nevezi meg a forrást, így szerzőnknek a *Theaitétosz*-ra történő hivatkozása az onnét származó fentebbi számos idézetnek is betudható.

ἀλλαχοῦ δὲ πάλιν διαρρήδην διδάσκει, ὡς φιλοσόφων πλῆθος ἀδύνατον γενέσθαι·

ναρθηκοφόροι μὲν γὰρ πολλοί, φησί, βάκχοι δὲ τε παῦροι.

Τοῦτο δὲ καὶ ὁ δεσπότης ἔφη Χριστός·

Πολλοί, γὰρ εἶπε, κλητοί, ὀλίγοι δὲ ἐκλεκτοί.

[12.36] Ξυνφδὰ δὲ τούτοις ὁ Πλάτων κὰν τῆ Ἐπινομίδι φησίν·

Οὐ φημι εἶναι ἀνθρώποις δυνατὸν μακαρίοις τε καὶ εὐδαίμοσι γενέσθαι πλὴν ὀλίγων, μέχρι περ ἂν ζῶμεν, τοῦτο διορίζομαι· καλὴ δὲ ἐλπίς τελευτήσαντι τυχεῖν ἀπάντων.

[12.37] Τί δήποτε τοίνυν χαλεπαίνετε, παρ' ἡμῖν ὀρωντές τινας ψευδομένους, ὃν ἐπαγγέλλονται βίον; ἀνθ' ὅτου δὲ μὴ θαυμάζετε τοὺς τὸν ὑπερφῶ βίον ἠγαπηκότας καὶ ἐν σώματι μὲν ἀγωνιζομένους, τὴν ἀσώματον δὲ πολιτείαν ἐζηλωκότας; Πᾶν γὰρ τούναντίον ἔδει ποιεῖν· τοὺς μὲν ἄγαν θαυμάζειν ὡς ὑπεραλλομένους τὰ τῆς φύσεως σκάμματα, τοῖς δὲ νέμειν τινὰ ξυγγνώμην, ὡς ὑπὸ τῶν ἐμφύτων κατασυρομένοις παθῶν.

[12.38] Ὅτι γὰρ δὴ ταῦτα παγγάλεπα, ἴστε καὶ ὑμεῖς· „Οὐ γὰρ ἐκ δρυός“, κατὰ τὸν ποιητικὸν λόγον, „ἢ ἀπὸ πεύκης“ γεγέννησθε. Δεδήλωκε δὲ τοῦτο καὶ ὁ Πλάτων ἐν τῷ τῆς Πολιτείας πρώτῳ διαλόγῳ, τὸν Κέφαλον εἰσαγαγὼν τῷ Σωκράτει διαλεγόμενον καὶ λέγοντα·

Εὔ ἴσθι, ὅτι ἔμοιγε ὅσον αἰ ἄλλαι αἰ κατὰ τὸ σῶμα ἡδοναὶ ἀπομαραίνονται, τοσοῦτον αὖξονται αἰ περὶ τοὺς λόγους ἐπιθυμίαι τε καὶ ἡδοναί.

[12.39] Εἶτα πυθομένου τοῦ Σωκράτους, εἰ ἔτι τὸ τῶν ἡδονῶν ἐπανίσταται πάθος, ὑπολαβὼν ἔφη·

⁴⁷ A fenti orphikus sort (*Orphica*, 235. *töredék*), amely időközben közmondássá vált, Szókratész is idézi a *Phaidón*-ban: „Mert sokan vannak – miként a beavatáshoz értők mondják – a narthékhordozók, de kevesen a bakkhoszok.” Platón, *Phaidón* 69d (Kerényi Grácia fordítása). A mondás értelme: sokan követik Bakkhoszt (Dionüszoszt), de nem mindenikük beavatott. A narthéx (vagy thürszosz, latinul thyrsus) repkénnyel és szőlőlombbal körülfont bot, amelyet Bakkhosz beavatottjai, a bacchánsnők hordtak a kezükben. Vö. Platón, *Állam* VI, 494a: „[SZÓKRATÉSZ:] A tömegemter tehát nem is lehet filozófus. [ADEIMANTOSZ:] Nem. [SZÓKRATÉSZ:] Sőt szükségképpen még becsméri is azt, aki filozófál. [ADEIMANTOSZ:] Igen. [SZÓKRATÉSZ:] De becsméri azok a magánemberek is, akik a tömeg közt élve,

másik helyen aztán kifejező példával arra tanít, hogy a többség képtelen filozófussá válni:

Sokan vannak a narthékhordozók, de kevesen a bacchánsok.⁴⁷

Pontosan ezt mondotta az Úr Krisztus is:

Mert sokan vannak a hivatalosok, de kevesen a választottak.⁴⁸

Mindezek összefoglalásaképpen mondja Platón az *Epinomis*-ban:

Kevés kivételtől eltekintve nem mondhatom, hogy az ember boldog, sőt derűs lehet. E kijelentést földi életünkre korlátoznom, mert jó reménység szerint a halál után ez mindenki számára elérhető lesz.⁴⁹

Miért méltatlankodtok hát, mihelyst közöttünk láttok némelyeket, akik hazudnak azon élet felől, amit hirdetnek? Miért nem csodáljátok azokat, akik ezt az életmódot megszerették és miközben még testben küzdenek, már a test nélküli életre törekednek? Az egésznek éppen fordítva kellene nekifogni: egyeseket valóban csodálni, mert a természet szakadékát átugorják, és némi engedékenységet tanúsítani azok iránt, akiket lerántottak a természetes szenvedélyeik.

És hogy ez az egész dolog mennyire nehéz, ti is nagyon jól tudjátok: „Mert nem tölgyfából” – a költő szavának megfelelően – „és éppoly kevésbé erdei fenyőből” vagytok készítvé.⁵⁰ Pontosan ezt fejtegeti Platón az *Állam* első dialógusában, amikor bevezeti Kephaloszt, ahogyan az Szókratészszel társalog ekképpen:

Mert tudd meg, minél jobban fonnyadoznak számomra a testi gyönyörök, annál inkább növekszik a beszélgetés utáni vágyakozásom és a benne rejlő öröm.⁵¹

Aztán megkérdezi Szókratésztől, hogy vajon a szenvedélyes érzéki öröm még mindig áttör-e, így válaszol:

neki szeretnének tetszeni. [ADEIMANTOSZ:] Világos.” (Szabó Miklós fordítása). Ld. még Alex. Kelemen, *Sztrómata* V, 3, 17.

⁴⁸ Mt 20, 16.

⁴⁹ Pszeudo-Platón, *Epinomis* 973c. Alex. Kelemen, *Sztrómata* III, 1, 10; V, 1, 7. Az idézet már szerepelt a *Curatio* 8.49-ben is.

⁵⁰ Ld. Homérosz, *Odüsszeia* XIX, 163: „Hisz nem az egyszéri tölgy, vagy a szikla hozott a világra” (Devecseri Gábor fordítása).

⁵¹ Platón, *Állam* I, 328d (Szabó Miklós fordítása). Alex. Kelemen, *Sztrómata* III, 3, 18.

Εὐφήμεῖ ἄνθρωπε· ἀσμενέστατα μέντοι αὐτὰ ἀπέφυγον,
ὥσπερ λυττῶντά τινα καὶ ἄγριον δεσπότην ἀποφυγῶν.

Ἐνταῦθα μὲν οὖν περὶ τῆς αἰσχρᾶς ἡδονῆς τοιαῦτα
διεξελέλυθεν· ἐν δὲ τῷ Γοργία περὶ δικαιοσύνης καὶ ἀδικίας ὧδέ
φησιν·

[12.40] Χαλεπὸν γάρ, ὦ Καλλίκλεις, καὶ πολλοῦ ἐπαίνου
ἄξιον, ἐν μεγάλῃ ἐξουσίᾳ γενόμενον τοῦ ἀδικεῖν, δικαίως
διαβιῶναι· ὀλίγοι δὲ γίνονται οἱ τοιοῦτοι. Ἐπεὶ καὶ ἐνθάδε
καὶ ἄλλοι γέγονασιν, οἷμαι δὲ ἔσονται καλοὶ καὶ ἀγαθοὶ
ταύτην τὴν ἀρετὴν, ἣν τοὶ δικαίως διαχειρίζωσιν, ἃ ἂν τις
ἐπιτρέπη.

[12.41] Καὶ αὖ πάλιν·

Ἄλλ' ἐν τοσοῦτοις λόγοις πολλῶν ἐλεγχομένων, μόνος
οὗτος ἡρεμεῖ ὁ λόγος, ὡς εὐλαβητέον ἐστὶ τὸ ἀδικεῖν
μᾶλλον ἢ τὸ ἀδικεῖσθαι, καὶ παντὸς μᾶλλον ἀνδρὶ
μελετητέον οὐ τὸ δοκεῖν εἶναι ἀγαθόν, ἀλλὰ τὸ ἀγαθὸν
εἶναι καὶ ἰδίᾳ καὶ δημοσίᾳ.

[12.42] Καὶ τούτους δὲ πάλιν τοὺς λόγους ὁ Σωκράτης τῷ
Κρίτωνι προσεμήνοχε· μετὰ γὰρ πολλοὺς ἑτέρους καὶ τάδε
προστέθεικεν·

– Οὐδαμῶς ἄρα δεῖ ἀδικεῖν. Οὐδὲ ἀδικούμενον ἄρα
ἀνταδικεῖν, ὡς οἱ πολλοὶ οἴονται, ἐπειδὴ περ οὐδαμῶς δεῖ
ἀδικεῖν. Τί δὲ δῆ; κακουργεῖν δεῖ, ὦ Κρίτων, ἢ οὐ;

– Οὐ δεῖ δήπου, ὦ Σώκρατες.

– Δεῖ δὲ ἀντικακουργεῖν κακῶς πάσχοντα, ὡς οἱ πολλοὶ
φασι; δίκαιον ἢ οὐ δίκαιον;

– Οὐδαμῶς.

Gyarló beszéd ez, barátom! Olyan őszinte örömmel mondtam
búcsút a szerelemnek, mintha egy örült és kegyetlen úr mellől
szöktem volna meg.⁵²

Az igazságosság és igazságtalanság Platón szerint

Ehelyütt tehát így értekezik az alantas vágyakról; a *Gorgiaszban*
pedig az igazságosságról és igazságtalanságról a következőket
mondja:

Mert vajmi nehéz az, Kalliklész, s a legnagyobb dicséretre
méltó, ha igazságosan élünk, mikor kényünkre követhetünk el
jogtalanságot. Csakhogy nem sok ilyen ember van. De azért
akadtak itt Athénban és másutt is, s azt hiszem, lesznek is
mindig emberek, akiknek erénye marad, hogy hűen kezelik a
rájuk bízott vagyont.⁵³

És nyomban erre:

A sok megcáfolt állítás közül egyedül csak egy maradt meg-
döntetlenül: az, hogy jobban óvakodjunk igazságtalanságot
tenni, mint elszenvadni. Hogy elsősorban törekedjünk jók
lenni, magánemberként és a közéletben is, ne csak színre,
hanem igazán.

Továbbá ugyanezeket a gondolatokat közölte Szókratész
Kritónnal is; sok egyéb után pedig hozzáfűzte a következőket:

– Semmiképpen nem szabad tehát jogtalankodnunk. De még a
jogtalankodásra sem szabad jogtalankodással felelnünk, mint
ahogyan a tömeg véli, mivelhogy semmiképpen sem szabad jog-
talankodnunk. Hát aztán? Gonoszat tennünk szabad-e, Kritón,
vagy nem?

– Bizonyára nem, Szókratész.

– No és? Gonoszat szenvedve gonosztettel felelni, ahogyan ezt a
tömeg helyesnek mondja, vajon igazságos-e vagy nem?

– Semmiképpen.

⁵² Platón, *Állam* I, 329c (Szabó Miklós fordítása). Platónnál nem Szókratész teszi fel a kérdést, hanem ő meséli el, hogy valaki a szerelmi vágygal kapcsolatban érdeklődött Szophoklésztől, és ő válaszolta a fentieket.

⁵³ Platón, *Gorgiasz* 526a–b (Péterfy Jenő fordítása). Eusebiosz, *Praep. ev.* XII, 6, 14.

- Τὸ γάρ που κακὸν ποιεῖν ἀνθρώποις τοῦ ἀδικεῖν οὐδὲν διαφέρει.
- Καλῶς λέγεις.
- Οὔτε οὖν ἄρα ἀνταδικεῖν δεῖ οὔτε κακῶς ποιεῖν οὐδένα ἀνθρώπων, οὐδ' ἂν ὅτιοῦν πάσχη τις ὑπ' αὐτῶν.

[12.43] Τοιαύτην μὲν οὖν ἀδικίας πέρι καὶ δικαιοσύνης Σωκράτης καὶ Πλάτων διδασκαλίαν ἐποίησάτην, ἀξιεπαῖνον ἀληθῶς καὶ λογικὴν καὶ τῇ φύσει τῇ ἀνθρωπίνῃ ξυμβαίνουσαν· τὰ γὰρ ἠθικὰ μαθήματα πάντας ἀνθρώπους ἢ φύσις ἐπαίδευσεν. Διαπλάσας γάρ τοι τῶν ἀνθρώπων τὸ γένος ὁ ποιητὴς ἐντέθεικε τῇ φύσει τὴν τῶν ἀγαθῶν καὶ τὴν τῶν ἐναντίων διάγνωσιν. Ὅθεν οὐ μόνον Σωκράτης καὶ Πλάτων καὶ Ἀριστείδης ὁ Λυσιμάχου καὶ ἄλλοι τινὲς τῶν Ἑλλήνων τὸν ἄδικον ἐβδελύξαντο βίον, ἀλλὰ καὶ τῶν βαρβάρων πολλοί.

[12.44] Καὶ γὰρ Ἑλλάνικος ἐν ταῖς ἱστορίαις ἔφη τοὺς Ὑπερβορέους οἰκεῖν μὲν ὑπὲρ τὰ Ρίπαια ὄρη, ἀσκεῖν δὲ δικαιοσύνην, μὴ κρηφαγοῦντας, ἀλλ' ἀκροδρύοις χρωμένους. Καὶ τοὺς Βραχμᾶνας ἱστοροῦσιν ἕτεροι ἐν ταῖς ὕλαις διάγειν, φύλλοις τὸ σῶμα καλύπτοντας.

[12.45] Καὶ Ἀνάχαρσιν δὲ τὸν Σκύθην φιλόσοφον γεγενῆσθαί φασιν· οὕτως δὲ αὐτὸν ὁ τῆς φιλοσοφίας ἐπυρπόλησεν ἔρως, ὡς ὀνομαστότατον γενέσθαι καὶ παρὰ πᾶσιν ἀοίδιμον. Οὐ γὰρ μόνον ἐγρηγορῶς πρὸς τὰ τῆς ψυχῆς ἠγωνίζετο πάθη, ἀλλὰ καὶ καθεύδων τὰ τῆς ἐγκρατείας παρεδήλου σημεῖα· εἰώθει γὰρ τῇ μὲν λαιᾷ τὰ αἰδοῖα κατέχειν, τῇ δεξιᾷ δὲ τὰ χεῖλη ξυνέχειν, ταύτην πη δηλῶν, ὡς πολλῶ μείζων ἐστὶν ἡ ἀγωνία τῆς γλώττης καὶ μείζονος ἐπικουρίας εἰς ἀσφάλειαν δεῖται.

⁵⁴ Platón, *Kritón* 49b–c (Devecseri Gábor fordítása). Eusebiosz, *Praep. ev.* XII, 7, 2–3.

⁵⁵ Szerzőnk itt nem részletezi a bűnesettel kapcsolatos

⁵⁶ Hellanikosz, *96. töredék*. Leszboszi vagy Mütülenéi Hellanikosz ún. logográfus (Hérodotosz előtti történetíró) volt a Kr. e. V. században. Thuküdidész említ, hogy munkájához felhasználta Hellanikosz *Attikai törtériját*, de szerinte túl szűkszavúan (βραχέως) és az időpontok tekintetében pontatlanul (τοῖς χρόνοις οὐκ ἀκριβῶς) fogalmaz. Thuküdidész, *A peloponnészoszi háború* I, 97. A

- Mert hiszen, ugye, ha az emberekkel rosszat teszünk, ez az igazságtalanságtól semmiben sem különbözik.
- Igazat mondasz.
- Tehát nem szabad viszontigazságtalankodnunk, sem rosszat tennünk egyetlen emberfiával sem, ha bármit szenvedünk is tőle.⁵⁴

Ekképpen tanítottak Szókratész és Platón az igazságtalanságról és az igazságosságról, és ez valóban dicséretes, értelmes és az emberi természettel összhangban levő dolog: elvégre a természet az, amely minden ember számára az etikai ismereteket megtanította. Amikor ugyanis a Teremtő az emberi fajt megalkotta, a természetbe helyezte azt a képességet, hogy a jót a rossztól meg tudja különböztetni.⁵⁵ Innen ered, hogy nem csak Szókratész és Platón, azontúl Ariszteidész, Lüsizimakhosz fia, és más görögök, hanem sokan a barbárok közül is megvetették az igazságtalan életvitelt.

A jó pogány

Hellanikosz például a *Históriákban* arról, hogy a Hüperboreoszok, akik távol a Ripaia-hegység mögött lakoznak, nagy igazságot gyakorolnak, mivel húst nem esznek és magukat csak a fák gyümölcseivel táplálják.⁵⁶ Mások azt beszélik, hogy a Brahmanok az erdőkben élnek és testüket levelekkel fedik be.

Azt mondják, hogy a szkíta Anakharszisz filozófussá lett: a bölcsélet iránti szeretet annyira megragadta, hogy ő a leghírveesebb lett, és mindenki előtt tekintéllyel bírt. Természetesen nem csupán ébren volt gondja arra, hogy a lélek szenvedélyeit leküzdje, hanem még álmában is bizonyosságát adta önuralmának: az volt a szokása ugyanis, hogy balkezevel lefogta a szeméremtestét, a jobb kezével pedig lezárta az ajkát, ezáltal jelezve, hogy a nyelv féken tartása a nagyobb küzdelem, és ennek biztosítása több segítséget igényel.⁵⁷

Az erény meredek útja és a természet esendősege

Hüperboreoszok, azaz „a Boreazon túliak”, mitikus, távoli északi földön élő nép. A történészek Hüperborea vidékét Észak-Szibériával, Alaszkával, Grönlanddal, illetve a Grönland melletti – ma már elsüllyedt – tengeralatti platóval próbálják azonosítani. A Ripaia-hegység a földérített területektől északra terül el. Érdekes, hogy a Grönland mellett tengerbe süllyedt platón is hegyvonulat található.

⁵⁷ Vö. Alex. Kelemen, *Sztrómata* V, 8, 44.

[12.46] Καὶ Χείρωνα δὲ τὸν Κένταυρον Ἑρμιππὸς φησιν ὁ Βηρύτιος δικαιοσύνης γενέσθαι διδάσκαλον, καὶ Ὅμηρος δὲ αὐτὸν „δικαιοτάτων τῶν Κενταύρων” ἐκάλεσεν. Οὐ τοίνυν μάλα προσήκει θαυμάζειν οὔτε Ἡσίοδον, τραχεῖαν λέγοντα τῆς ἀρετῆς τὴν ὁδὸν καὶ προσάντη καὶ δύσβατον, οὔτε Σιμωνίδην

τὰν ἀρετὰν, εἰρηκότα, ναίειν δυσβάτοις ἐπὶ πέτραις.

[12.47] Ἄ γὰρ δὴ τῷ Χείρωνι καὶ τοῖς Ἰππημολγοῖς προσεμαρτύρησεν Ὅμηρος, καὶ ἄπερ Ἀνάχαρσις ἔργῳ μετήλθεν ὁ Σκύθης, ταῦτα λόγῳ παρήνεσαν οἱ ἐπαινούμενοι ποιηταί. Καὶ Ἀντισθένης δὲ ὁ Κυνικός – Σωκρατικός δὲ καὶ οὗτος – τοῦ ἡδεσθαι τὸ μαίνεσθαι κρεῖττον εἶρηκεν εἶναι· διὸ καὶ παραινεῖ τοῖς γνωρίμοις μηδὲ δάκτυλον ἐκτεῖναι ποτε εἵνεκα ἡδονῆς.

[12.48] Τῆς τούτου διδασκαλίας τετύχηκε Διογένης ὁ Σινοπεύς, λόγῳ μὲν καὶ αὐτὸς τὴν φιλοσοφίαν ζηλώσας, ἡδονῆς δὲ δοῦλος γενόμενος καὶ δημοσίᾳ ταῖς ἐταίραις μιγνύμενος καὶ κάκιστον τοῖς θεωμένοις προσφέρων παράδειγμα· φασὶ δὲ αὐτὸν, μεμψαμένου τινὸς τὸ γινόμενον καὶ εἰρηκότος·

– Τί ποιεῖς, ὦ Διόγενης; φάναι ἐκεῖνον, τῇ ζυγήθει λοιδορία χρησάμενον·

– Ὡ καθαρμα, εἰ ἐπιτύχοιμι, ἄνθρωπον.

[12.49] Οὕτως ἀνέδην ἐλάγνευεν. Τούτου Κράτης ὁ Θηβαῖος τὸν βίον ἐζήλωσε καὶ πολλαῖς μὲν εὐφημίαις τὴν ἀρετὴν ἐστεφάνωσεν· αὐτοῦ γὰρ δὴ ὅδε ὁ λόγος·

ἡδονῇ ἀνδραποδῶδει ἀδούλωτοι καὶ ἄκαμπτοι
ἀθάνατον βασιλείαν ἐλευθερίαν τ' ἀγαπῶσιν.

⁵⁸ Hermipposz, 82. *töredék*. Alex. Kelemen, *Sztrómata* I, 75, 73. Bérütoszi Hermipposz Hadrianus császár idejében (Kr. u. 117–138) élt. Nem tévesztendő össze Kallimakhosz tanítványával, aki a Ptolemaioszok kortársa volt. Ld. SC 57, 433, 3. jegyzet.

⁵⁹ Homérosz, *Íliász* XI, 832: „őt [ti. Akhilleuszt] meg a legnemesebb kentaur, Kheirón tanította.” (Devecseri Gábor fordítása).

⁶⁰ Vö. *Curatio* 7.1. Ld. Hésziodosz, *Munkák és napok* 287–295:

Az, ki a hitványsághoz húz, célját el is éri
könnyűszerrel: sima az út hozzá s közel is van.
Ámde örökkéélő isteneink az erényhez
izzadság árán visznek, hosszú meredélyen,
útja göröngyös kezdetben, de a csúcsra felérve
aztán már könnyűnek tetszik, bármi nehéz volt.
Mindenben legjobb annak, ki megérti magától,
hogyan mi következik aztán és jobb végre hogyan jut.

Továbbá Bérütoszi Hermipposz mondja, ⁵⁸ hogy a kentaur Kheirón az igazság tanítója volt; őt már Homérosz is „a legigazabb kentaurnak” nevezte.⁵⁹ Nem kell tehát csodálkozni azon sem, ha Hésziodosz azt mondja, hogy az erény útja köves, meredek és nehezen járható,⁶⁰ vagy Szimónidész, hogy:

Fönt, a megközelíthetetlen sziklaszirten Aretész lakozik.⁶¹

Amit tehát Homérosz Kheirónról és a kancafejőkről⁶² megállapított és a szkíta Anakharszisz cselekedetben megvalósított, azt ajánlotta néhány dicséretre méltó költő. A cinikus Antiszthenész is, aki ugyanakkor Szókratész tanítványa is volt, azt mondotta, hogy inkább legyen örült, semhogy élvezkedjék; ezért mondja bizalmasainak, hogy az élvezetért egyetlen ujjukat se mozdítsák meg.⁶³

Az ő tanait hallgatta a szinopéi Diogenész, aki ugyan szóban maga is a bölcselőre törekedett, azonban az élvezet rabja lett, és a teljes nyilvánosság előtt közöszlött a hetérákkal, és így a szemtanúk számára rendkívül rossz példát adott. Azt mondják, hogy amikor valaki e magatartása miatt megintette ezt mondván:

– Mit csinálsz, Diogenész? – erre ő a szokásos gúnyolódó módján így felelt:

– Ó, te söpredék! Ha sikerül nekem, akkor embert!⁶⁴

Ennyire mértéktelenül kéjsóvár volt ő! Az ő életmódját követte a thébai Kratész, aki az erényeket sok magasztaló beszéddel koszorúzza; tőle származik a következő mondás:

Akik nem rabjai a lebilincselő élvezetnek és hajthatatlanok,
azok szeretik a szabadság halhatatlan birodalmát.⁶⁵

(Trencsényi-Waldapfel Imre fordítása).

⁶¹ Szimónidész, 58. *töredék*. Alex. Kelemen, *Sztrómata* IV, 7, 48.

⁶² Ld. Homérosz, *Íliász* XIII, 5. A kancafejőkhöz ld. még a *Curatio* 5.59-hez fűzött jegyzetet.

⁶³ Antiszthenész, 65. *töredék*. Alex. Kelemen, *Sztrómata* II, 20, 121. Eusebiosz, *Praep. ev.* IV, 13, 7. Ld. még *Curatio* 1.75; 3.53; 11.8.

⁶⁴ A rendelkezésre álló források nem tartalmazzák ezt az anekdotát, noha nem üt el Diogenész csipős, gyakran szarkasztikus humorától. A „söpredék” (κάθαρμα) szót egyébként használja egy másik, róla feljegyzett történetben is. Egyik alkalommal elkiáltotta magát: „Hé, emberek!” Mikor erre néhány bábézkodó köréje gyűlt, így folytatta: „Embereket hívtam, nem söpredékeket.” Ld. Diogenész Laertiosz, *Filozófusok élete* VI, 32.

⁶⁵ Kratész, 5. *töredék*. Alex. Kelemen, *Sztrómata* II, 20, 121.

Οὗτος εἰώθει λέγειν, τῆς εἰς τὰ ἀφροδίσια ὀρμῆς κατάπλασμα λιμὸν εἶναι, εἰ δὲ μή, βρόχον. Ἀλλὰ τοῦ πάθους ἐπαναστάντος, Ἱππαρχίαν τὴν Μαρωνεῖτιν δημοσίᾳ ἔγημε καὶ τὰ κυνογάμια ἐν τῇ Ποικίλῃ ἐτέλεσεν, ἐρρῶσθαι πολλὰ φράσας τῇ ὑψηγορίᾳ τῶν λόγων.

[12.50] Καὶ Ἀρίστιππος δὲ ὁ Κυρηναϊκός, ὀνειδιζόμενος, ὅτι δὴ θαμὰ ξυνεγίνετο τῇ ἐταίρᾳ τῇ Κορινθίᾳ,

ἔχω, ἔλεγε, Λαΐδα, καὶ οὐκ ἔχομαι ὑπ' αὐτῆς.

Καὶ οἱ Περιπατητικοὶ δὲ λόγῳ μὲν εὐφήμουν τὴν ἀρετὴν, ἐκύδαινον δὲ ἔργῳ τὴν ἡδονήν· καὶ ταῦτα αὐτῶν οὐκ ἄλλοι κατηγοροῦσιν, ἀλλ' αὐτοὶ περὶ τοῦ σφῶν διδασκάλου ξυγγράφουσιν.

[12.51] Ἀριστοκλῆς γάρ που ὁ Περιπατητικὸς Λύκωνα ἔφη τὸν Πυθαγόρειον περὶ Ἀριστοτέλους φάναι, ὅτι ἐν ἐλαίῳ θερμῷ λουόμενος τοῦτο ὑστερον ἀπεδίδοτο· καὶ ἠνίκα δὲ εἰς Χαλκίδα ἀπήει, τοὺς τελώνας ἔφη διερευνωμένους τὸ πλοῖον εὑρεῖν ἐν αὐτῷ λοπάδια χαλκᾶ τέτταρα καὶ ἑβδομήκοντα· ἄλλους δὲ τινὰς εἰρηκέναι, τριακοσίας ἐσχηκέναι λοπάδας.

[12.52] Καὶ οἶμαι αὐτοὺς μὴ παντάπασι ψεύδεσθαι· ἐν τούτοις γὰρ δὴ ἐκεῖνος τὴν εὐδαιμονίαν ὀρίζετο. Εἰώθει γὰρ λέγειν, οὐκ ἄλλως εὐδαιμονία τινα γίνεσθαι ἢ διὰ τῆς τοῦ σώματος εὐπαθείας καὶ τῆς τῶν ἐκτὸς περιουσίας, ὧν ἄνευ μηδὲν τὴν ἀρετὴν ὀφελεῖν. Καὶ τοῦτο δὴ σαφῶς Ἀττικὸς ὁ Πλατωνικός, ἐν οἷς πρὸς Ἀριστοτέλην γράφει, δεδήλωκεν. Τὰ τοίνυν κατ' αὐτοῦ λεγόμενα βεβαιοῦσιν οἱ λόγοι.

[12.53] Ὁ δὲ Πλάτων ἄντικρυς ἐναντία διδάσκει. Ἐν γὰρ τῷ τρίτῳ τῆς Πολιτείας ἐπιμελεῖσθαι κελεύει τοῦ σώματος ψυχῆς

Ὁ szokta mondani, hogy a szerelmi vágy sebtapasza az éhség, vagy legalábbis annak fékezője. Ehhez képest a szenvedélytől felajzva a maróneiai Hipparkhiát a nyilvánosság előtt feleségül vette és a festett csarnokban kutyaesküvőt tartott,⁶⁶ amivel búcsút mondott minden magasröptű szólamának.

És a kürénei Arisztipposz, akit azért szóltak meg, mert gyakran volt együtt a korinthusi barátjánéval, ezt mondotta:

Én bitoklom Laiszt, ő viszont nem birtokol engem.⁶⁷

Még a peripatetikusok is szóban áradoznak az erényről, cselekedeteikkel viszont a gyönyörnek hódolnak; ezt azonban nem mások róják fel nekik, hanem ők maguk jegyezték fel saját tanítóikról.

A peripatetikus Arisztoklész állítja,⁶⁸ hogy a püthagoreus Lükón szerint Arisztotelész meleg olajban fürdött, amit azután eladott; továbbá arról tudósít, hogy akkoriban Khalkisz felé tartott, és a vámosok, akik hajóját átkutatták, ott helyben hetvennégy darab fémüstöt találtak; mások viszont azt beszélnek, hogy egyenesen háromszáz üst volt nála.

Úgy vélem, hogy ők nem teljesen hazudtak, hiszen Arisztotelész ezekben a javakban látta a boldogságot. Gyakran mondogatta, hogy a boldogság nem másként keletkezik, hanem a test jó állapotán keresztül, annak szép formájával együtt, ami nélkül az erénynek egyáltalán semmi haszna sincs.⁶⁹ Ezt a platonista Attikosz egyértelműen bizonyítja Arisztotelész ellen írt munkájában. A beszédek tehát megerősítik az őellene mondottakat.

A kísértés idején megszívlelendő tanácsok

Platón persze határozottan az ellenkezőjét tanítja. Az *Állam* harmadik könyvében azt tanácsolja, hogy a testről a lélek

⁶⁶ A cinikus Kratésznek és Hipparkhiának a sztoikusok gyülekezőhelyén tartott „künoamáijához” ld. Alex. Kelemen, *Sztrómata* IV, 9, 121. Vö. Diogenész Laertiosz, *Filozófusok élete* VI, 5.

⁶⁷ Arisztipposz, 30. töredék. Alex. Kelemen, *Sztrómata* II, 20, 118. Vö. Lactantius megállapításával: „A kürénei iskola vezetője, Arisztipposz együtt élt egy ismert kurtizánnal, Laisszal. Ezt a vétket a filozófia e komoly tudósa azzal az állítással védelmezte, miszerint nagy különbség van közte és Laisz többi szeretője között, mert ő Laisz ura, míg Laisz a többiek ura.” Lactantius, *Divinae institutiones (Isteni tanítások)* III, 15, 15 (Dér Katalin fordítása). A Kr. e. 435 előtti születésű idősebb Arisztipposz volt a kürénei iskola megalapítója. Tanítói – Szókratészhez hasonlóan – valószínűleg a szofisták és Prótagorász voltak. A gyönyört az élet céljaként

értelmezte, és nagyon anyagi színben tüntette fel. Fenti gúnyos megjegyzése is jól jellemzi erkölcsi felfogását. Ld. SC 57, 434–435, 6. jegyzet.

⁶⁸ Arisztoklész, 7. töredék. Eusebiosz, *Praep. ev.* XV, 2, 8–9.

⁶⁹ Attikosz, 2. töredék. Eusebiosz, *Praep. ev.* XV, 11, 4. Attikoszt főleg Eusebiosz munkájában szereplő töredékekből ismerjük. Marcus Aurelius idején élt, és a platonizmusból a neoplatonizmusba való átmenetet képviselte: védelmezte a platonizmust az egyre növekvő arisztotelizmussal szemben, amely a platóni rendszer misztikus jellegének tönkretételével fenyegetett. Ld. SC, 435–436, 3. jegyzet. Vö. *Curatio* 11.13.

εἵνεκα ἁρμονίας, δι' οὗ βιοῦν τε ἔστι καὶ ὀρθῶς βιοῦν, καταγγέλλοντας τῆς ἀληθείας τὸ κήρυγμα.

[12.54] Τοῦτο καὶ ὁ θεῖος ἀπόστολος παραινεῖ λέγων·

Ἡ νῦξ προέκοπεν, ἡ δὲ ἡμέρα ἤγγικεν. Ἀποθώμεθα οὖν τὰ ἔργα τοῦ σκότους καὶ ἐνδυσώμεθα τὰ ὄπλα τοῦ φωτός· ὡς ἐν ἡμέρᾳ εὐσχημόνως περιπατήσωμεν, μὴ κώμοις καὶ μέθαις, μὴ κοίταις καὶ ἀσελγείαις, μὴ ἔριδι καὶ ζήλῳ· ἀλλ' ἐνδύσασθε τὸν κύριον Ἰησοῦν Χριστὸν καὶ τῆς σαρκὸς πρόνοιαν μὴ ποιήσθε εἰς ἐπιθυμίας.

[12.55] Οὐ γὰρ τσαύτην αὐτῷ προσφέρειν δεῖ θεραπείαν, ὥστε κατασκιρτᾶν τῆς ψυχῆς, ἀλλ' ἵνα ὑπουργῇ καὶ ξυνεργῇ καὶ τοῖς ἐκείνης ἔπηται νεύμασιν. Ἐμπεφώνηκε τοίνυν ἐν τούτοις ὁ Πλάτων τοῖς ἡμετέροις, τὴν ἀναγκαίαν ἐπιμέλειαν ποιῆσθαι παρεγγυήσας τοῦ σώματος. Ἐπέδειξε δὲ καί, ὅπως ἄρχεται τε καὶ αὖξεται τῆς ἐπιθυμίας τὸ πάθος·

[12.56] Ἡμεῖς, γὰρ ἔφη, λέξοιμεν ἂν ἴσως οὐκ ἀτόπως, ὅτι ἄρχει μὲν ἔρωτος ὄρασις, αὖξει δὲ τὸ πάθος ἐλπίς, τρέφει δὲ μνήμη, τηρεῖ δὲ ξυνήθεια.

Τοῦτο δὲ αὐτὸ καὶ περὶ τῆς ἀρετῆς εἶρηκεν·

Παντὸς γὰρ, ἔφη, φυτοῦ ἡ πρώτη βλάστη, καλῶς ὀρθωθείσα πρὸς ἀρετὴν τῆς ἑαυτοῦ φύσεως, κυριωτάτη τέλος ἐπιθεῖναι τὸ πρόσφορον.

[12.57] Καὶ Σωκράτης δὲ φυλάττεσθαι ἐκέλευσε τὰ ἀναπειθοντα μὴ πεινῶντας ἐσθίειν καὶ μὴ διψῶντας πίνειν, καὶ τὰ βλέμματα

⁷⁰ Platón, *Állam* III, 410c: „[SZÓKRATÉSZ:] Ilyenformán, kedves Glaukónom, akik a zenével és a testedzéssel való nevelést megkövetelik, talán nem is azért teszik ezt, amiért egyesek gondolják, hogy egyikkel a testet, a másikkal a lelket neveljék. [Glaukón:] Hát miért? [SZÓKRATÉSZ:] Úgy látszik, mindkettőt elsősorban a lélek kedvéért szorgalmazzák.” Ld. még uo. IX, 591d: „[Szókratész:] Akinek tehát esze van, nem igyekszik-e majd úgy élni, hogy erejét erre a célra fordítja, s mindenekelőtt azokat a tudományokat tisztelje, amelyek a lelkét ilyené teszik, a többit pedig megvesse? [GLAUKÓN:] Világos dolog. [SZÓKRATÉSZ:] Aztán meg, nemhogy testének állapotát és táplálását rábízna az állatias, esztelen gyönyörre, s maga is ilyen irányban élne, hanem még az egészségére sincs tekintettel, s azt sem bálványozza, hogy erős, egészséges és szép termetű legyen, hacsak nem remélheti,

harmóniájáért gondoskodjunk, mivel azáltal lehet élni, sőt helyesen élni, az igazság üzenetének hirdetése mellett.⁷⁰

Ugyanezt tanácsolja a szent apostol is, mikor ezeket mondja:

Az éjszaka elmúlt, a nap pedig elközelgett; vessük el azért a sötétségnek cselekedeteit, és öltözzük fel a világosság fegyvereit. Mint nappal, ékesen járjunk, nem dobzódásokban és részszegekben, nem bujálkodásokban és feslettségekben, nem versengésben és irigységben: hanem öltözzétek fel az Úr Jézus Krisztust, és a testet ne tápláljátok a kívánságokra.⁷¹

A testre nem érdemes annyi gondot fordítani, hogy a lélek fölé lendüljön, hanem hogy inkább segédkezzék, együttműködjön, és kövesse a lélek utasításait. Platón tehát ebben a tekintetben a mieinkkel azonos véleményen van, amikor arra hívja fel a figyelmet, hogy a testnek gondozásra van szüksége. Azután kifejti, miképpen kezdődik és növekszik a vágyakozás szenvedélye, hiszen így szól:

Valószínűleg nem helytelenül mondjuk, hogy a megpillantás indítja be a szerelmet, a reménység gyarapítja a szenvedélyt, az emlékezés táplálja, a megszokás pedig megőrzi azt.⁷²

Magáról az erényről a következőket mondotta:

Hiszen minden növénynél döntő fontosságú, hogy az első csírázás jól induljon meg, abból a szempontból, hogy lényének tökéletes kifejlődése felé haladjon, s így a neki megfelelő célt elérje.⁷³

Szókratész sem volt feddhetetlen

Szókratész azt tanácsolja, hogy őrizkedjünk: ne együnk, ha nem vagyunk éhesek, ne igyunk, ha nem vagyunk szomjasak, továbbá ne

hogy ennek eredményeképp józan életet élhet; hanem állandóan azon fog fáradozni, hogy a lélek egyensúlya érdekének megfelelően alakítsa testének az összhangját.” (Szabó Miklós fordítása). Alex. Kelemen, *Sztrómata* IV, 4, 18. Vö. *Curatio* 5.14.

⁷¹ Róm 13, 12–14.

⁷² Ez az idézet nem Platóntól való: szerzőnk Kelemtől kölcsönözte. Ld. Alex. Kelemen, *Sztrómata* VI, 2, 23. Vö. a *Curatio* 4.34-hez fűzött jegyzettel.

⁷³ Platón, *Törvények* VI, 765e (Kövendi Dénes fordítása).

καὶ τὰ φιλήματα τῶν καλῶν, ὡς χαλεπότερον σκορπίων καὶ φαλαγγίων ἰὸν ἐνιέναι πεφυκότα.

[12.58] Ἄλλὰ ταῦτα ῥήματα ἦν ἄλλως ἔργων γεγυμνωμένα. Εἰς γὰρ δὴ τὰ γυμνάσια τῶν νέων εἵνεκα καὶ καλῶν εἰώθει φοιτᾶν καὶ τοὺς ὀφθαλμοὺς εἰστία τῇ κακῇ θεωρίᾳ. Καὶ μαρτυρεῖ Φίληβος καὶ Φαῖδρος καὶ Ἀντερασταὶ καὶ Χαρμίδης καὶ ἄλλοι πολλοὶ διάλογοι τοιαῦτα ἔχοντες διηγήματα.

[12.59] Ἄ δὲ Ἀλκιβιάδης ἐν τῷ Ξυμποσίῳ περὶ Σωκράτους ἔφη, Πλάτων μὲν ἔγραψεν, ἐγὼ δὲ φειδοῖ τοῦ Σωκράτους εἰπεῖν οὐκ ἀνέξομαι· τσαύτην ἔχουσιν ἀτοπίαν καὶ παροινίαν Σωκράτους καὶ λῶβην τοῖς ὀξυρρόποις περὶ τὸ πταίειν ἐκεῖνοι οἱ λόγοι ἐν ἐκείνῳ τῷ διαλόγῳ.

[12.60] Καὶ ἐσπερίσαι αὐτὸν καὶ διανυκτερεῦσαι πίνοντα ἔφη, καὶ τῶν ἄλλων ἀπειρηκότων ἤδη καὶ τὸν ὕπνον ἀσπασαμένων, ἐγρηγορότα μεῖναι πίνοντα καὶ μεταξὺ διαλεγόμενον, ὀνησιφόρον μὲν οὐδέν, ἃ δὲ Ἀλκιβιάδης καὶ Ἀριστοφάνει καὶ τοῖς ἄλλοις ἤρμοττε κωμασταῖς.

[12.61] Καὶ ὁ Πορφύριος δέ, τὴν Φιλόσοφον ἱστορίαν ξυγγράψας, πρῶτον μὲν αὐτὸν καὶ εὐόρητον εἶρηκε γεγενῆσθαι, Ἀριστοξένῳ μάρτυρι κεκρημένος τὸν Σωκράτους βίον ξυγγεγραφότι.

⁷⁴ Vö. Xenophón visszaemlékezésével: „Testét és lelkét olyan életmóddal edzette, amelyet bárki bátran és biztosan folytathat, hacsak valami csapás nem éri, és nem szükkölködik, ha olyan szerény igényű, mint ő. Rendkívül takarékos volt, alig hiszem, hogy akadna ember, aki olyan keveset dolgozna, hogy jövedelmével Szókratész ne érte volna be. Annyi ételre volt csak szüksége, amennyit jóízűen meg tudott enni, és mindig úgy látott hozzá, hogy ételéhez étvágya volt a feltét. Minden ital jólesett neki, mert csak akkor ivott, ha szomjas volt. A legtöbb ember nehezen állja meg, hogy túl sokat ne egyen, ő azonban ha elhatározta, hogy eleget tesz egy meghívásnak és lakomára megy, könnyedén megtartóztatta magát. [...] Erősen óvott a szépekkel való szerelmeskedéstől, mert azt mondta, nem könnyen őrzi meg józanságát, aki az ilyesmibe belekóstol. [...] Azt hiszed, attól, hogy nem látod, a szépek talán nem mérgeznek a csókjukkal? Nem tudod, hogy az a vadállat, amelyet szépek és sugárzó ifjúnak hívnak, sokkal veszélyesebb a pókoknál, mert a mérges pók csak érintéssel, a szép ifjú pusztán látványával megmérgezi, és még illő távolságból is olyan szédítő, hogy beleőrülsz?” Xenophón, *Emlékeim Szókratészről* I, 3, 6 és 12–13 (Németh György fordítása).

⁷⁵ A *vetélytársakat* nem Platón írta, noha gyakran a *Corpus platonicum*hoz sorolják.

⁷⁶ Ld. pl. Platón, *A lakoma* 223a–d: „– Megint, ahogy lenni szokott – mondta Alkibiadész. – Ahol Szókratész jelen van, lehetetlen, hogy másnak is jusson a szép ifjaktól. Most is milyen könnyen talált elfogadható ürügyet, hogy ezt a fiút maga mellé ültesse! [...] Ekkor Erüximakhosz, Phaidrosz és még mások eltávoztak, mesélte Arisztodémosz. Őt elnyomta az álom és nagyon sokáig aludt, mert hosszúak voltak akkoriban az éjszakák; csak hajnal tájban ébredt fel, mikor már

bámuljuk és csókoljuk a szépségeket, mivel azok veszedelmesebbek a skorpiók és a pókok által termelt mérgek érintésénél.⁷⁴

Ezek a szavak azonban teljesen különböztek a valóságtól, hiszen neki az volt a szokása, hogy a csinos fiatal emberek végett látogatta a gümnászionokat, és szeméit jóllakatta a gonosz látvánnyal. Mindezt tanúsítja a *Philébosz*, *Phaidrosz*, *A vetélytársak*⁷⁵ és *Kharmidész*, sok más, a fentiekhez hasonló beszámolókat tartalmazó dialógus mellett.

Amiket Alkibiadész a *Lakomában* Szókratészről mondott, Platón pedig följegyzett,⁷⁶ Szókratész kíméléseért magamat visszafogva nem idézem. Azok a beszédek ugyanis e dialógusban Szókratész ostobaságát és ittás viselkedését tükrözik, az ingatag emberek pedig a szégyenteljes bukását okozzák.

Leírja, hogy ő minden este ivott és átmulatta az éjszakát, s mikor a többiek már kimerültek és aludni akartak, ő élénken ivott tovább és eközben még beszélgetett is; természetesen egyáltalán nem hasznos módon, hanem úgy, ahogyan az Alkibiadésznek, Arisztophanésznek és a többi ivócimborának megfelelt.⁷⁷

Porphüriosz pedig, aki megírta *A filozófia történetét*, mindjárt az első helyen említi, hogy Szókratész könnyen gerjedt haragra.⁷⁸ Tanúként Arisztoksenoszt⁷⁹ említi, aki megírta Szókratész életrajzát.

szólt a kakas, s fölébredve látta, hogy a többiek elaludtak vagy elmentek, csak Agathón, Arisztophanész és Szókratész volt ébren, egy nagy serlegből ittak, körbeadva jobb kéz felé, és Szókratész beszélgetett társaival. Beszédeikre részletesen nem emlékezett Arisztodémosz, mert nem volt ott a kezdetén, s el is bóbiskolt egy kicsit; a lényege azonban, mesélte, az volt, hogy Szókratész kényszerítette őket, lássák be: ugyanannak az embernek kell a komédia- és a tragédiaíráshoz értenie, s a tragédiaírás művésze egyúttal komédiaíró is. Azok inkább a kényszernek engedtek, nem nagyon tudták követni s már bóbiskoltak közben; előbb Arisztophanész aludt el, s azután, már fényes nappal, Agathón.” (Telegdi Zsigmond fordítása).

⁷⁷ Vö. Szókratésznek a tulajdonképpeni társalgást beindító szavaival: „– Senki sem fog ellened szavazni, Erüximakhosz – mondotta Szókratész. – Mert sem én nem fogok veled ellenkezni, aki, megvallom, semmi máshoz nem értek, csak a szerelemhez, sem Agathón vagy Pauszanasz, még kevésbé Arisztophanész, aki csak Dionüszossal és Aphroditéval tölti az időt, és senki más sem azok közül, akiket itt látok. Mi ugyan, akikre utoljára kerül a sor, kicsit rosszul járunk, de ha az előttünk lévők kielégítően és szépen fognak beszélni, mi is meg leszünk elégedve. Kezdje tehát Phaidrosz jó szerencséjével, s dicsőítse Erószot.” Platón, *A lakoma* 177d–e (Telegdi Zsigmond fordítása).

⁷⁸ Porphüriosz, *A filozófia története*, 10. töredék.

⁷⁹ Arisztoksenosz, 17. töredék. A továbbiakban szerzőnk Arisztoksenosz 17–28. töredékeiből ihletődik.

[12.62] Ἔφη γὰρ μηδενὶ ἐτέρῳ ἐντετυχηκέναι πιθανωτέρῳ ἐκείνου· τοιαύτην εἶναι τὴν τε φωνὴν καὶ τὸ στόμα καὶ τὸ ἐπιφαινόμενον ἦθος καὶ πρὸς ἅπασιν δὲ τοῖς εἰρημένοις τὴν τοῦ εἶδους ιδιότητα.

[12.63] Γίνεσθαι δὲ τοῦτο, ὅτε μὴ ὀργίζοιτο· ὅτε δὲ ληφθεῖη ὑπὸ τοῦ πάθους τούτου, δεινὴν εἶναι τὴν ἀσχημοσύνην· οὐδενὸς γὰρ οὔτε ὀνόματος ἀπέχεσθαι οὔτε τοῦ πράγματος. Καὶ ἄλλα δὲ τοιαῦτα διεξεληθὼν, δείκνυσιν αὐτὸν καὶ ταῖς ἡδυπαθείαις δεδουλωμένον·

[12.64] λέγει δὲ οὕτως·

Πρὸς δὲ τὴν τῶν ἀφροδισίων χρῆσιν σφοδρότερον μὲν εἶναι, ἀδικίαν δὲ μὴ προσεῖναι· ἢ γὰρ ταῖς γαμεταῖς ἢ ταῖς κοιναῖς χρῆσθαι μόναις. Δύο δὲ σχεῖν γυναῖκας ἅμα, Ξανθίππην μὲν πολίτιν καὶ κοινοτέραν πως, Μυρτῶ δὲ Ἀριστείδου θυγατριδὴν τοῦ Λυσιμάχου. Καὶ τὴν μὲν Ξανθίππην προσπλακεῖσαν λαβεῖν, ἐξ ἧς ὁ Λαμπροκλῆς ἐγένετο· τὴν δὲ Μυρτῶ γαμηθεῖσαν, ἐξ ἧς Σωφρονίσκος καὶ Μενέξενος. [12.65] Αὗται δὲ ξυνάπτουσαι μάχην πρὸς ἀλλήλας, ἐπειδὴν παύσαιντο, ἐπὶ τὸν Σωκράτην ὤρων, διὰ τὸ μηδέποτε αὐτὰς μαχομένας διακωλύειν, γελᾶν δὲ καὶ ἀλλήλαις καὶ αὐτῶ μαχομένας ὀρῶντα. Εἶναι δὲ φησὶν αὐτὸν ἐν ταῖς ὁμιλίαις ἐνίοτε φιλαπεχθήμονα καὶ λοῖδορον καὶ ὕβριστικόν.

[12.66] Καὶ ταῦτα δὲ περὶ τοῦ Σωκράτους ὁ Πορφύριος ἔφη·

Ἐλέγετο δὲ περὶ αὐτοῦ, ὡς ἄρα παῖς ὢν οὐκ εὖ βιώσειεν οὐδὲ εὐτάκτως. Πρῶτον μὲν γὰρ φασὶν αὐτὸν τῷ πατρὶ διατελέσαι ἀπειθοῦντα, καὶ ὅποτε κελεύσειεν αὐτὸν λαβόντα τὰ ὄργανα τὰ περὶ τὴν τέχνην ἀπαντᾶν ὅπουδὴποτε, ὀλιγορήσαντα τοῦ προστάγματος περιτρέχειν αὐτόν, ὅπου ποτὲ δόξειεν. [12.67] Ἡδὴ δὲ περὶ τὰ ἑπτακαίδεκα ἔτη προσελθεῖν αὐτῷ Ἀρχέλαον τὸν Ἀναξαγόρου μαθητὴν, φάσκοντα ἐραστὴν εἶναι· τὸν δὲ Σωκράτην οὐκ ἀπόσασθαι τὴν ἐντευξίν τε καὶ ὁμιλίαν τὴν πρὸς τὸν Ἀρχέλαον, ἀλλὰ

Azt mondja, hogy soha Szókratészhez fogható meggyőzőképességgel rendelkező emberrel nem találkozott hangjának kifejező ereje, a szája, a viselkedése és modora, beszélőtehetsége és egész lényének sajátossága tekintetében.

Mindez csak addig tartott, amíg dühbe nem gurult; mert ha ez a betegség hatalmába kerítette, maga volt a megszemélyesült otrombaság, aki semmiben sem gyakorolt önuralmat: sem szóban, sem cselekedetben. Más, ehhez hasonló dolgokról beszámolva úgy ábrázolta őt, mint aki az élvhajászat rabszolgája.

Ekképpen szól:

A szerelmi élvezetekben nagy buzgóságot tanúsított, anélkül, hogy jogtalanságot követett volna el: ugyanis csak a hitves-társaival vagy az utcalányokkal közösült. Mindenesetre két neje volt egyszerre: Xanthippé, a polgárnő, aki közismertebb volt, és Mürtó, Ariszteidész leánya, Lüsizimakhosz unokája. Xanthippét barátnőként vette magához: ebből a kapcsolatból született Lamproklész. Mürtót azonban ténylegesen feleségül is vette, s tőle születtek fiai: Szóphroniszkosz és Menexenosz. A két asszony állandóan viszálykodott, s ha épp szünetet tartottak, egyből Szókratésznek estek, aki soha nem csitította a veszekedőket, hanem csak nevetett, látván, hogy miatta veszekednek. Azt mondják, hogy a társaságban ingerlékeny, pimasz és pökhendi volt.⁸⁰

Az alábbiakat is Porphüriosz mondja Szókratészről:

Azt mondják róla, hogy már kisfiúként sem viselkedett jól, sem rendesen. Először is azt mondják, hogy atyja iránt folyton engedetlen volt: valahányszor megparancsolta neki, hogy fogja a mesterséghez szükséges szerszámokat, elkóborolt valamerre, ügyet sem vetett az utasításra, és elkóricált oda, ahová éppen kedve tartotta. Már tizenhét éves volt, mikor Arkhelaossal, Anaxagorász tanítványával találkozott, aki hangoztatta, hogy a szeretője; ugyanakkor Szókratész semmiképpen sem gátolta meg Arkhelaossal az együttlétet és a nemi viszonyt, hanem

⁸⁰ Porphüriosz, *A filozófia története, 12. töredék*. Ld. még Diogenész Laertiosz, *Filozófusok élete VIII*, 43. Plutarkhosz, *Arisztidész* 27. Porphüriosz hatásához ld. még Bernard Kötting, *Christentum und heidnische Opposition in Rom am Ende*

des 4. Jahrhunderts (Münster: Aschendorff, 1961). Vö. A. Meredith, 'Porphyrius and Julianus Against the Christians', *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt II*, 23, 2, 1119–1149.

γενέσθαι παρ' αὐτῶ ἔτη συχνά· καὶ οὕτως ὑπὸ τοῦ Ἀρχελάου προτραπῆναι ἐπὶ τὰ φιλόσοφα.

[12.68] Εἶτα μετ' ὀλίγα·

Ἦν δὲ καὶ τῶν ἐπιτιμωμένων καὶ τάδε Σωκράτει, ὅτι εἰς τοὺς ὄχλους εἰσωθεῖτο καὶ τὰς διατριβὰς ἐποιεῖτο πρὸς ταῖς τραπέζαις καὶ πρὸς τοῖς ἐρμαῖς.

Ταῦτα περὶ Σωκράτους ὁ Πορφύριος ἔφη καὶ ἄλλα ἄλλα, ἃ ἐκὼν εἶναι παρέλιπον· ἐξ ὧν καταμαθεῖν ἔξεστιν, ὡς λόγοις ἐπήνουν ἐκεῖνοι τὴν ἀρετὴν, ἠσπάζοντο δὲ τὴν ἡδονὴν καὶ τοῖς πάθεσι δουλεύειν ἠνεύχοντο.

[12.69] Εἰ γὰρ δὴ κατὰ τὸν Πορφύριον καὶ περὶ τὰ ἀφροδίσια ὀρμητικῶς εἶχε καὶ δύο γυναῖξι κατὰ ταῦτὸν ὀμιλῶν οὐκ ἐλάμβανε κόρον, ἀλλὰ καὶ ταῖς κοιναῖς ἀνέδην ἐχρῆτο καὶ τῶν ἐν ταῖς παλαιστραῖς γυμνουμένων νέων κατὰ τὸν Πλάτωνα τὴν θέαν ἠσπάζετο καὶ δυσόργητος ἦν καὶ μόγις ἄττοντα κατέχειν ἡδύνατο τὸν θυμὸν καὶ λοῖδορον εἶχε τὴν γλῶτταν καὶ ἀχαλίνωτον, ποῖον ἄρα εἶδος φιλοσοφίας μετήγει;

[12.70] Ὅτι δὲ καὶ Πλάτωνος κατηγοροῦσι τῶν παλαιῶν τινες ὡς πολλὰ πεποιηκότος φιλοσοφίας ἀνάξια, ἀκούσατε Ξενοφῶντος λέγοντος ἐν τῇ πρὸς Αἰσχίνην ἐπιστολῇ·

Αἰγύπτου γὰρ ἠράσθησαν καὶ τῆς Πυθαγόρου τερατώδους σοφίας· ὧν τὸ περιττὸν καὶ μὴ μόνιμον ἐπὶ Σωκράτει διήλεγχεν ἔρως τυραννίδος, καὶ ἀντὶ διαίτης λιτῆς Σικελιωτὶς γαστρὸς τράπεζα.

[12.71] Αἰνίττεται δὲ διὰ τούτων τὴν μετὰ Διονυσίου τοῦ τυράννου ἐν Σικελίᾳ διατριβήν. Τὰς γὰρ Ἀθήνας καταλιπὼν ἐκεῖνῳ ξυνην, Συρακουσίας ἀπολαύων χλιδῆς, καὶ μετὰ τὴν ἐκεῖνου τελευτὴν τῷ ἐκείνου παιδί. Τοσοῦτον δὲ παραινῶν τὸν τύραννον ὤνησεν, ὡς καὶ δεθῆναι κὰν ταῖς λιθοτομίαις εἰρχθῆναι·

⁸¹ A herma négyszögletű köoszlop volt, amelyen eredetileg csak a fejét és a férfi nemi szervet faragták ki. A hermákat Hipparkhosz athéni türannosz († Kr. e. 514) honosította meg: a tereken állíttatta fel ezeket, és feliratokkal látta el.

⁸² Porphüriosz, *A filozófia története*, 12. töredék, 36.

⁸³ Pszeudo-Xenophón, *Első levél Aiszkhinészhez*. Euszebiosz, *Praep. ev. XIV*, 12. Az idézet szerepelt már a *Curatio* 2.24-ben is. A jegyzeteket ld. ott. Vö. Alexandriai Kürillosz, *Julianus ellen* VI, 185.

évekig vele maradt és Arkhelaosz irányításán keresztül érkezett el a filozófiához.

És csak kevéssel odébb:

Egyebek között azt is felróták Szókratésznek, hogy befurakodott a tömegbe, és az asztaloknál meg a hermáknál⁸¹ tartotta beszédeit.⁸²

Ezeket mondotta Porphüriosz Szókratészről, s más egyebeket is, melyeket bár ismerek, kihagyok; ezekből észre lehet venni, hogy ők szóban az erényt magasztalták, de az élvezetet követték és beletörődtek abba, hogy a szenvedélyek rabjai legyenek.

Amennyiben tehát – Porphüriosz szerint – nagy szerelmi vágya volt, s akár két nővel való közösülése sem vitte teljességbe nemi étvágyát, hanem szégyenkezés nélkül az utcalányokat is igénybe vette, ráadásul – Platón szerint – örömet lelte abban, hogy meztelen fiatal férfiakat szemléljen hosszadalmasan a küzdőtereken, továbbá indulatos és erősödő gerjedelmét megfékezni nem lehetett, sőt rosszsznyelvű is volt: ugyan miféle bölcséletet követett?

Platón gyengeségei

A régiek közül némelyek Platónt is bírálták, mert számos, a bölcsülethez méltatlan dolgot cselekedett. Hallgassátok Xenophónt, aki Aiszkhinoszhoz írott levelében ezt mondja:

Rajongtak Egyiptoméért és Püthagorász rendkívüli bölcsességéért; ők, akiket a bőség és nem a Szókratész melletti kitartás győzött meg arról, hogy szeressék a türanniszot és a szigorú életrend helyett a szicíliai étkezés asztalát.⁸³

Ezzel Platónnak Dionüszosznál, a szicíliai türannosznál való tartózkodására utal; ő azért hagyta el Athént, hogy nála a szürakuszai bujaság élvezetében éljen, majd Dionüszosz halála után ott maradt annak fiánál.⁸⁴ Mindenesetre a zsarnokokra való kitartó befolyása által csak annyit ért el, hogy maga bilincsbe verve kötöröként

⁸⁴ Dionüszosz (Kr. e. 405–367) Szürakuszai türannosza volt. Utóda, II. Dionüszosz nem a fia volt, hanem az unokaöccse.

ἕστερον δὲ αὐτὸν καὶ ὡς ἀνδράποδον ἀπέδοτο βάρβαρον. Καὶ ὁ Πλούταρχος δὲ φησιν ἔλαιον αὐτὸν εἰς τὴν Αἴγυπτον ἐμπορίας χάριν μετακομίσει.

[12.72] Ἄλλ' ὅμως καὶ τῶν τοιούτων ψόγων ἀκούοντες, θαυμάζομεν αὐτοῦ τὰ καλῶς εἰρημένα καὶ τὴν ἐκ τούτων ὠφέλειαν καὶ ὑμᾶς ἀξιούμεν ξυλλέγειν.

[12.73] Καὶ γὰρ δὴ καὶ γυναῖκας γεγενῆσθαι παρ' Ἑλλήσιν ἀξιεπαίνους ἀκούομεν. Λυσιδίκη μὲν γάρ, ὡς φασιν, ἐλοῦτο μηδὲ τὸν χιτωνίσκον ἐκδυομένη, διὰ τὴν ὑπερβολὴν τῆς αἰδοῦς. Ἡ δὲ Φιλωτέρα κατιοῦσα εἰς τὴν πύελον κατὰ βραχὺ τὸ τῷ ὕδατι καλυπτόμενον ἐγυμνοῦτο τοῦ σώματος, ἀναστέλλουσα κατ' ὀλίγον τὸν χιτῶνα· καὶ αὖ πάλιν ἀνιοῦσα παραπλησίως ἠμπίσχετο. Θεανῶ δὲ ἢ Πυθαγορική, ἀποβλέψαντός τινος εἰς αὐτὴν καὶ εἰπόντος: „Καλὸς ὁ πῆχυς”, „ἀλλ' οὐ δημόσιος” ἀπεκρίνατο.

Ἐρωτηθεῖσα δὲ πάλιν·

- Ποσταία γυνὴ ἀπὸ ἀνδρὸς εἰς τὸ Θεσμοφόριον κάτεισιν;
- Ἀπὸ μὲν τοῦ ἰδίου παραχρῆμα, ἔφη, ἀπὸ δὲ τοῦ ἀλλοτρίου, οὐδέποτε.

[12.74] Ταῦτα καὶ ὅσα τοιαῦτα καὶ ἐπαινοῦμεν καὶ φιλοσοφίας εἶναι ἄξιά φαμεν. Καὶ ἀποδεχόμεθα τὸν Πλάτωνα τοῖς ἀγαθοῖς τὸν γάμον ξυντάξαντα καὶ ἀθανασίας ἐπίνοιαν καὶ διαμονὴν τοῦ γένους καλέσαντα· Δημοκρίτῳ δὲ καὶ Ἐπικούρῳ λίαν μεμφόμεθα,

⁸⁵ Plutarkhosz, *Párhuzamos életrajzok: Szolón 2.*

⁸⁶ Az itt következő példákat szerzőnk Kelemenről kölcsönözte. Ld. Alex. Kelemen, *Sztrómata* IV, 19, 120–121. A filozófusnők történetéhez ld. Gilles Ménage – Beatrice H. Zedler, *The History of Women Philosophers* (Lanham: University Press of America, 1984); Mary Ellen Waithe, *A History of Women Philosophers I: Ancient Women Philosophers 600 BC – 500 AD* (Dordrecht: M. Nijhoff, 1987).

⁸⁷ A Theszmophoriához ld. a *Curatio* 1.21-hez fűzött jegyzetet.

⁸⁸ Platón, *A lakoma* 207c–d: „– Ha tehát – mondotta – meggyőződéstől róla, hogy a szerelem természettől fogva annak a vágya, amiben már több ízben megállapodtunk, akkor ne csodálkozz ezen. Mert erre is az a tanítás vonatkozik, ami amarra: a halandó természet igyekszik lehetőség szerint örökké megmaradni és halhatatlan lenni. Erre pedig csak így képes, a szaporodással, mert így mindig újabb, másik lényt hagy hátra a régi helyett. Mint ahogyan minden egyes élőlényről

dolgozott; később el is adták, mint valami barbár hadirabszolgát. Plutarkhosz arról tudósít, hogy üzleti vállalkozásként olajat adott el Egyiptomba.⁸⁵

Mindamellet, hogy ezekről a szemrehányásokról tudomásunk van, csodáljuk a szép mondásait és helyesnek tartjuk, hogy az azokból eredő hasznot ti is begyűjtsétek.

Az erkölcsi szempontból dicséretre méltó pogányok

Természetesen hallottunk a dicséretre méltó görög nőkről is.⁸⁶ Lüsizidikéről például azt mondják, hogy ruháját a maga felülmúlhatatlan szemérmessége miatt a fürdés alkalmával sem vetette le. Philótera, mikor a fürdőbe beült, testét fokozatosan meztelenítette le, ameddig a víz eltakarta, és felsőruháját csak lassanként vetette le; majd mikor ismét kiszállt, ugyanígy öltözködött fel. A püthagoreus Theanó pedig, midőn valaki szemet vetett reá, ezt mondván: „Bájos ez a kar!” – azt felelte: „De nem közvagyon!”

S midőn újfent megkérdezték tőle:

- A férfival közösülő asszony mennyi idő után mehet a Theszmophoria⁸⁷ ünnepére? – ő így válaszolt:
- Ha a saját férjével volt együtt, akkor azonnal, ha a máséval, akkor soha!

Házasság és erkölcsösség

Ezt és az ilyeneket szívesen dicsérvük, sőt a filozófiához méltóknak mondjuk. Ugyanígy méltányoljuk Platón, aki a jó dolgokhoz számítja a házasságot, amelyet a halhatatlanság és a nemzetség folytatása találmányának nevez.⁸⁸ Démokritoszt és Epikuroszt azonban keményen

azt mondjuk, hogy él, és egy és ugyanaz, s ugyanannak tartják gyermekkorától öregségéig, pedig semmi sem marad benne ugyanaz, mégis egyformán hívják, holott mindig újjászületik, s valami mindig elpusztul benne, a hajában, a húsában, csontjaiban, vérében és egész testében.” (Telegdi Zsigmond fordítása). Az idős Platón hasonlóképpen fogalmaz: „Ilyesféle legyen tehát a házasságról szóló egyszerű törvény; a „kettős” pedig a következő: a harmincéves embernek harmincöt éves koráig meg kell házasodnia, meggondolva azt, hogy van egy természetes mód, amely által az emberi nem a halhatatlanságban részesül, s erre irányul természettől mindenkinek teljes vágyakozása: mert hiszen a halhatatlanság vágya az is, hogy az ember híressé legyen és halálában ne porladjon névtelenül. Így hát az emberi nem bizonyos tekintetben összeforrott az örökkévalósággal, véges-végig követi és követni fogja annak folyását, s ily módon halhatatlan; a fiak

παρατεῖσθαι καὶ τὸν γάμον καὶ τὴν παιδογονίαν κελεύουσιν. Τὴν γάρ τοι ἡδονὴν ὀρισάμενοι τέλος, τὰ φροντίδας ἔχοντα καὶ τινὰς ἀηδίας παντελῶς ἀπεκήρυξαν.

[12.75] Οἱ δὲ τῆς Ποικίλης μέσην τινὰ ὁδὸν ᾤδυσαν· τοῖς γὰρ ἀδιαφόροις τὸν γάμον καὶ τὴν παιδογονίαν ξυνέζευξαν. Οἱ δὲ θεῖοι λόγοι τὴν μὲν διὰ φιλοσοφίαν ἐπινοουμένην ἀγνεῖαν ὑμνοῦσιν, ὡς βίον προξενούσαν φροντίδων ἐλεύθερον· τὸν δὲ σώφρονα γάμον νομοθετοῦσιν, ὡς καὶ τὸ γένος αὖξοντα καὶ λαγνεῖας τοὺς σωφρονεῖν βουλομένους ἐλευθεροῦντα· πορνείας δὲ καὶ τῆς ἄλλης ἀκολασίας ὡς συῶδους κατηγοροῦσιν·

[12.76] Τίμιος γὰρ ὁ γάμος ἐν πᾶσι, καὶ ἡ κοίτη ἀμίαντος, φησὶν ὁ θεῖος ἀπόστολος· πόρνους δὲ καὶ μοιχοὺς κρινεῖ ὁ Θεός.

Καὶ πάλιν·

Λέγω δὲ τοῖς ἀγάμοις καὶ ταῖς χήραις· καλὸν αὐτοῖς ἐστίν, εἴ μὴ μείνωσιν ὡς ἐγώ· εἰ δὲ οὐκ ἐγκρατεύονται, γαμησάτωσαν.

Καὶ ἐτέρωθι·

Πορνεία δὲ καὶ ἀκαθαρσία μηδὲ ὀνομαζέσθω ἐν ὑμῖν, καθὼς πρέπει ἀγίοις.

Καὶ ἀλλαχοῦ·

Μὴ τις πόρνος ἢ βέβηλος ὡς Ἡσαῦ.

[12.77] Οἱ μὲν οὖν ἡμέτεροι διδάσκαλοι τὸν λογικοῖς πρέποντα διεθεσμοθέτησαν βίον· οἱ δὲ τῶν φιλοσόφων ἄριστοι καὶ αὐτοὶ ταῖς ἡδοναῖς ἐδουλώθησαν καὶ νόμους ἔγραψαν ἀκολασίαν διδάσκοντας· τοιοῦτοι γὰρ οἱ περὶ γάμων καὶ παιδευαστίας τοῦ

fiait hagyva maga után, a születések szakadatlan láncolata folytán egy és azonos marad, s így részese a halhatatlanságban. Mármost a természet szent törvényét szegi meg az, aki szándékosan megfosztja ettől önmagát; és így cselekszik, aki nem gondol asszonyra és gyermekekre.” Platón, *Törvények* IV, 721b–d (Kövendi Dénes fordítása). Ld. uo. VI, 773e–774b; 776b.

⁸⁹ Vö. Epikurosz, 526. töredék. Alex. Kelemen, *Sztrómata* II, 23, 138.

⁹⁰ A sztoikusok „közömbös” (ἀδιάφορον) fogalmához ld. *Curatio* 11.15.

bíráljuk, mivel azt tanácsolják, hogy tartózkodjunk mind a házasságtól, mind a gyermeknemzéstől; s mivel meghatározott céljuk az élvezet volt, teljesen visszautasították a gondot vagy bármely kényelmetlenséget.⁸⁹

A sztoikusok középutat járnak: a házasságot és a gyermeknemzést közömbös⁹⁰ dolgoknak tekintik. Az isteni kijelentések ugyan dicsérik a filozófiai megfontoltságú szűziességet, mivel az gondoktól mentes életet szerez; másrészt viszont a mértéktartó házasságot úgy írják elő, mint amely szaporítja a nemzetséget, s egyben megszabadítja a bujaságtól a mértékletesen élni akarókat.⁹¹ Ellenben alávalóságként éltetik a paráznaságot és az egyéb kicsapongást.

Tisztességes minden tekintetben a házasság és a szeplőtelen házasság – mondja a szent apostol – a paráznákat pedig és a házasságrontókat megítéli az Isten.⁹²

És újfent:

Mondom pedig nem a házasoknak és az özvegyasszonyoknak, hogy jó nekik, ha úgy maradhatnak, mint én is. De ha magukat meg nem tartóztathatják, házasságban éljenek.⁹³

Egyebütt pedig:

Paráznaság pedig és akármely tisztátalanság ne is neveztesse tikiötöttek, amint szentekhez illik.⁹⁴

Ismét másutt:

Ne legyen senki parázna vagy istentelen, mint Ézsau.⁹⁵

Az igazi szeretet

A mi tanítóink törvényesítették az értelmes emberekhez illő életmódot. Mindazonáltal még maguk a legkiválóbb filozófusok is az élvezetek rabszolgáivá lettek, és a kicsapongást tanító törvényeket írtak: ilyenek Platónnak a házasságra és a pederasziára vonatkozó

⁹¹ Vö. *Curatio* 9.63.

⁹² Zsid 13, 4.

⁹³ 1Kor 7, 8–9.

⁹⁴ Ef 5, 3.

⁹⁵ Zsid 12, 16.

Πλάτωνος νόμοι. Καὶ μέντοι καὶ περὶ φιλίας Ἴππόδαμος ὁ Πυθαγόρειος οὕτω γέγραφεν·

Ἀ μὲν ἐξ ἐπιστάμας θεῶν, ἃ δὲ ἐκ παροχᾶς ἀνθρώπων, ἃ δὲ ἐξ ἀδονᾶς ζῴων.

[12.78] Ὁ δὲ δεσπότης Χριστὸς ἐν τοῖς ἱεροῖς εὐαγγελίοις φησὶν·

Μεῖζονα ταύτης ἀγάπην οὐδεὶς δύναται δεῖξαι, ἵνα τις θῆ τὴν ψυχὴν αὐτοῦ ὑπὲρ τῶν φίλων αὐτοῦ.

Τὰ τελεώτατα δὲ ἐκπαιδεύων, καὶ τοὺς ἐχθροὺς ἐκέλευσεν ἀγαπᾶν· ὁ δὲ τὴν Πυθαγόρειον ἐκπαιδευθεὶς τετρακτὺν τὴν ἀνθρωπίνην φιλίαν ἐκ παροχῆς ὠρίσατο κατορθοῦσθαι.

[12.79] Οὐ μόνον δὲ ἀπάδων ὄδε ὁ λόγος, ἀλλὰ καὶ πάμπαν ἀξύστατος. Πολλοὺς γὰρ ἐχθρῶν εὐεργέτας γεγενημένους εὐρίσκομεν· πολλοὺς δὲ εὔ μὲν παρά τινων πεπονθότας, ἀχαρίστους δὲ μάλα περὶ τοὺς εὐεργέτας γεγενημένους. Οὐ τοίνυν παροχῆς ἔκγονος ἡ φιλία, ἀλλὰ καρπὸς φιλίας ἡ παροχή.

[12.80] Ταῦτα πάλιν, ὧ ἄνδρες, παρεξέτασαντες καὶ γνόντες, ὅσον θείων καὶ ἀνθρωπίνων τὸ μέσον, δι' ἐκείνων, οἷον δὴ τινων

⁹⁶ Ld. pl. Platón, *Állam* V, 457c – 461c; vö. Platón, *Phaidrosz* 256d–e. Eusebiosz, *Praep. ev.* XIII, 19, 14–18.

⁹⁷ Jn 15, 13.

⁹⁸ Püthagorász minden szám eredetét az első négy természetes számra vezette vissza (1, 2, 3, 4). Ez megfelelt a háromszög alapú piramis elvének is. Az első négy szám összegével (1+2+3+4=10) már egy magasabb minőséget, az egész világegyetem átfogó jelenségeit kívánta kifejezni. Ezzel összefüggésben is lehet pl. Empedoklész és mások tanítása nyomán elterjedt négy őselem (tűz, víz, föld, levegő) gondolata. Vö. *Curatio* 11.8. Ez a négy szám a püthagoreusok szerint minden geometriai test őse is. A mértani ábrák közül a háromszöggel a bölcsességet, a négyszöggel a természetet és a cselekvő embert, az ötszöggel pedig az örök, tökéletes világmindenséget reprezentálták (vö. kvintesszencia). Az a hatszög, amelyet két háromszög alkot, megtestesíti az együttéléshez szükséges energiát. A püthagoreus számelmélet a számok és a térdimenziók azonosításában gyökerezik. Az egyes nyilván az oszthatatlan egységet, az istenség szimbolizálja; a kettes, mivel páros szám, a kettősség, így viszály lehetőségét hordozza magában (ld. Empedoklésznek a Szeretet, illetőleg a Viszály váltakozó uralmára bontott világelméletét). A hármas, amelyet a püthagoreusok az első férfias jellegű számnak tartottak, a rendet, a sorsot jelképezi. A négyes a formát és a testet száma, így értelemszerűen jelenti mindazt, ami a négy őselemből létrejött, beleértve a változó természeti jelenségeket is. Az ötös, mivel sokszínű, sajátos energiával, változatos-sággal és alkalmazkodóképességgel rendelkezik. A hatosban összpontosul a házassághoz szükséges összhang és nyugalom; a hetes a szeretetet és a barátságot jelenti;

törvényei.⁹⁶ Sőt, mi több: a püthagoreus Hippodamosz a barátságról ekképpen írt:

Némely dolgok az istenek ismeretéből, mások emberi hozzájárulásból, ismét mások pedig állati kéjből születnek.

Az Úr Krisztus pedig így szól a szent evangéliumokban:

Nincsen senkiben nagyobb szeretet annál, mintha valaki életét adjá az ő barátaiért.⁹⁷

A tökéletességre tanítván őket, megparancsolta, hogy az ellenségeiket is szeressék! Akit pedig a püthagorászi négyesre okítottak,⁹⁸ az az emberi szeretetet a nagylelkűségből eredőként határozza meg.

Ez a kijelentés azonban nem csupán helytelen, hanem teljesen következtelen is. Hiszen tapasztaljuk, hogy sokan válnak saját ellenségeik jótévedőivé. Ugyanakkor sokan fogadják el másoktól a jót, de jótévedők iránt fölöttebb háládatlanok lesznek. A szeretet tehát nem a nagylelkűség gyermeke, hanem a nagylelkűség a szeretet gyümölcse.

Az elsajátított ismeretek gyakorlatba ültetése

A fentieket, ó férfiak, újfent egybevetve, az isteni és az emberi dolgok közötti távolság nagyságának ismeretében úgy induljatok ki

a nyolcas az igazság száma; a kilences az energiát közvetíti, a tízes pedig a szférák összhangját summázza (Univerzum, Szaturnusz, Jupiter, Mars, Nap, Vénusz, Merkúr, Hold, Föld, Ellenföld). Bőveben ld. Kenneth Sylvan Guthrie – David R. Fideler, *The Pythagorean Sourcebook and Library: An Anthology of Ancient Writings which Relate to Pythagoras and Pythagorean Philosophy* (Grand Rapids: Phanes Press, 1987). Paul Victor Kucharski, *Étude sur la doctrine pythagoricienne de la tétrade* (Paris: Les Belles Lettres, 1952). Theodórotosz kortársa, az alexandriai Hieroklész, aki az újplatonista Plutarkhosz tanítványa volt Athénban, majd Alexandriában tanított, Püthagorász *Arany verseihez* írt kommentárjában írja a következőket: „Annak nevében, aki adta nekünk a négyességet, / az örökkévaló természet forrását” (ναὶ μὰ τὸν ἀμετέρα ψυχᾶ παραδόντα τετρακτὺν, / παγὰν ἀενάου φύσεως). Hieroklész, *In aureum Pythagoreorum Carmen Commentarius* 20n (*Püthagorász arany verseinek magyarázata*), szerk. F. G. Köhler (Stuttgart: Teubner, 1974). Hieroklész szerint tehát Isten az, aki a négyességet adta, így ő az univerzum ősoka is. Nazianzoszi Gergely erre a püthagorászi négyességre utal *A pütkösdről* című 41. *beszédében*: „A héberek gyermekei – Mózes törvénye szerint – a hetes számot tisztelik, ahogyan később a püthagoreusok a négyességet, amelyre esküt is tettek (τὴν ἐβδομάδα τιμῶσιν Ἑβραίων παῖδες, ἐκ τῆς Μωϋσέως νομοθεσίας, ὥσπερ οἱ Πυθαγορικοὶ τὴν τετρακτὺν ὕστερον, ἦν δὴ καὶ ὄρκον πεποιήνται).” Ld. PG 36, 429.

στοιχείων, ἐπὶ τὴν τούτων ὁδεύσατε τελειότητα καὶ „μὴ προφασίζεσθε προφάσεις ἐν ἁμαρτίαις”, ἧ φησιν ἡ μελωδία τοῦ Πνεύματος.

[12.81] Ὅταν γὰρ τοὺς εὐαγγελικοὺς ἐπιδείξωμεν νόμους πολλῶ τῆς Ἑλληνικῆς φιλοσοφίας ὄντας ὑψηλοτέρους, τῆνικαῦτα ὑμεῖς τοὺς μὲν νόμους ἐπαινεῖτε, τοὺς δὲ τούτους παραβαίνοντας ἀδεῶς εἰς μέσον προφέρετε καὶ δι' ἐκείνων πειρᾶσθε διαβάλλειν τοὺς νόμους.

[12.82] Ἔδει δὲ ψέγειν μὲν ἐκείνους, ἀλλὰ μὴ τῶν νόμων κατηγορεῖν. Οὐδὲ γὰρ διὰ τὰς φαύλας ἀμπέλους φεύγομεν τὰς ἀρίστας, οὐδὲ διὰ τὰς πικρὰς ἀμυγδάλας καὶ τὰς γλυκείας ἀποστρεφόμεθα, οὐδὲ διὰ τὸν ὑπόχαλκον χρυσὸν καὶ τὸν ἀκίβδηλον διαβάλλομεν, οὐδὲ διὰ τὴν ἐψευσμένην πορφύραν καὶ τὴν ἀληθινὴν σκώπτομεν, οὐδὲ τῶν ἀμαθῶν ἕνεκα ζωγράφων καὶ τῶν ἐντέχνων κατηγοροῦμεν, οὐδὲ διὰ τοὺς πονηροὺς ἀνθρώπους καὶ τοὺς σπουδαίους μισοῦμεν, οὐδὲ ἦν τινα εὖρωμεν ἀνεπιστήμονα ἰατρόν, ἤδη καὶ τὴν ἰατρικὴν ἀπαγορεύομεν τέχνην, ἀλλὰ καὶ τῶν ζωγράφων καὶ τῶν ἰατρῶν, καὶ μέντοι καὶ τῶν σκυτοτόμων καὶ τῶν χαλκοτύπων καὶ τῶν χρυσοχῶν τοὺς μὲν ἀρίστους θαυμάζομεν, τοὺς δὲ τὴν τέχνην οὐκ ἀκριβοῦντας σκώπτειν εἰθώσαμεν· τὰς δὲ γε τέχνας, κἂν μηδένα ἐπιστήμονα εὖρωμεν, διαβάλλειν οὐκ ἀνεχόμεθα.

[12.83] Τῶν γὰρ ἀτοπωτάτων διὰ τοὺς τυφλώττοντας τοὺς ὀφθαλμοὺς καὶ αὐτὴν τὴν ὀπτικὴν αἴσθησιν διαψέγειν ὡς ἄχρηστον, καὶ διὰ τοὺς τὴν γλῶτταν πεπεδημένους τῶν τῆς φωνῆς ὀργάνων ὡς οὐκ ἀναγκαίων κατηγορεῖν, καὶ διὰ τὰ βεβυσμένα ὄψα τὴν ἀκουστικὴν αἴσθησιν περιττὴν ὀνομάζειν.

[12.84] Οὕτω τοίνυν ἀληθῶς σχέτλιόν τε καὶ ἄδικον τῶν τοὺς νόμους παραβαινόντων εἶνεκα καὶ αὐτῶν τῶν νόμων κατηγορεῖν καὶ τῶν τούτους φυλάττειν ἐσπουδακότων. Οὐδὲ γὰρ εἴ τις τέκτων κατὰ λόγον μὲν εὐθύνοι τὴν στάθμην, παρὰ λόγον δὲ τῷ σκεπάρνῳ χρώμενος διαφθείροι τὰ σημεῖα τοῦ μέλανος, ἢ περαιτέρω ταύτης τῶν ἔνδον ἀφαιρούμενος ἢ περιττὰ ἔξωθεν καταλείπων, τὴν στάθμην αἰτιατέον, ἢ τὸ εὐθὲς ἐπιδείκνυσι· τῆς γὰρ τοι τοῦ τέκτονος ἀμαθίας ἢ ἁμαρτίας.

⁹⁹ Az alapismeretek, illetve alapelemek (τὰ στοιχεῖα) említése nem véletlenszerű, hiszen a kifejezés egyszerre jelentheti a tudományos alapismereteket, de a négy alapelemet is, amely így ismét a négyességhez vezet. Az evangéliumi tanítás eszerint ugyanolyan „sztoikheia”, azaz alapismeret és kiindulópont a keresztyén

mindezekből, mint valamiféle alapismeretekből⁹⁹ a tökéletesség útján, és amiképpen a Lélek dala mondja: „ne keressetek ürügyet a bűnökre”.¹⁰⁰

Valahányszor azonban felmutatjuk nektek a görög bölcseletnél messze különb evangéliumi törvényeket, ott helyben meg is dicséritek azokat, de aztán gátlástalanul középre állítjátok azok megszegőit, és az ilyen emberek alapján próbáljátok elutasítani a törvényeket.

Természetesen helyénvaló őket feddeni, azonban semmi esetre sem helyes a törvényeket bírálni. Hiszen a vad szőlőhajtások miatt nem mellőzzük a nemeseket, s éppoly kevésbé néznénk le a keserű mandula miatt az édeset, avagy a hamisított arany miatt nem vetjük el a tisztát, sem pedig a sok hamis bíbor miatt nem fogunk óvakodni az igaziaktól. A tehetségtelen festők miatt sem bíráljuk az ügyeseket, ahogy a rossz emberek miatt sem gyűlöljük meg a becsületeseket is. Hát még ha egy tudatlan orvossal találkoznánk az egész orvostudományt azonnal elvetnők! Sokkal inkább csodáljuk a festők és az orvosok között ugyanúgy, mint a cipészeknél, a fém- és aranyműveseknél a legjobbakat, a tudományban járatlanoktól pedig már tapasztalatból meg tudjuk őrizni magunkat. Magát a tudományt azonban még akkor sem vetjük el, ha történetesen senkit sem találunk, aki értene hozzá.

Az volna ugyanis a leghelytelenebb, hogy a vakok miatt a szemeket és magát a látás képességét haszталannak minősítsük, a beszédhibás emberek láttán a hangképző szerveket szükségtelennak ítéljük, a siket fülek folyományaképpen pedig a hallás képességét fölöslegesnek tartjuk.

Így tehát valóban haszontalan és jogtalan a törvényszegők miatt hibáztatni magukat a törvényeket, illetve azokat, akik a törvények megtartásán fáradoznak. Ha például valamely ács bírálná a helyesen meghúzott vonalat, de a szekercét helytelenül használva tönkretenné a fekete jelölést, miközben vagy a kelleténél többet venne le belülről, vagy kívül többet hagyna meg az anyagból, semmiképpen sem

életvitelhez, mint az első négy szám Püthagorász számmissztikája, illetve a négy alapelem Empedoklész kozmológiája számára.

¹⁰⁰ Vö. Zsolt 141, 4 (LXX: Zsolt 140, 4). A LXX változata eltér a héber szövegtől.

[12.85] Οὐκοῦν οἱ νόμοι στάθμης τινὸς καὶ κανόνος καὶ γνώμονος ἐπέχουσι τάξιν· τῶν δὲ τούτοις χρωμένων οἱ μὲν ἄριστα τὸν οἰκεῖον διευθύνουσι βίον, οἱ δὲ τὰ ῥᾶστα ἀντὶ τῶν βελτίστων προαιρούμενοι ἔξω τῆς τούτων εὐθύτητος βαίνουσιν. Τοιγάρτοι τούτων μὲν κατηγορητέον, τοὺς δὲ νόμους ἐπαινετέον.

[12.86] Οὐδὲ γὰρ εἴ τις ἄριστος ἰατρὸς ἐπιτάξοι τῷ κάμνοντι τῶν μὲν μεταλαβεῖν, τῶν δὲ μὴ μετασχεῖν παντελῶς, εἶτα ἐκεῖνος, ὀλίγον τῶν ἰατρικῶν ὑποθηκῶν φροντίσας, τῆς θεραπείας προτιμήσοι τὴν ἡδονὴν καὶ τὰ ἀπειρημένα φαγῶν ἢ πίων αὐξήσοι τὴν νόσον, τὸν ἰατρὸν ὡς ἐπίβουλον αἰτιώμεθα. Ἐκ γὰρ δὴ τῆς τοῦ κάμνοντος ἀκρασίας, οὐκ ἐκ τῆς τοῦ ξυμβουλευσαντος προμηθείας ἢ νόσος ἠξήθη.

[12.87] Ταῦτα τοίνυν ξυλλογισάμενοι καὶ ὅσα τούτοις προσόμοια, τὸν μὲν τῶν σωτηρίων νόμων νομοθέτην ὑμνήσατε, αὐτῶν δὲ τῶν νόμων θαυμάσατε τὸ βιωφελὲς καὶ ὀνήσιμον· καὶ οἷον θεωροί τινες τῶν ἀξιεπαίνων ἀγῶνων γινόμενοι, τοὺς μὲν τούτων ἀνακηρύξατε φύλακας, κατὰ δὲ τῶν παραβεβηκότων μὴ τὴν ἴσιν ἐξενέγκητε ψῆφον. Οὐ γὰρ ἴσφ γε σκοπῶ παραβαίνουσιν ἅπαντες.

[12.88] Πολλὰ γὰρ δὴ καὶ παρὰ γνώμην πλημμελοῦμεν οἱ ἄνθρωποι· καὶ ταῦτα καὶ αὐτοί γε οἱ νόμοι καλοῦσιν ἀκούσια. Καὶ γὰρ δὴ κατὰ κυνὸς τις ἢ ἄλλου του λίθον ἀκοντίσας, τοῦ

¹⁰¹ Lefordíthatatlan szójáték: ἀμαθία – ἀμαρτία (tudatlanság – bűn), amely éppen a platóni erkölcsi alapelvek egyike. Adott esetben ugyanis a tudatlanság nem mentőkörülmény, hanem egyenesen bűn – különösen, ha az illető vezető szerepet tölt be a közösségben. Ld. pl. az alábbi érvelést: „Minden bűnünknek [πάντων ἀμαρτημάτων] az oka a túlságos önszeretet. Mert elvakult a szerető szeretete tárgyával szemben, úgyhogy tévesen ítéli meg azt, hogy mi az igazságos, a jó és szép, minthogy azt véli, hogy a saját érdekét többre kell becsülnie az igazságnál. Pedig aki igazi nagy ember akar lenni, annak nem önmagát, s nem a maga érdekeit vagy tetteit kell szeretnie, hanem az igazságosságot: akár önmaga, akár más az, akinek a cselekedetei igazságosak. Ugyanebből a bűnből [ἐκ ταύτου δὲ ἀμαρτήματος τούτου] származik az is, hogy saját tudatlanságunk [τὴν ἀμαθίαν] bölcsességnek tűnik előttünk [τὴν παρ’ αὐτῶ δοκεῖν σοφίαν εἶναι], s ennek következménye, hogy – noha úgyszólván semmit sem tudunk – azt hisszük: mindenhez értünk. Így nem bízunk másokra, hogy ők végezzék el azt, amihez nem értünk, hanem magunk végezzük el – szükségképpen hibásan [ἀναγκαζόμεθα ἀμαρτάνειν]. Ezért mindenkinek óvakodnia kell a túlságos önszeretettől, s azt kell

okolhatná a tervrajzot, amelyen a jelölés helyes volt: a hiba ugyanis éppen az ács tudatlansága.¹⁰¹

Ilyen értelemben a törvények is valamiféle tervrajzot alkotnak, a mércék és irányvonalak rendje szerint.¹⁰² Ezeket alkalmazva némelyek kitűnően egyengetik a maguk életét, míg mások, akik a kellemezt a legjobb elé helyezik, áthágják a törvények egyenes vonalát. Éppen ezért őket kell elmarasztalni, a törvényeket pedig dicsérni.

Ha például a kiváló orvos azt írja elő a betegnek, hogy bizonyos eledelekből egyék, másoktól azonban teljesen tartózkodjék, ő viszont az orvosi előírásokkal mit sem törődve az élvezetet többre tartja a kezeléssel, és a megtiltottak evésével vagy ivásával súlyosbítja a bajt, akkor mégsem az orvost kellene okolnunk, mint rossz tanácsadót! Ugyanis nyilvánvaló, hogy a betegség a páciens féltelensége, nem pedig a tanácsadó orvos intézkedése következtében rosszabbodott.¹⁰³

Az akaratlagos cselekvések mértéke

A fentieket és ezekhez hasonlókat számba véve dicsőítsétek hát e megtartó törvények szerzőjét és csodáljátok a törvényeknek az élet számára alkalmas és hasznos kitételeit. Továbbá, mint a kiváló verseny szemlélői, nyilvánosan ünnepeljétek azokat, akik betartják a törvényt, a törvényszegőknek azonban ne kínáljátok fel ugyanezt osztályrészüll, hiszen nem mindnyájan ugyanolyan céllal hágták át a törvényt!

Nyilvánvaló, hogy az emberek gyakran akaratuk ellen követnek el bűnt, és ezt maguk a törvények is ismerik a nem akaratlagos cselekedet fogalma szerint.¹⁰⁴ Például ha valaki egy kutya vagy más

követnie, aki különb nála, s ezt nem szabad szégyellnie.” Platón, *Törvények* V, 731e – 732b (Kövendi Dénes fordítása nyomán).

¹⁰² Plutarkhosz érvelése szerint nincs véletlenszerű tudományos megvalósítás: „A mércék, tervrajzok, méretek és számok mindenütt használatban vannak, hogy a véletlenszerű és az esetleges soha ne kapjon helyet az alkotásokban.” Κανόνες καὶ σταθμαὶ καὶ μέτροις καὶ ἀριθμοῖς πανταχοῦ χρῶνται, ἵνα μηδαμοῦ τὸ εἰκὴ καὶ ὡς ἔτυχε τοῖς ἔργοις ἐγγένηται. Plutarkhosz, *A szerencséről* (Περὶ τύχης, *De Fortuna*) 99b–c.

¹⁰³ Vö. Alex. Kelemen, *Sztrómata* I, 27, 171.

¹⁰⁴ Vö. Nemesziosz megállapításával: „Az, ami önkéntelen, lehet kényszer vagy tudatlanság következménye. A kényszerből származó önkéntelen cselekedetnek külső létesítő oka van. Nem mi, hanem másvalami a kényszer oka. A kényszerből származó önkéntelen cselekedet meghatározása tehát így hangzik: a cselekedet eredete külső, a kényszerített vágyának nincs hozzá semmi köze.” Nemesziosz, *Az ember természetéről* 32 (Vanyó László fordítása). Vö. Arisztotelész, *Nikomakhoszi etika* 1110a–b.

μὲν διήμαρτεν, ἄνθρωπον δὲ κατέκτεινε· τοιαῦτα γὰρ δὴ πάθη καὶ Ἡρόδοτος ἄδει.

[12.89] Πολλάκις δὲ τις πέλεκυν ἔχων καὶ ξύλα τέμνων κατὰ τινος παριόντος ἄκων ἠκόντισε τὸν σίδηρον. Τούτοις καὶ τοῖς τοιούτοις, ὡς ἀκουσίους, ξυγγνώμην οἱ νόμοι προσνέμουσιν. Καὶ τὰ ἐκούσια δὲ οὐ μικρὰν ἔχει διαφορὰν. Οὐδὲ γὰρ ἴσον ὑπό τινος ὀργῆς καὶ θυμοῦ τινα παροξυνόμενον πατάξει τὸν πέλας καὶ παραπέμψαι τῷ θανάτῳ, οὐ τοῦτο προβουλευσάμενον οὐδὲ ἐπὶ τούτῳ γε παίσαντα, καὶ τὸ ἐξ ἐπιβουλῆς καὶ λόχου καὶ προνοίας τυρεῦσαι τὸν θάνατον· τὸ μὲν γὰρ ἦν ἀκρασίας θυμοῦ, τὸ δὲ πονηρίας ἐσχάτης· καὶ τὸ μὲν οὐχ ὄλον, τὸ δὲ ὄλον τῆς γνώμης.

[12.90] Οὕτω καὶ ταῖς τῆς ἡδυπαθείας οὐχ ἅπαντες ὁμοίως οἱ ἄνθρωποι περιπίπτουσιν ἀμαρτίαις· ἀλλ' οἱ μὲν ἤκιστα περιεργαζόμενοι τὰ εὐπρεπῆ τῶν σωμάτων περιπεύρονται, ἔσθ' ὅπη δὲ καὶ ὀρῶσιν ἐξαπίνης καὶ καταδουλοῦνται τῷ πάθει, τοῦ λογισμοῦ τῆς ἡγεμονίας ἐξισταμένου· οἱ δὲ βίον ἔχουσι τὸ τῆ τοιᾶδε θεωρία τοὺς ὀφθαλμοὺς ἐστιᾶν.

[12.91] Καὶ οἱ μὲν οὐδὲ σιτίων οὐδὲ ποτῶν ἀπολαύουσιν ἀδεῶς, ἡττῶνται δὲ ὅμως παλαιόντες, ἐπειδὴ παλαίειν ἐπιστημόνως οὐ βούλονται· οἱ δὲ ὑπερμαζῶσι καὶ τρυφῶσι καὶ πᾶν εἶδος ἐπινοοῦσι χλιδῆς καὶ τὰς ἄλλας ὀρέξεις διερεθίζουσι παντοδαπαῖς ἐπινοίαις, καὶ μέντοι καὶ σβεννυμένων ἀσχάλλουσιν.

[12.92] Ἐπειδὴ τοίνυν τσαύτη τῶν παρανομούντων διαφορὰ, οὐ χρεῶν ἅπασι χαλεπαίνειν ὁμοίως, ἀλλὰ τοὺς μὲν προδήλως τὸν σωδὴ βίον ἀσπαζομένους μυσάττεσθαι, τοῖς δὲ ἄλλοις καὶ ξυμβουλεύειν καὶ παραινεῖν καὶ χεῖρα ὀρέγειν καὶ θεραπεύειν ἐπιμελῶς καὶ προσφέρειν τῆς υἰγείας τὰ φάρμακα· ἐκείνους δὲ, ἦν τοι ἐπιμένωσι θηριωδῶς βιοτεύοντες, καὶ περιόντας θρηνησόμεν καὶ ἀποθανοῦσι τὸ Σαρδαναπάλου ἐπίγραμμα προσενέγκωμεν. Τῷ γὰρ δὴ ἐκείνου ἐπεγέγραπτο τάφῳ·

[12.93] Τόσσ' ἔχω ὅσσ' ἔφαγον καὶ ἐφύβρισα καὶ μετ' ἔρωτος
τέρπν' ἔπαθον, τὰ δὲ πολλὰ καὶ ὄλβια πάντα λέλειπται,

¹⁰⁵ Ld. Hérodotosz, *Historia* I, 43: „Ahogy megérkeztek az Olümposz-hegységhez, kutatni kezdték a vadat, majd mikor rátaláltak, körbefogták, és rávetették dárdáikat. [...] Adrasztoz is megcélózta a vadkant dárdájával, de elvétve a dobást, Kroiszosz fiát találta el, akin a dárdahegy halálos sebet ütött, s így beteljesedett az álomlátás. Elrohant egy hírnök, hogy hírül adja Kroiszosznak a történeteket, s megérkezvén

állat felé hajít egy követ, de elhibázza és ezáltal embert öl. Hérodotosz is beszámol efféle szerencsétlenségekről.¹⁰⁵

Gyakran megesik, hogy valaki baltával fát vág és akaratlanul megsebzti a fejsze vasával az éppen ott elmenőt. Az ilyen és hasonló, ún. akaratlan esetekben a törvények engedékenyebbek. A szándékos tettek között sem jelentéktelenek a különbségek: mert nem ugyanaz, ha valaki hirtelen haragtól felindultan leüti és a halálba küldi felebarátját anélkül, hogy azt korábban eltervezte volna, vagy ütés közben erre gondolt volna, illetve ha valaki előre megfontolt szándékkal, alattomosan és kitervelten hajítja végre a gyilkosságot. Az első a hirtelen harag, a másik pedig rendkívüli gonoszság eredménye; az előbbi eset nem feltétlenül felelt meg az elkövető szándékának, az utóbbi viszont teljességgel igen!

Hasonlóképpen, nem minden ember esik ugyanúgy a bujáság bűnébe. Egyesek a legkevésbé sem törődve járnak föl s alá a szépséges testek között, míg egyszer csak megpillantják és hirtelen a szenvedély rabszolgáivá lesznek, miközben az értelem a maga uralkodó helyéről kiűzetik; mások ellenben az egész életet azzal töltik, hogy szemeiket ilyen látványon legeltessék.

Aztán vannak még olyanok, akik sem eledelt, sem italt nem vesznek magukhoz örömmel, és alulmaradnak a küzdelemben, mert nem akarnak bölcsen küzdeni; mások viszont féktelenül zabálnak, fényűzően élnek, kieszelik a hivalkodás minden formáját, és az egyéb kívánságok ezerféle gondolatával ingerlik magukat, sőt egyenesen bosszankodnak ezek kimerülésén.

Ennél fogva a törvényszegők között oly nagy a különbség, hogy nem szabad mindannyiukkal szemben hasonló szigorral fellépni, hanem egyrészt meg kell vetni azokat, akik szívesen folytatnak alávaló életet, másrészt pedig a többieket tanácsolni, inteni, kezelni és gondosan ápolni kell, felkínálván számukra az egészséghez szükséges gyógyszert. Azokat, akik továbbra is állati módon élnek, még éltükben hadd sirassuk el halotti dallal, halálukkor pedig idézzük fel Szardanapallosz sírfeliratát. Az ő sírjára ugyanis ez volt írva:

Csak azt bírom, mit megettem, kárörvendtem és szerelmi
kéjjel élveztem; a sok gyönyör azonban mind elmúlik,

Szardiszba, elmondta, miként zajlott le a vadászat, s hogyan halt meg Kroiszosz fia.” (Muraközy Gyula fordítása).

καὶ γὰρ ἐγὼ σποδός εἰμι, Νίνου μεγάλης βασιλεύσας.

[12.94] Ἀλλὰ γὰρ καὶ τοῦτο ψευδῶς οἱ γεγραφότες ἐπέγραψαν. Οὐ γὰρ ἔχει ὁ τελευτήσας, ἄπερ ἔφαγε καὶ ἔπιεν, ἀλλ' εἰς τὴν δυσώδη φθορὰν ἐκεῖνα κεχώρηκεν· ἔχει δὲ μόνον τοῦ παρανόμου βίου τὴν δυσσομίαν, ἢ διηνεκῶς τὴν ψυχὴν ἀλγύνει καὶ ἀνιᾶ, ξυνειδυῖαν ἑαυτῇ τὰ κάκιστα καὶ μεμνημένην ὧν παρανόμως εἰργάσατο.

[12.95] Ταύτην ὑμῖν, ὦ ἄνδρες, δευτέραν καὶ δεκάτην διάλεξιν προσεσήνοχα, καὶ ἐπέδειξα, τίνα μὲν περὶ Θεοῦ καὶ ὕλης καὶ κτίσεως, καὶ μέντοι καὶ ἀρετῆς καὶ κακίας τοῖς τῶν Ἑλλήνων ἔδοξε φιλοσόφοις, καὶ τίνα ἡμᾶς οἱ θεῖοι ἐξεπαίδευσαν λόγοι, καὶ ὡς ἔσβησται μὲν τὰ ἐκείνων ἅπαντα καὶ παραδέδοται τῷ ζόφῳ τῆς λήθης, ἀνθεὶ δὲ ταῦτα καὶ τέθηλε καὶ πολλὰς ἔχει καθ' ἐκάστην καὶ πόλιν καὶ χώραν ἀκροατῶν μυριάδας καὶ διδασκάλους, τὴν μὲν Πλατωνικὴν εὐέπειαν οὐκ ἔχοντας, τὴν δὲ τῆς ἀληθείας ἰατρειάν προσφέροντας· καὶ τῶν μὲν ψευδωνύμων θεῶν τὸν πλάνον ἐληλαμένον, τοῦ δὲ ἡμετέρου Σωτῆρος τὰ δόγματα κηρυττόμενα.

[12.96] Τοῦτο γὰρ δὴ καὶ ὁ Πορφύριος, ἐν οἷς καθ' ἡμῶν ξυνέγραψεν, εἶρηκεν·

Nunī dé, φησι, θαυμάζουσιν, εἰ τοσοῦτων ἐτῶν κατείληφε νόσος τὴν πόλιν, Ἀσκληπιοῦ μὲν ἐπιδημίας καὶ τῶν ἄλλων θεῶν οὐκέτι οὔσης· Ἰησοῦ γὰρ τιμωμένου, οὐδεμιᾶς δημοσίας τις θεῶν ὠφελείας ἦσθετο.

[12.97] Ταῦτα ὁ πάντων ἡμῖν ἔχθιστος Πορφύριος εἶρηκε, καὶ ἀναφανδὸν ὠμολόγησεν, ὡς πιστευόμενος ὁ Ἰησοῦς φρούδους ἀπέφηνε τοὺς θεούς, καὶ μετὰ τὸν σταυρὸν καὶ τὸ σωτήριον πάθος οὐκέτι φενακίζει τοὺς ἀνθρώπους Ἀσκληπιός, οὐδὲ ἄλλος

¹⁰⁶ Alex. Kelemen, *Sztrómata* II, 20, 118. Szardanapallosz kapcsán ld. a *Curatio* 9.54-hez fűzött jegyzetet. Az asszír király sírfeliratának hosszabb változatát Diodorus Siculus jegyezte fel, aki azt mondja, hogy a király más nyelven írt költeményét „egy görög” lefordította:

εὐ εἰδῶς ὅτι θνητὸς ἔφυς, σὸν θυμὸν ἄεξε
τερπόμενος θαλίησι· θανόντι σοι οὔτις ὄνησις.
καὶ γὰρ ἐγὼ σποδός εἰμι, Νίνου μεγάλης βασιλεύσας.
ταῦτ' ἔχω ὅσ' ἔφαγον καὶ ἐφύβρισα καὶ μετ' ἔρωτος
τέρπν' ἔπαθον, τὰ δὲ πολλὰ καὶ ὄλβια κείνα λέλπειται.
Jól tudván, hogy halandó vagy, növeld vágyadat,

én magam pedig, ki uralkodtam a nagy Ninivén, hamu vagyok.¹⁰⁶

Azonban még ezt is hamisan tették azok, akik e sírfeliratot elhelyezték. Mert az elhunytak már nem tulajdona az, amit megevett és megivott; mindez átment az orrfacsaró rothadásba, és csak a saját törvényszegő életének bűze van a birtokában; ez pedig állandóan emészti és kínozza a lelket, amely tudatában van és emlékezteti a leggonoszabb tetteire, amelyeket törvénytíró módon elkövetett.

A mű befejezése

Ezzel, ó férfiak, kezetekbe adtam a tizenkettedik tanulmányt is, és felmutattam, hogy a görög filozófusok miképpen vélekedtek Istenről, az anyagról és a teremtséről, sőt, hogy milyen erényeik és fogyatkozásaik voltak. Bemutattam, mit tanítanak nekünk az isteni kijelentések; és hogy egyfelől mindaz, ami a filozófusoké volt, eltűnt és a feledés homályába merült, másfelől azonban Isten beszéde itt virágozik és növekszik: városoként és falvanként számtalan hallgatója van, és olyan tanítói, akik ugyan nem rendelkeznek a platóni ékesszólással, de az igazság gyógyszerét kínálják föl; a hamisnevű istenek tévelygése kiűzetett, a mi Megváltónk tanítása pedig hirdettetik.

Éppen ezt jegyzi fel Porphüriosz az ellenünk írt munkájában, mondván:

Mostanában csodálkoznak, hogy oly sok évig a betegség szorongatta a várost, miközben a járvány már nem Aszklépiosztól vagy más istenektől ered. Mióta Jézust imádják, senki nem tapasztalta az istenek semmilyen nyilvános segítségét.¹⁰⁷

Ezt mondja Porphüriosz, a mi legádázabb ellenségünk mindenkéül. Nyíltan elismeri, hogy Jézus, mihelyst hittek benne, elhessen-tette a pogány isteneket. Sőt, a kereszt és Jézus üdvözítő szenvedése után többé már nem csapja be az embereket sem Aszklépiosz,¹⁰⁸ sem

Élvezd az ünnepi lakomát! Holtodban nincs többé gyönyör.
én magam, ki uralkodtam a nagy Ninivén, íme hamu vagyok.
Csak azt bírom, mit megettem, kárörvendtem és szerelmi
kéjjel élveztem; ama sok gyönyör azonban mind elmúlik.

Diodorus Siculus, *Bibliotheca historica* XXIII, 3.

¹⁰⁷ Porphüriosz, *A keresztények ellen, 80. töredék*. Eusebiosz, *Praep. ev.* V, 1, 10.

¹⁰⁸ Aszklépioszhoz ld. még Sara B. Aleshire, *The Athenian Asklepieion: The People, their Dedications and the Inventories* (Amsterdam: J. C. Gieben, 1989); Sara B. Aleshire, *Asklepios at Athens: Epigraphic and Prosopographic Essays on*

τις τῶν καλουμένων θεῶν. Ἄπαντα γὰρ αὐτῶν τὸν ὄρμαθόν, οἷόν
τινας νυκτερίδας, τῷ σκότῳ παρέπεμψεν ἀνατεῖλαν τὸ φῶς.

[12.98] Ταύτης καὶ ὑμᾶς τῆς ἀκτίνος μεταλαχεῖν ἀξιῶ. Τοῦδε
γὰρ χάριν καὶ τὸν πόνον ἀνεδεξάμην, καὶ οἷόν τινας βοτάνας
πανταχόθεν ξυλλέξας, τὸ ἀλεξίκακον ὑμῖν κατεσκεύασα φάρμα-
κον.

the Athenian Healing Cults (Amsterdam: J. C. Gieben, 1991); Jean-Noël Guinot,
‘Le recours à l’argument médicale dans l’exégèse de Théodoret de Cyr’, *Regards
sur le monde antique: Hommage à Guy Sabbah*, ed. M. Piot (Lyon: Presses
universitaires de Lyon, 2002), 131–151.

senki más az úgynevezett istenek közül, akiknek egész raját, mint
holmi denevéreket a felkelő világosság elűzte a sötétségbe.

Titeket is méltóknak tartalak e világosság sugaraiban való része-
sedésre. Éppen ezért vállaltam ezt a munkát, és képletesen szólva
mindenünnen gyógyfüveket gyűjtöttem, hogy számotokra a haté-
kony orvosságot elkészítsem.¹⁰⁹

¹⁰⁹ Vö. *Curatio* 1.126–127. Szerzőnk a mű záradékában visszatér az első fejezet
végén felvillantott képhez: a tanítást, a „gyógyfüveket” sok helyről, szorgos méhek
módján, gondosan és válogatva kell összeszedgetni.

Ajánlott irodalom

Elsődleges források (válogatás)

- Alexandriai Kelemen, *Protreptikosz, Buzdítás a görögökhöz*, ford. Tóth Vencel, Ókeresztény örökségünk 10 (Budapest: Jel, 2006)
- Alexandriai Kelemen, *Paidagógosz: A nevelő*, ford. Tóth Vencel, Ókeresztény örökségünk 18 (Budapest: Jel, 2013)
- Alexandriai Kelemen, *Stromata*, ed. O. Stählin – L. Früchtel, Die griechischen christlichen Schriftsteller 52 (15), 17 (Berlin: Akademie Verlag, 1960–1970)
- Alexandriai Philón, *De vita contemplativa*, ford. Adorjáni Zoltán (Budapest: L'Harmattan, 2008)
- Alexandriai Philón, *Mózes élete*, ford. Bollók János (Budapest: Atlantisz, 1994)
- Arnim, Johannes, *Stoicorum veterum fragmenta*, 4 kötet (Leipzig: 1921–1924)
- Baudry, J. ed., *Atticos. Fragments de son oeuvre* (Paris: Les Belles Lettres, 1931)
- Burnet, J., ed., *Platonis Opera Vol 5: Epistulae* (Oxford: Clarendon Press, 1907)
- Caesareai Euszebiosz, *Praeparatio evangelica*, ed. K. Mras, Die griechischen christlichen Schriftsteller 43, 2 vols (Berlin: Akademie Verlag, 1954–1956)
- Caizzi, F., *Antisthenis fragmenta* (Milano: Istituto Editoriale Cisalpino, 1966)
- Clairmont, Cristoph W., *Die Bildnisse des Antinous. Ein Beitrag zur Porträtplastik unter Kaiser Hadrian* (Rom: Schweizerisches Institut, 1966)
- Cohn, L., ed., *Philonis Alexandrini opera quae supersunt*, vol. IV (Berlin: De Gruyter, 1962)
- Diels, Hermann, *Die Fragmente der Vorsokratiker* (Berlin: Weidmannsche Buchhandlung, 1903)
- Diels, Hermann, *Doxographi Graeci* (Berlin: G. Reimer, 1879)
- Frazer, James George, ed., *Apollodorus: The Library* (London: Heinemann, 1921)
- Freeman, Kathleen, *The Pre-Socratic Philosophers: A Companion to Diels, Fragmente der Vorsokratiker*, 2nd edn (Oxford: Blackwell, 1946)

- Freeman, Kathleen, *Ancilla to the Pre-Socratic Philosophers: A Complete Translation of the Fragments in Diels' Fragmente der Vorsokratiker* (Oxford: Blackwell, 1956)
- Halton, Thomas, *Theodoret of Cyrus: A Cure for Pagan Maladies* (New York: Newman Press, 2013)
- Hierocles, *In aureum Pythagoreorum Carmen Commentarius*, ed. F. G. Köhler (Stuttgart: Teubner, 1974)
- Kaibel, G., szerk., *Athenaei Naucraticae Deipnosophistarum Libri XV*, 3 kötet (Leipzig: Teubner, 1887–1890)
- Maehler, H., ed., *Pindari carmina cum fragmentis* (Leipzig: Teubner, 1975)
- Nauck, August, *Tragicorum graecorum fragmenta*, editio secunda (Leipzig: Teubner, 1889)
- Órigenész, *Kelszosz ellen*, ford. Somos Róbert, Catena 9 (Budapest: Kairosz kiadó, 2008)
- des Places, Édouard, ed., *Jamblique: Les mystères d'Égypte* (Paris: Les Belles Lettres, 1966)
- Porphyrius, *Gegen die Christen, 15 Bücher*, Zeugnisse, Fragmente und Referate, hrsg. Adolf von Harnack, Abhandlungen der Königlich Preussischen Akademie der Wissenschaften, Jahrgang 1916, Philosophisch-Historische Klasse Nr. 1 (Berlin: Georg Reimer, 1916)
- W. Quandt, ed., *Orphei hymni*, 3rd edn (Berlin: Weidmann, 1962)
- Théodoret de Cyr, *Commentaire sur Isaïe*, ed. Jean-Noël Guinot, Sources Chrétiennes, 3 vols: 276, 295, 315 (Paris: Cerf, 1980–1984)
- Théodoret de Cyr: *Thérapeutique des maladies helléniques*, Texte critique, introduction, traduction et notes de Pierre Canivet, Sources Chrétiennes 57 (Paris: Les Éditions du Cerf, 1958)
- Theodoret of Cyrus, *Eranistes*, ed. Gérard H. Ettliger (Oxford: Clarendon Press, 1975)
- Wolff, Gustav, ed., *Porphyrii de philosophia ex oraculis haurienda* (Berlin: Springer, 1856)

Másodlagos források (válogatás)

- Aleshire, Sara B., *The Athenian Asklepieion: The People, their Dedications and the Inventories* (Amsterdam: J. C. Gieben, 1989)

- Aleshire, Sara B., *Asklepios at Athens: Epigraphic and Prosopographic Essays on the Athenian Healing Cults* (Amsterdam: J. C. Gieben, 1991)
- Allen, Pauline, 'Some Aspects of Hellenism in the Early Greek Church Historians', *Traditio* 43 (1987), 368–381
- Amand, David, *Fatalisme et liberté dans l'Antiquité grecque. Recherches sur la survivance de l'argumentation morale antifataliste de Carnéade chez les philosophes grecs et les théologiens chrétiens des quatre premiers siècles* (Louvain: Bibliothèque de l'Université, 1945)
- Anastos, Milton V., 'Porphyry's Attack on the Bible', *The Classical Tradition, Studies in Honor of Harry Caplan* (Ithaca: Cornell University Press, 1966), 421–450
- Attridge, Harold W., 'The Philosophical Critique of Religion under the Early Empire', in: *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* II, 16, 1 (1978), 45–78
- Aubin, Paul, *Plotin et le christianisme: triade plotinienne et Trinité chrétienne* (Paris: Beauchesne, 1992)
- Baltes, M., 'Numenius von Apamea und der platonische *Timaios*', *Vigiliae Christianae* 29 (1975), 241–270
- (Málnási) Bartók György, *A filozófia története, Első rész: A görög filozófia története az indiai és a kínai filozófia rövid vázlatával* (Hága: Mikes International, 2002)
<http://mek.oszk.hu/00100/00198/>
- Bates, William Nickerson, 'The *E* of the Temple at Delphi', *American Journal of Archaeology*, 29/3 (1925), 239–246
- Bauckham, Richard, 'The Fall of the Angels as the Source of Philosophy in Hermias and Clement of Alexandria', *Vigiliae Christianae* 39 (1985), 313–330
- Becatti, Giovanni, *The Art of Ancient Greece and Rome: From the Rise of Greece to the Fall of Rome* (London: Thames & Hudson, 1968)
- Bernard, Paul, 'Le philosophe Anaxarque et le roi Nicocréon de Salamine', *Journal des Savants* (1984), 3–49
- Bernardi, J., 'Le mot *τρόπαιον* appliqué aux Martyrs', *Vigiliae Christianae* 8 (1954), 174–175
- Bergquist, Birgitta, *Herakles on Thasos: The Archaeological, Literary and Epigraphic Evidence for His Sanctuary, Status and Cult Reconsidered* (Uppsala: Almqvist & Wiksell, 1973)
- Blumenthal, H., 'Nous and Soul in Plotinus', *Atti del Convegno internazionale sul tema: Plotino e il Neoplatonismo in Oriente e*

- in Occidente, Roma, 5–9 ottobre 1970* (Roma: Accademia nazionale dei Lincei, 1974), 203–219
- Boardman, John et alii, ed., *The Oxford History of the Classical World* (Oxford: Oxford University Press, 1986)
- Bodnár I., ‘Anaximander’s Rings’, *Classical Quarterly* 38 (1988), 49–51
- Borgeaud, Philippe, *The Cult of Pan in Ancient Greece* (Chicago: University of Chicago Press, 1988)
- Brown, Peter, *The Cult of the Saints: Its Rise and Function in Latin Christianity* (Chicago: University of Chicago Press, 1981)
- Buckler, John, *The Theban Hegemony 371–362 B.C.* (Cambridge: Harvard University Press, 1980)
- Bulfinch, Thomas, *Bulfinch’s Mythology* (Whitefish: Kessinger, 2004)
- Burkert, W., ‘Greek Tragedy and Sacrificial Ritual’, *Greek, Roman and Byzantine Studies* 7 (1966), 87–121
- Burkert, W., *Love and Science in Ancient Pythagoreanism* (Cambridge: 1972)
- Canivet, Pierre, *Le monasticisme syrien selon Théodoret de Cyr* (Paris: Beauchesne, 1977)
- Canivet, Pierre, ‘Précisions sur la date de la *Curatio* de Théodoret’, *Recherches de science religieuse* 36 (1949), 585–593
- Casevitz, M. – F. Frontisi-Ducroux, ‘Le Masque du “Phallen”: sur une épiclèse de Dionysos à Methymna’, *Revue de l’histoire des religions* 206 (1989), 115–127
- Casey, P. M., ‘Porphyry and the Origin of the Book of Daniel’, *The Journal of Theological Studies* 27 (1976), 15–33
- Casey, P. M., ‘Porphyry and Syrian Exegesis of the Book of Daniel’, *Zeitschrift für die Neutestamentliche Wissenschaft* 81 (1990), 139–142
- Chadwick, Henry, *The Relativity of Moral Codes: Rome and Persia in Late Antiquity*, *Early Christian Literature and the Classical Tradition: In honorem Robert M. Grant*, ed. by William R. Schoedel, Robert L. Wilken (Párizs: 1979)
- Cleve, Felix M., *The Giants of Pre-Sophistic Greek Philosophy: An Attempt to Reconstruct Their Thoughts* (Den Haag: M. Nijhoff, 1965)
- Cooley, Arthur Stoddard, ‘Athena Polias on the Acropolis of Athens’, *American Journal of Archaeology* III, No. 4/5 (1899), 345–408

- Daczó Árpád, *Csíksomlyó titka. Mária-tisztelet a néphagyományban* (Csíkszereda: Pallas Akadémia, 2002)
- Daniélou, Jean, *Anges et leur mission d'après les Pères de l'Église* (Paris: Chevetogne, 1953)
- Demand, N., 'Pythagoras, son of Mnesarchos', *Phronesis* 18 (1973), 91–96
- Denzinger, Heinrich – Schönmetzer, Adolf, szerk., *Enchiridion symbolorum, definitionum et declarationum de rebus fidei et morum*, 33. kiadás (Freiburg im Breisgau: Herder, 1965)
- Deubner, Ludwig, *Attische Feste* (Hildesheim: Georg Olms, 1966)
- Dietrich, Bernard C., *Death, Fate, and The Gods; The Development of a Religious Idea in Greek Popular Belief and in Homer* (London: Athlone Press, 1965)
- Dihle, Alfred, 'Indische Philosophen bei Clemens Alexandrinus', in: A. Stüiber – A. Hermann, Hg., *Mullus. Festschrift T. Klauser (Jahrbuch für Antike und Christentum, Ergänzungsband 1* (Münster: 1964), 60–70
- Dihle, Alfred, 'Liberté et destin dans l'antiquité tardive', *Revue de théologie et philosophie* 121 (1989), 129–147
- Dihle, Alfred, *The Theory of Will in Classical Antiquity* (Berkeley: University of California Press, 1982)
- Downey, Glanville, *Ancient Antioch* (Princeton: Princeton University Press, 1963)
- Dörrie, Heinrich, 'Une exégèse neoplatonicienne du prologue de l'Évangile de S. Jean: Amelius chez Eusèbe, Praep, ev. XI, XIX, 1–4', *Épektasis: Mélanges patristiques offerts au cardinal Jean Daniélou*, ed. Jean Fontaine & Charles Kannengiesser (Paris: Beauchesne, 1972), 75–87
- Edelstein, Emma Jeannette Levy – Ludwig Edelstein, *Asclepius: A Collection and Interpretation of the Testimonies* (Baltimore: The Johns Hopkins Press, 1945)
- Edwards, M. J., 'Atticising Moses? Numenius, the Fathers and the Jews', *Vigiliae Christianae* 44 (1990), 64–75
- Elders, L. J., 'The Greek Christian Authors and Aristotle', *Doctor Communis* 43 (1990), 26–57
- England, E. B., *The Laws of Plato* (London: Longmans & Green, 1921)
- Enos, R. L., 'Socrates Questions: The Rhetorical Vector of Plato's *Gorgias*', *Argumentation* 5 (1991), 5–15
- Fackelmann, Anton, 'Der Orphische Papyrus von Derveni', *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 47 (1982), 1–12

- Farnell, Lewis Richard, *Greek Hero Cults and Ideas of Immortality: The Gifford Lectures Delivered in the University of St. Andrews in the Year 1920* (Oxford: Clarendon Press, 1921)
- Festugière, André-Jean, 'Platon et l'Orient', *Revue de Philologie* 21 (1947), 5–45
- Festugière, André Jean, *La révélation d'Hermès Trismegiste II* (Paris: Lecoffre, 1949)
- Fontenrose, Joseph Eddy, *Python, A Study of Delphic Myth and Its Origins* (Berkeley: University of California Press, 1959)
- Fontenrose, Joseph E., *The Delphic Oracle: Its Responses and Operations* (Los Angeles: University of California Press, 1981)
- Fontenrose, Joseph E., *Didyma: Apollo's Oracle, Cult and Companions* (Berkeley: University of California Press, 1988)
- Forbes, Peter Barr Reid, 'Philon of Byblos', *The Oxford Classical Dictionary* (Oxford: Oxford University Press, 1991), 823
- Fox, Robin Lane, *Pagans and Christians* (New York: Knopf, 1987)
- Frazer, James George, *Az aranyág* (Budapest: Szávadvég, 1994)
- Furley, David, *From Aristotle to Augustine: Routledge History of Philosophy*, vol. II (London: Routledge, 2003)
- Furley, David, 'Cosmology', in Keimpe Algra et al., *The Cambridge History of Hellenistic Philosophy* (Cambridge: Cambridge University Press, 2005)
- Furley, David, 'Strato's Theory of the Void', in Jürgen Wiesner, *Aristoteles: Werk und Wirkung*, 2 kötet (Berlin: Walter de Gruyter, 1985), 594–609
- Galinsky, Karl, *The Herakles Theme: The Adaptations of the Hero in Literature from Homer to the Twentieth Century* (Oxford: Blackwell, 1972)
- Gallop, David, *Parmenides of Elea: Fragments. A Text and Translation with an Introduction* (Toronto: University of Toronto Press, 1984)
- Gottschalk, H. B., *Heraclides of Pontus* (Oxford: Clarendon Press, 1980)
- Grabar, André, *Martyrium: Recherches sur le culte des reliques et l'art chrétien antique* (London: Variorum Reprints, 1972)
- Graeser, Andreas, *Zenon von Kition: Positionen und Probleme* (Berlin: Walter de Gruyter, 1975)
- Graham, Daniel W. – Eric Hintz, 'An Ancient Greek Sighting of Halley's Comet?', *Journal of Cosmology* 9 (2010), 2130–2136
- Graham, Daniel W., 'Anaxagoras and the Meteor', *Proceedings of the XXII World Congress of Philosophy* 2 (2008), 101–106

- Granger, Herbert, 'The Theologian Pherecydes of Syros and the Early Days of Natural Philosophy', *Harvard Studies in Classical Philology* 103 (2007), 135–163
- Grant, Robert M., 'Porphyry among the Early Christians', *Romanitas et Christianitas*, ed. W. den Boer et al. (Amsterdam: Elsevier, 1973)
- Green, Peter, *Alexander of Macedon 356–323 B.C.: A Historical Biography* (Berkeley: University of California Press, 1991)
- Greene, William Chase, *Moira: Fate, Good and Evil in Greek Thought* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1944)
- Guinot, Jean-Noël, 'Le recours à l'argument médicale dans l'exégèse de Théodoret de Cyr', *Regards sur le monde antique: Hommage à Guy Sabbah*, ed. M. Piot (Lyon: Presses universitaires de Lyon, 2002), 131–151
- Guthrie, Kenneth Sylvian, *Numenius of Apamea, The Father of Neoplatonism. Works, Biography, Message, Sources, and Influence* (London: George Bell and Sons, 1917)
- Guthrie, Kenneth Sylvian – David R. Fideler, *The Pythagorean Sourcebook and Library: An Anthology of Ancient Writings Which Relate to Pythagoras and Pythagorean Philosophy* (Grand Rapids: Phanes Press, 1987)
- Hahn, David E., 'The fifth element in Aristotle's *De Philosophia*: A critical re-examination', *Journal of Hellenic Studies* 102 (1982), 60–74
- Hahn, David E., 'The Ethical Doxography of Arius Didymus', *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* II, 36, 4, 2935–3055
- Hahn, August, *Bibliothek der Symbole und Glaubensregeln der Alten Kirche* (Breslau: E. Morgenstern, 1897)
- de Halleux, André, 'Cyrille, Théodoret et le *Filioque*', *Revue d'histoire ecclésiastique*, 74 (1979), 597–625
- Halton, Thomas, 'The Five Senses in Nemesius, *De nat. hom.* and Theodoret, *De providentia*', *Studia Patristica* 20 (1987), 94–101
- Hamilton, Charles D., *Agesilaus and the Failure of Spartan Hegemony* (Ithaca: Cornell University Press, 1991)
- Hammerstaedt, Jürgen, *Die Orakelkritik des Kynikers Oenomaus* (Frankfurt am Main: Athenäum, 1988)
- Háy János, szerk., *Az isteni és az emberi természetről. Görög egyházatyák* (Budapest: Atlantisz, 1992)
- Healy, John F., *Mining and Metallurgy in the Greek and Roman World* (London: Thames and Hudson, 1978)

- Hodge, A. Trevor, 'Marathon: The Persians' Voyage', *Transactions of the American Philological Society* 105 (1975), 155–173
- Holliday, Lisa R., 'Will Satan Be Saved? Reconsidering Origen's Theory of Volition in Peri Archon', *Vigiliae Christianae* 63 (2009), 1–23
- Holt, P., 'The End of the Trachiniai and the Fate of Heracles', *Journal of Hellenic Studies* 109 (1989), 69–80
- van der Horst, Pieter Willem, *Chaeremon: Egyptian Priest and Stoic Philosopher* (Leiden: Brill, 1984)
- Huffman, Carl A., *Philolaus of Croton: Pythagorean and Presocratic; A Commentary on the Fragments and Testimonia with Interpretive Essays* (Cambridge: Cambridge University Press, 1993)
- Huffman, Carl A., 'Philolaus and the Central Fire', in *Reading Ancient Texts, Volume I: Presocratics and Plato, Essays in Honour of Denis O'Brien*, ed. by Suzanne Stern-Gillet and Kevin Corrigan (Leiden: Brill, 2007), 57–94
- Hunt, E. D., *Holy Land Pilgrimage in the Later Roman Empire, AD 312–460* (Oxford: Clarendon Press, 1982)
- Hutchinson, V. J., 'The Cult of Dionysus/Bacchus in the Graeco-Roman World: New Light from Archaeological Studies', *Journal of Roman Archaeology* 4 (1991), 222–230
- Imhoof-Blumer, Friedrich, 'Beiträge zur Münzkunde und Geographie von Alt-Griechenland und Kleinasien', *Zeitschrift für Numismatik* 1 (1874), 93–162
- Jaeger, Werner, *The Theology of the Early Greek Philosophers* (Oxford: Clarendon Press, 1947)
- Jones, A. H. M., *Sparta* (Cambridge: Harvard University Press, 1967)
- Kaegi, W. E., 'The Fifth-Century Twilight of Byzantine Paganism', *Classica et Mediaevalia* 27 (1966), 243–75
- Kahn, Charles H., *Anaximander and the Origins of Greek Cosmology* (New York: Columbia University Press, 1960)
- Keller, Achim, *Die Abortiva in der römischen Kaiserzeit* (Stuttgart: Deutscher Apotheker Verlag, 1988)
- Kerényi, Karl, *Eleusis: Archetypal Image of Mother and Daughter*, trans. by R. Mannheim, Bollingen Series 65 (New York: Bollingen Foundation, 1967)
- Kindstrand, Jan Fredrik, *Anacharsis, The Legend and the Apophthegmata* (Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1981)

- Kirk, G. S. – J. E. Raven – M. Schofield, *A preszókratikus filozófusok* (Budapest: Atlantisz, 2002)
- Klauser, T., ‘Christlicher Märtyrerkult, heidnischer Heroenkult und spätjüdische Heiligenverehrung’, *Jahrbuch für Antike und Christentum* (1974), 221–229
- Klein, Richard, ‘Die Sklavenfrage bei Theodoret von Kyrrhos: Die 7. Rede des Bischofs über die Vorsehung’, in: *Romanitas – Christianitas: Untersuchungen zur Geschichte und Literatur der römischen Kaiserzeit. Johannes Straub zum 70. Geburtstag am 18. Oktober 1982 gewidmet* (Berlin: W. de Gruyter, 1982), 586–633
- Kötting, Bernard, *Christentum und heidnische Opposition in Rom am Ende des 4. Jahrhunderts* (Münster: Aschendorff, 1961)
- Kucharski, Paul Victor, *Étude sur la doctrine pythagoricienne de la tétrade* (Paris: Les Belles Lettres, 1952)
- Lengyelne Püsök Sarolta, ‘A kánaáni vallás, adalékok az ó-izraeli vallás megismeréséhez’, *Studia Universitatis Babeş-Bolyai, Theologia Reformata Transylvanica* 2009/2, 19–38
- von Leutsch, Ernst – Friedrich Wilhelm Schneidewin, ed., *Corpus Paroemiographorum Graecorum*, vol. I (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1839)
- Levin, S., ‘The Old Greek Oracles in Decline’, in *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt: Geschichte und Kultur Roms in Spiegel der neueren Forschung* (Berlin: Walter de Gruyter, 1989), 1599–1649
- Linforth, Ivan M., *The Arts of Orpheus* (New York: Arno Press, 1973)
- Long, A. A. – D. N. Sedley, *The Hellenistic Philosophers* (Cambridge: Cambridge University Press, 1987)
- Lorenz, Aug. o. Fr., *Leben und Schriften des Koers Epicharmos, Nebst Einer Fragmentensammlung* (Berlin: Weidmannsche Buchhandlung, 1864)
- Magris, A., *The Cult of Τυχή*, 2 vols (Trieste: 1984)
- McGibbon, D., ‘Pleasure as the “Criterion” in Democritus’, *Phronesis* 5 (1960), 75–77
- Ménage, Gilles – Beatrice H. Zedler, *The History of Women Philosophers* (Lanham: University Press of America, 1984)
- Meredith, A., ‘Porphyrius and Julianus Against the Christians’, *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* II, 23, 2, 1119–1149
- Mugler, Charles, *Deux thèmes de la cosmologie grecque: Devenir cyclique et pluralité des mondes* (Paris: Klincksieck, 1953)

- Mylonas, George E., *Eleusis and the Eleusinian Mysteries* (Princeton: Princeton University Press, 1961)
- Nardi, C., 'Quid de margaritarum origine Iohannes Chrysostomus senserit', *Latinitas* 28 (1980), 95–99
- Nautin, Pierre, 'Trois autres fragments du livre *Contre les Chrétiens*', *Revue biblique* 57 (1950), 409–416
- Navia, Luis E., *Classical Cynicism: A Critical Study* (Westport: Greenwood Press, 1996)
- Ninci, Marco, *Aporia ed entusiasmo: Il mondo materiale e i filosofi secondo Teodoro e la tradizione patristica greca* (Roma: Edizione di storia e letteratura, 1977)
- Norris, F. W., 'Isis, Serapis and Demeter in Antioch of Syria', *Harvard Theological Review* 75 (1982), 189–207
- Obertello, L., 'Melissus of Samos and Plato on the Generation of the World', *Dionysius* 8 (1984), 3–18
- Pagels, Elaine, 'Christian Apologists and the Fall of the Angels: An Attack on Imperial Power?', *Harvard Theological Review* 78 (1985), 301–325
- Parke, Herbert William, *Festivals of the Athenians* (Ithaca: Cornell University Press, 1977)
- Parke, Herbert William – D. E. W. Wormell, *The Delphic Oracle* (Oxford: Blackwell, 1956)
- Pásztori-Kupán István, 'Az úgynevezett Niceai–Konstantinápolyi Hitvallás dogmatörténeti háttere', *Studia Doctorum Theologiae Protestantis* I (Kolozsvár: PTI, 2010), 195–218
- Pásztori-Kupán István, 'Küroszi Theodórosz: A megelevenítő Szentháromságról', *Református Szemle* 93/4–5 (2000), 317–336
- Pásztori-Kupán István, *Mindnyájan egybehangzóan tanítjuk. Az ógyház dogmatörténete 381-től 451-ig* (Kolozsvár: A Napoca Star és a Protestáns Teológiai Intézet közös kiadása, 2010)
- Pásztori-Kupán István, *Ókori görög gondolkodók. Filozófiai bevezetés a teológia tanulmányozásához* (Kolozsvár: Protestáns Teológiai Intézet, 2010)
- Pásztori-Kupán István, 'Teológiai és filozófiai vonatkozások Arius hitvallásában', *Studia Doctorum Theologiae Protestantis* I (Kolozsvár: PTI, 2013), 147–166
- Pásztori-Kupán István, *Theodoret of Cyrus, The Early Church Fathers* (London: Routledge, 2006)
- Pearson, Lionel, *Popular Ethics in Ancient Greece* (Stanford: Stanford University Press, 1962)

- Pètremont, Simone, *Le dualisme chez Platon, les gnostiques et les manichéens* (Paris: Presses Universitaires de France, 1947)
- Pfister, Friedrich, *Der Reliquienkult im Altertum* (Giessen: A. Töpelmann, 1909–1912)
- Pickard-Cambridge, Arthur Wallace – John Gould – David M Lewis, *The Dramatic Festivals of Athens* (Oxford: Clarendon Press, 1969)
- Poulsen, Frederik, *Delphi* (London: Gylendal, 1920)
- Puig, M. C. Villanueva, ‘Images de Dionysos et son cortège dans la céramique grecque du IVe s. en provenance de la Péninsule Ibérique’, *Revue des études anciennes* 89 (1987), 297–317
- Radicke, Jan, ‘Timotheus of Pergamum: *On the Bravery of Philosophers*’, *Die Fragmente der Griechischen Historiker*, ed. G. Schepens, *Continued Part IV. Biography and Antiquarian Literature: A Biography*. Fasc. 7. Imperial and Undated Authors (Leiden: Brill, 1999)
- Reesor, Margaret E., *The Nature of Man in Early Stoic Philosophy* (London: G. Duckworth, 1989)
- Ridings, D., ‘Μωϋσῆς Ἀττικίζων’, *Studia Patristica* 20 (1989), 132–136
- Ries, Julien, ‘Cultes païens et démons dans l'apologétique chrétienne de Justin à Augustin’, in *Anges et démons. Actes du colloque de Liège et de Louvain-la-Neuve 25–26 novembre 1987*, *Homo religiosus* 14 (Louvain-la-Neuve: Centre d'histoire des religions, 1989), 337–352
- Robertson, Martin, *A History of Greek Art*, 2 kötet (Cambridge: Cambridge University Press, 1975)
- Robertson, Noel Deeves, *Nemesis: the History of a Social and Religious Idea in Early Greece*, PhD Diss., Cornell University, 1964 – UMI (Ann Arbor, Michigan, 1969)
- Rodríguez, Lucia – Noriega Guillén, *Epicarmo de Siracusa, Testimonios y Fragmentos, Edición crítica bilingüe* (Oviedo: Universidad de Oviedo, 1996)
- Roetzel, Calvin J., *The World that Shaped the New Testament* (London: Westminster John Knox Press, 2002)
- Rordorf, W., ‘Aux origines du culte des Martyrs’, *Irenikon* 45 (1972), 315–331
- Saxer, V., ‘Le juste crucifié de Platon et Théodoret’, *Rivista di storia e letteratura religiosa* 19 (1983), 189–215
- Schäfer, Werner, ‘Frühchristlicher Widerstand: Abtreibung und Aussetzung Neugeborener’, in *Aufstieg und Niedergang der*

- römischen Welt: Geschichte und Kultur Roms in Spiegel der neueren Forschung*, ed. Hildegard Temporini & Wolfgang Haase (Berlin: Walter de Gruyter, 1979), II, 23, 1, pp. 526–527
- Schibli, Hermann S., *Pherekydes of Syros* (Oxford: Oxford University Press, 1990)
- Schwab, Gustav, *Gods and Heroes of Ancient Greece* (New York: Pantheon Books, 1974)
- Sebestyén Károly, *A görög gondolkodás kezdetei Thalestől Sokratesig. Az összes töredékek fordításával* (Budapest: Franklin Társulat, 1898)
- Shew, Melissa M., ‘The Phenomenon of Chance in Ancient Greek Thought’, PhD dissertation, University of Oregon, 2008
<https://scholarsbank.uoregon.edu/xmlui/handle/1794/8545>
- Simon, Erika, *Festivals of Attica: An Archaeological Commentary* (Madison: University of Wisconsin Press, 1983)
- Somos Róbert, szerk., *Középső platonizmus* (Budapest: Osiris, 2005)
- Smith, R. Scott – Stephen Trzaskoma, *Apollodorus’ Library and Hyginus’ Fabulae: Two Handbooks of Greek Mythology* (Indianapolis: Hackett, 2007)
- Staab, K., *Pauluskommentar aus der griechischen Kirche aus Katenenhandschriften gesammelt* (Münster: Aschendorff, 1933)
- Stallsmith, Allaire, ‘Interpreting the Athenian Thesmophoria’, *Classical Bulletin* 84/1 (2009), 1–23;
http://www.academia.edu/2381368/Interpreting_the_Athenian_Thesmophoria
- Strycker, E., *La forme la plus ancienne du protévangile de Jacques* (Bruxelles: Société des Bollandistes, 1961)
- Tobin, Thomas H., *Timaios of Locri: On the Nature of the World and the Soul* (Chico: Scholars Press, 1985)
- Tchernetska, Natalie, ‘New Fragments of Hyperides from the Archimedes Palimpsest’, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 154 (2005), 1–6
- Verbeke, G., ‘Happiness and Chance in Aristotle’, *Aristotle on Nature and Living Things, Philosophical and Historical Studies Presented to David M. Balme on His Seventieth Birthday*, ed. A. Gotthelf (Bristol: Bristol Classical Press, 1985), 247–258
- Vernière, Y., ‘Nature, fonction des demons chez Plutarque’, in *Anges et démons: Actes du colloque de Liège et de Louvain-la-Neuve, 25-26 novembre, 1987*, ed. J. Ries et al. (Louvain-la-Neuve: Centre d’histoire des religions, 1989), 241–251

- de Vogel, C. J., 'The Soma-Sema Formula: Its Function in Plato and Plotinus Compared to Christian Writers', in: *Neoplatonism and Early Christian Thought*, ed. H. J. Blumenthal and R. A. Markus (London: Variorum, 1981), 79–95
- Vrame, Anton C., 'Theodoret, Bishop of Kyros as an Exegete of Isaiah I: A Translation of His Commentary with an Introduction', *The Greek Orthodox Theological Review* 34/2 (1989), 127–147
- Warner, Rex, *Julius Caesar* (Budapest: Gondolat, 1969)
- Waite, Mary Ellen, *A History of Women Philosophers I: Ancient Women Philosophers 600 BC – 500 AD* (Dordrecht: M. Nijhoff, 1987)
- Wehrli, Fritz, *Straton von Lampsakos: Texte und Kommentar*, Die Schule des Aristoteles 5 (Basel: Schwabe, 1969)
- West, Martin L., *The Orphic Poems* (Oxford: Oxford University Press, 1983)
- West, Martin L., 'Anaxagoras and the Meteorite of 467 B.C.', *Journal of the British Astronomical Association* 70 (1960), 368–369
- Wilken, Robert Louis, *The Christians as the Romans Saw Them* (New Haven: Yale University Press, 1984)
- Wolfson, Harry Ausrty, 'Plato's Pre-existent Matter in Patristic Philosophy', in: *The Classical Tradition: Literary and Historical Studies in Honor of H. Caplan*, ed. L. Wallach (Ithaca: Cornell University Press, 1966), 409–420
- Wright, M. R., *Empedocles: The Extant Fragments* (New Haven: Yale University Press, 1981)
- Zafiropulo, Jean, *Diogène d'Apollonie* (Paris: Les Belles Lettres, 1956)
- Ziegler, Konrad, 'Plutarchos', *Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft* 21 (1951), 636–962
- Ziegler, Konrad, *Plutarchos von Chaironeia* (Stuttgart, Alfred Druckenmüller: 1964)